

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

TIENDE
JAARGANG
1941

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL — LEIDEN

BESTUUR : Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM, Voorzitter; Jhr Dr D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris;
JACOB MEES, Penningmeester; Jhr Mr Dr E. A. VAN BERESTEIJN; J. TH. BOELEN; Prof. Dr A. W.
BYVANCK; Dr A. E. VAN GIFFEN; Dr D. HANNEMA; Jhr Dr E. VAN NISPEN TOT SEVENAER;
Jhr Mr Dr A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL; Prof. Dr W. VOGELSANG.

REDACTIE: PROF. DR A. W. BYVANCK, VOORZITTER; DR J. J. DE GELDER, SECRETARIS;
JHR P. BEELAERTS VAN BLOKLAND; DR G. C. LABOUCHÈRE; DR ELISABETH NEURDENBURG;
DR M. D. OZINGA; DR H. SCHNEIDER EN PROF. DR W. VOGELSANG.

INHOUD

Voorhistorische en Romeinsche Oudheden VII, door A. W. Byvanck, met 1 kaart	1
De zogenaamde Jacobakannetjes, door J. G. N. Renaud, met 7 afbeeldingen en 5 tekstfiguren	16
De steenhouwer Gillis Huppe (1576-1650) en zijn Dordtsche werken, door A. Staring, met 16 afbeeldingen	20
Het herstellen van gebrandschilderde ramen; een confrontatie van werkbeginselen aan resultaten, door A. van der Boom, met 20 afbeeldingen, waarvan één in den tekst	34
De verhouding van de Kunstgeschiedenis tot de andere wetenschappen, door J. G. van Gelder	53
Voorhistorische en Romeinsche Oudheden VIII, door A. W. Byvanck	59
Kroniek der Noord Nederlandsche Miniaturen IV, door A. W. Byvanck, met 12 afbeeldingen	74
De boerderijbouw in Zuid Holland, door L. Brandts Buys, met 18 afbeeldingen en plattegronden, waarvan 10 in den tekst	80
Steenhouwershuizen, door A. Staring	88
Officieele Berichten: Algemeene Vergadering van den N. O. B. te Gouda op 27 Juni 1941, 50; Verslag van den Secretaris, 50; Rede van den Voorzitter, 51	
Adreswijziging Nederlandsch Postmuseum	88

[Afbeeldingen I—XX]

OULDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OULDHEIDKUNDIGEN BOND

TIENDE JAARGANG
AFLEVERING 1/2
DECEMBER 1941

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL TE LEIDEN

INHOUD VAN AFLEVERING I—II

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXLI]

	Blz.
A. W. BYVANCK, Voorhistorische en Romeinsche Oudheden VII, met 1 kaart	1
J. G. N. RENAUD, De zoogenaamde Jacobakannetjes, met 7 afbeeldingen en 5 tekstfiguren	16
A. STARING, De steenhouwer Gillis Huppe (1576—1650) en zijn Dordtsche werken, met 16 afbeeldingen	20
A. VAN DER BOOM, Het herstellen van gebrandschilderde ramen; een confrontatie van werkbeginselen aan resultaten, met 20 afbeeldingen, waarvan een in den tekst	34

[Afbeeldingen I—XII]

oudheidkundig jaarboek

REDACTIE:

Prof. Dr A. W. BYVANCK, Voorzitter ; Dr J. J. DE GELDER, Secretaris ; Jhr P. BEELAERTS VAN BLOKLAND
Dr G. C. LABOUCHÈRE ; Dr ELISABETH NEURDENBURG ; Dr M. D. OZINGA ;
Dr H. SCHNEIDER en Prof. Dr W. VOGELSANG.

Alle stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest.

☛ *De redactie zal gaarne de plaatsing van toegezonden bijdragen overwegen, maar alleen copy* ☛
in machineschrift of in duidelijk handschrift is voor opneming geschikt. De zetmachine geeft
☛ *bij extra-correctie vertraging en onkosten die den auteur moeten in rekening gebracht worden.* ☛

VOORHISTORISCHE EN ROMEINSCHE OUDHEDEN

DOOR PROF. DR. A. W. BYVANCK

VII. — OPGRAVINGEN EN ONDERZOEKINGEN IN DE JAREN 1936 TOT 1940

V. DE ROMEINSCHE TIJD

Uit den Romeinschen tijd kunnen wij ook ditmaal belangrijke gegevens vermelden, waardoor de kennis van deze periode onzer geschiedenis in menig opzicht wordt verhelderd¹⁾. Wij beginnen met Zuid-Limburg en wel met de ontdekkingen van de Heeren Beckers, die onlangs door hen zijn bekend gemaakt. Een gelukwensch aan Dr Beckers Sr bij de verschijning van het monumentale boekwerk, waarin hij de resultaten van zijn archaeologisch levenswerk heeft gepubliceerd, is hier zeker op zijn plaats²⁾.

Een van de belangrijkste vondsten van Dr Beckers zijn de graven van de inheemsche bevolking uit den tijd kort vóór en onder de Romeinsche overheersing³⁾. Deze graven worden door hem in twee groepen verdeeld, de oudste van de Eburones, de bewoners van deze streek in den tijd van Caesar, de latere van de Sunuci of, zooals men wellicht liever moet zeggen, van de Tungri. Tot de eerste groep behooren eenige graven op de Graetheide tusschen Stein en Luttrade bij de Staatsmijn Maurits. In sommige heuvels werd een kringvormig spoor aangetroffen, blijkbaar afkomstig van een greppel, zoodat de aanleg aan de urnenvelden herinnert. Binnen de greppels lagen de overblijfselen van de verbrande dooden en van de voorwerpen, die hun op den brandstapel waren medegegeven. De ceramiek vertoont de kenmerken van den La Tène-tijd. Andere graven van dien aard zijn ontdekt te Stein aan de Maas, eenige hutten die tot denzelfden vorm van cultuur behooren te Beek, een pottenbakkersoven te Megelsum in de gemeente Meerlo meer noordelijk in de provincie. Bij den laatstgenoemden oven vond men scherven van zacht gebakken aardewerk, fragmenten van randen, gedeeltelijk versierd met afdruksels van nagels als bij de „Harpstedter” urnen en scherven met een ingekraste decoratie, alles karakteristiek voor den tijd, die aan het begin van onze jaartelling voorafgaat.

Tot de tweede groep behooren een paar hutten en een boerderij te Stein aan de Maas, waar fragmenten van Romeinsch aardewerk in werden ontdekt, de inheemsche „burcht” te Stein⁴⁾ en eenige hutten te Schimmert. Belangrijker is een groot aantal woningen, tezamen een dorp vormend, die te voorschijn zijn ge-

komen op den Schaarberg tusschen Elsloo en Stein bij den aanleg van het Julianakanaal. Het is jammer, dat Dr Beckers de laatste vondst slechts gedeeltelijk heeft kunnen controleren. De gelegenheid om den bouw van een inheemsche nederzetting uit den Romeinschen tijd vast te stellen heeft men laten voorbijgaan. Thans zijn al deze gegevens onherstelbaar verloren. — Dr Bursch heeft de overblijfselen van een woning met aardewerk uit de eerste eeuw na Christus opgegraven te Ryckholt⁵⁾. Als vindplaatsen van dit aardewerk vermeldt Dr Bursch, behalve den zoeven genoemden burcht van Stein, nog Caberg en de kom van een hut, die bij Terwinselen is ontdekt.

Van de eigenlijke Romeinsche vondsten in Zuid-Limburg zijn de belangrijkste geschied te Heerlen. Daar heeft de onlangs overleden archivaris, de Heer P. Peters, zich bijzonder verdienstelijk gemaakt door met groote zorg na te speuren, wat uit het Romeinsche verleden van de plaats te voorschijn kwam⁶⁾. De Romeinsche nederzetting, die Coriovallum heette, bevond zich voornamelijk aan het Tempsplein en zijn omgeving. Thans kent men de overblijfselen van drie sterkten, die daar na elkander hebben bestaan. De oudste moet zijn aangelegd omstreeks het midden van de eerste eeuw, dus in den tijd van keizer Claudius. Het was een fort, ongeveer vierkant van vorm, 300 bij 300 m groot, gelegen op een terrein, dat wordt begrensd door de Kruisstraat in het zuidwesten, de Geleenstraat in het noordwesten en de Akerstraat in het noordoosten, terwijl de zuid-oostzijde evenwijdig liep aan de Geleenstraat. Deze sterkte was omgeven door een muur van Kunrader steen en een gracht van 7 m breedte en 2 m diepte. Nadat deze sterkte tijdens den opstand der Bataven was verwoest, werd er onder de Flavische keizers, tegen het einde van de eerste eeuw, een nieuwe gebouwd, kleiner dan de eerste, ongeveer 300 bij 200 m groot en een weinig verschoven in zuidwestelijke richting, zoodat de zuid-oostelijke muur het Tempsplein snijdt. Dit fort heeft tot ongeveer het midden van de derde eeuw bestaan. Toen is het verwoest. Maar het is in de vierde eeuw herbouwd, ter verdediging van den weg, die Keulen over Heerlen en Maastricht verbond met Tongeren en de havens aan het Kanaal.

Bijzonder opzienbarend was de ontdekking van een Romeinsch gebouw met een badhuis in den zomer van 1940. Het is gelegen tusschen Kruisstraat, Lindestraat, Coriovallumstraat en Raadhuisstraat ⁷). Een nauwkeurig bericht over de vondsten is nog niet bekend gemaakt. Intusschen weet men, dat een inscriptie is opgegraven met den naam van keizer Claudius. Verder zijn fragmenten van muurschilderingen en mozaïeken aan het licht gekomen, met een groot aantal voorwerpen van dagelijksch gebruik. Men hoopt de opgraving in 1941 te hervatten.

Over de andere Romeinsche vondsten in Zuid-Limburg kunnen wij kort zijn. — Er zijn plannen gemaakt voor een opgraving te Rimburch aan de Worm, tegenover de plaats waar in Duitschland belangrijke ontdekkingen zijn gedaan ⁸). Daar bereikte de zoeven genoemde Romeinsche weg van Keulen naar Heerlen het Nederlandsche gebied ⁹). — Over het vervolg van den weg, van Heerlen naar Maastricht, heeft Dr Beckers nog eenige bijzonderheden gepubliceerd ¹⁰). Onder Houthem werd in de Putsteeg een zwaar geplaveide strook aangetroffen van ongeveer 9 m breedte, bestaande uit drie lagen van steenen rustend op Maasgrint, waarbij fragmenten van Romeinsch aardewerk en baksteenen werden gevonden. Blijkbaar is dit een stuk van den Romeinschen weg. Zulk een geplaveide strook is ook gevonden te Strabeek onder Valkenburg. Men neemt aan, dat de weg van Wijk tegenover Maastricht door het veld van Amby heeft gelopen, om de hoogte van Berg en Terblijt heen en door het Meersenerbroek naar het dal van de Geul. De weg heeft dit dal gevolgd tot bij Valkenburg om dan in een vrijwel rechte lijn Heerlen te bereiken.

De vindplaats van de beroemde sarkophaag van Simpelveld is door Dr Beckers nog eens beschreven, met een aantal nieuwe bijzonderheden en foto's ¹¹). Daar in de nabijheid ontgroef Dr Braat een Romeinsch landhuis, wellicht de woning van de vrouw die in de sarkophaag is bijgezet, en een kleine hoeve ¹²). — Bij den aanleg van de tramlijn van Maastricht naar Vaals vond men onder Gulpen een aantal Romeinsche voorwerpen, die waarschijnlijk tot een begraafplaats behooren. Dr Beckers ontdekte in de nabijheid een gebouw, dat wellicht uit den Romeinschen tijd dateert ¹³).

In het voorbijgaan vermelden wij nog eenige andere vondsten van Dr Beckers uit den Romeinschen tijd ¹⁴): een landhuis bij Beek, een graf midden in het dorp Beek, een begraafplaats uit de tweede eeuw in den Hoogenbosch langs den weg van Elsloo naar Geulle, graven en een afvalsgat te Stein, een put te Geleen, een

landhuis te Schaubeek, een begraafplaats op den Kruisberg te Brunssum, gebouwen te Obbicht en Grevenbicht. Bij de laatstgenoemde plaats kon men de baan van een Romeinschen weg vaststellen, die den rechter oever van de Maas heeft gevolgd ¹⁵). Van dezen weg zullen wij aanstonds nog een ander spoor vermelden. Zeer belangrijk is een Romeinsch gebouw, dat Dr Beckers in samenwerking met Dr Holwerda heeft opgegraven ¹⁶). Het bevatte niet minder dan 26 vertrekken, verschillende met wandschilderingen en een inrichting voor de verwarming. Dit gebouw moet men niet als een landhuis betitelen, zooals het in de publicatie wordt genoemd, maar als een praetorium, dat wil zeggen, een plaats waar reizigers een onderkomen konden vinden langs den weg ¹⁷).

In de buurt van Swalmen vond Dr Bursch bij Hillenraadt en Asselt, voornamelijk naar aanwijzingen van den Topographischen Dienst, de sporen van eenige Romeinsche wegen. Een van deze wegen liep in de richting van de Maas en heeft waarschijnlijk de rivier gekruist om den grooten weg aan den linker oever van Tongeren naar Maastricht te bereiken. Een andere weg liep in noordelijke richting, ongeveer evenwijdig aan den rechter oever van de Maas ¹⁸). Waarschijnlijk is dit de weg, die in het Itinerarium wordt beschreven, van Xanten, over Straelen (Mediolanum) en Tuddern (Theudurum) bij Broek Sittard naar Heerlen ¹⁹). Aan de Swalm, dicht bij dezen weg, werden op het landgoed „Groenewoud” de overblijfselen van een Romeinsche villa opgegraven met vondsten uit de tweede eeuw. In de buurtschap „Middelhoven”, tusschen Asselt en Swalmen onderzocht Dr Bursch drie Romeinsche pannenovens, die vermoedelijk geruimen tijd in gebruik zijn geweest ²⁰). Een andere oven van dien aard is bij Tegeleen opgegraven ²¹).

In het land aan den linker oever van de Maas onderzocht Dr Bursch op het terrein van de Sint Aloysius-Stichting „De Heibloem” bij Heythuizen de sporen van een Romeinsch gebouwtje, vermoedelijk een wachttorens. Maar de vorm van den aanleg kon niet meer worden vastgesteld ²²). Verder vermelden wij de vondst van twee gouden munten, van Valentinianus I en Valens, op een stuk land, genaamd de „Goudakker”, waar reeds vroeger munten van dien aard zijn ontdekt ²³). Blijkbaar behooren deze munten tot een schat, die daar in de tweede helft van de vierde eeuw is verloren gegaan. Zoo is ook te Baarlo, in 1830, tegenover de kerk een urn met, naar men zegt, honderden gouden en zilveren munten gevonden ²⁴).

Dichter bij de Maas dan de „Goudakker” ontgroef Dr Braat een pottenbakkersoven. Er werd daar grijs aardewerk vervaardigd van laat-Romeinsch type, waarschijnlijk uit den Volksverhuizingstijd. De weg, die er langs loopt, bleek, na een onderzoek, uit den Romeinschen tijd te stammen. Van beneden naar boven vond men daarin de volgende lagen: eerst de vaste grond bestaande uit Maasklei bedekt met een laagje opgespoeld of opgestoven zuiver zand, daarna twee lagen van kunstmatige ophoogingen afkomstig, vervolgens een bedding van kiezelstenen overdekt door baksteen-gruis, dat waarschijnlijk van Romeinschen oorsprong is, en ten slotte een moderne ophooging van zand en kiezel. De bedding van kiezelstenen kent men uit veel Romeinsche wegen in Zuid-Limburg, onder andere in een gedeelte bij Caberg, waar Dr Braat indertijd een ingraving maakte. Blijkbaar is het nieuw ontdekte stuk een deel van den weg, die van Kessel naar het noorden loopt en dien men kan vervolgen tot de moderne verbinding van Baarlo met het veer op Steyl.

Tusschen Baarlo en Blerik maakte de Maas intertijd een groote bocht naar het westen en liep waarschijnlijk langs de plaats te Holtblerik, waar in 1872 het bekende schild met het hoofd van Medusa is gevonden, dat thans in het Museum-Kam wordt bewaard ²⁵). Daar bracht Dr Braat de overblijfselen van een Romeinsch gebouw, wellicht van een landhuis, aan den dag. Waarschijnlijk is het dit gebouw, dat blijkens de vondsten ongeveer van 75 tot 200 is bewoond geweest, waar het schild met den Medusakop is ontdekt, benevens de versierselen van paardentuig die tegelijkertijd zijn gevonden. — Ten slotte kunnen wij nog eenige Romeinsche fragmenten vermelden, die op den Zandberg bij Helden zijn aangetroffen ²⁶).

Te Cuyck zijn in 1937 en 1938 opgravingen verricht van wege het Noordbrabantsch Genootschap in samenwerking met het Biologisch-archaeologisch Instituut te Groningen ²⁷). Onderzocht werd het terrein, waar vroeger de kerk stond, tusschen den kademuur en den kerktoren. Er werden daar sporen van Romeinsche bewoning uit drie perioden ontdekt. De oudste vondsten dateeren uit de eerste eeuw na Christus; daarna was er een nederzetting in de tweede en derde eeuw; ten slotte is de plaats in de vierde eeuw bewoond geweest. Er zijn munten van Augustus, Maximianus en Constantinus gevonden, verder overblijfselen van muurschilderingen op pleisterwerk, veel scherven van Romeinsch aardewerk, vooral terra-sigillata met rolstempels uit de vierde eeuw. Toen moet er te Cuyck een belangrijke nederzetting zijn geweest, zonder twijfel de plaats die op de

Tabula Peutingeriana als Ceuclum wordt aangeduid. Het is zeer te hopen, dat van deze belangrijke ontdekking eerlang een uitvoerig bericht zal worden gepubliceerd.

Op verschillende plaatsen aan de Maas beneden Cuyck zijn Romeinsche oudheden gevonden ²⁸): bij Wychen Romeinsche scherven, bij Grave een beeldje van terracotta, bij Ravestein een mantelspeld met versiering in niello en eenig laat-Romeinsch aardewerk, bij Batenburg bronzen voorwerpen, bij Apeltorn bronzen huisraad, bij de werken voor de sluis bij Lith een bronzen kannetje. De meeste van deze voorwerpen zijn uit de rivier opgebaggerd. Talrijker waren de vondsten uit de Maas bij Heerwaarden: allerlei voorwerpen van brons, mantelspelden en munten, benevens aardewerk van de eerste tot de vierde eeuw ²⁹). Wellicht is dit alles afkomstig van een Romeinsche legerplaats. Maar het is niet gelukt vast te stellen, waar die legerplaats zou hebben gelegen. Ook op een terrein onder Hurwenen bij Rossem zijn veel Romeinsche scherven voor den dag gekomen. Maar een onderzoek daar ter plaatse leverde geen resultaten op ³⁰). Ten slotte vermelden wij nog een vondst van Romeinsche oudheden bij Empel aan de Maas ³¹).

Wat belangrijker is een onderzoek in een gedeelte van een woerd te Herpen, dat door Dr Bursch is ingesteld. Er werden daar de plattegronden ontdekt van groote en kleine huizen, met veel inheemsche en ook enkele Romeinsche voorwerpen ³²). Dit is intusschen niet de eerste opgraving van dien aard, die in de Noordbrabantsche kleistreken is ondernomen. Reeds vroeger is een dergelijke woerd opgegraven op het „Steenwerk” onder Deursen ³³). In Noord-Brabant werden verder nog Romeinsche voorwerpen gevonden aan het riviertje de Aa, onder andere bij Heeswijk en Veghel, en te Alphen bij Tilburg ³⁴). De overblijfselen van de brug bij Zuilichem kwamen nog eens ter sprake in een verhandeling over de brug van Caesar ³⁵). Het is evenwel geenszins zeker, dat de brug bij Zuilichem uit den Romeinschen tijd dateert. Dat het de door Tacitus (*Hist. V 26 : Exc. Rom. I, 249*) genoemde brug zou zijn geweest, waar het verdrag na den opstand der Bataven werd gesloten, als wel eens wordt gezegd, is niet zeer waarschijnlijk.

Uit Nijmegen en omgeving kan men niet veel vermelden. — Een Romeinsche steenen kop, die thans in het museum te Leiden wordt bewaard, is door Dr Braat herkend als een portret van Caesar ³⁶). Maar het is vervaardigd in den Flavischen tijd, blijkens den stijl van de sculptuur. De kop, die op den Hunerberg is

gevonden, zal uit het legioenskamp afkomstig zijn. Het probleem, dat de omwalling van dit kamp stelt, is nog niet tot een oplossing gebracht³⁷). Wèl ondernam Dr Holwerda met dit doel een kleine opgraving, maar de resultaten, die worden medegedeeld, zijn geenszins overtuigend³⁸). Bronzen pannen, uit de Waal opgebaggerd, zijn voor het museum te Leiden aangekocht³⁹), evenals een fraaie bronzen helm van dezelfde herkomst⁴⁰). Het vraagstuk van de versterking bij den Kopschen Hof is in een nieuw licht gekomen door de ontdekking van een dergelijken aanleg bij Xanten⁴¹). In de buurt van deze versterking is thans een inheemsch dorp gevonden, met Romeinsche voorwerpen uit het begin van de eerste eeuw⁴²).

Zeer belangrijke onderzoekingen zijn verricht in de groote Romeinsche pannenbakkerij op het terrein van den Holtheurnschen Hof bij Berg en Dal⁴³), waar reeds voor meer dan een eeuw eerst door In de Betouw en later door Janssen is gegraven. In 1938 werd een groote steenoven blootgelegd, met een meer dan manshooft en 8 m lange stookruimte. Deze ruimte was door een steenen rooster afgedekt, waarvan nog enkele deelen werden gevonden. Van den oven zelf, waar het aardewerk in werd opgestapeld voor het bakken, was niets meer bewaard. Het volgende jaar werden nog vijf groote pannenovens opgegraven en twee kleinere. Bij de ovens werden veel gestempelde tegels aangetroffen, die daar blijkbaar zijn gebakken. Voordat de pannenbakkerij is aangelegd, was op dit terrein reeds een pottenbakkerij gevestigd. Daar werd het bekende licht rossige aardewerk vervaardigd, dat als „Nijmeegsche waar” bekend is. Opmerkelijk is de vondst van een aantal met den naam *Strobilis* gestempelde aarden lampjes, die blijkbaar ook daar zijn vervaardigd.

De ontdekking van twee steenen monumenten met Latijnsche inscripties even ten zuiden van Herwen in de vroegere Over-Betuwe⁴⁴) is aanleiding geweest voor een reeks van beschouwingen over de Romeinsche geschiedenis van die streek, den vroegeren loop van de rivieren en den aanleg van wegen, dijken en kanalen door de Romeinen⁴⁵). Het eerste van deze monumenten is een altaar voor Juppiter, gewijd door Marcus Valerius Chalcidicus, den commandant van een legerafdeeling, dateerend uit de tweede eeuw. Van het tweede monument is het bovenste deel, dat de afbeelding van een soldaat moet hebben bevat, verloren gegaan. Blijkens de inscriptie, was deze soldaat afkomstig uit Genua in Italië en diende hij in Legio I, die van ongeveer 10 tot 70 in Neder-Germanië heeft gelegen. Uit de inscriptie

blijkt tevens, dat hij niet daar ter plaatse lag begraven, maar, zooals wordt gezegd, *Carvio ad Molem*, dat wil zeggen te *Carvium* (of wellicht *Carvio*) aan den *Moles*.

Den naam *Carvium* kennen wij voor een der pleisterplaatsen aan den Romeinschen weg door de Betuwe. Volgens de *Tabula Peutingeriana*, lag het 21 Gallische mijlen (ongeveer 45 km) van Nijmegen en, volgens het *Itinerarium*, 22 mijlen (ongeveer 48 km) ten westen van *Harenatium*, dat men te Rinderen bij Kleef zoekt. *Carvium* kan dus bij Kesteren hebben gelegen⁴⁶). Jammer genoeg licht de nieuw gevonden inscriptie ons niet nader in. Want de afstand tot de vindplaats kan even goed een enkele als een honderdtal km zijn geweest.

Wat met het woord *Moles* wordt bedoeld, is niet onmiddellijk te zeggen. In elk geval was het iets van imponeerende afmetingen: een dam of een dijk, wellicht ook de een of andere hoogte. Gewoonlijk denkt men aan den dam of dijk, die Drusus daar ergens in de buurt heeft laten bouwen, want op één van de plaatsen in de antieke overlevering, die van den dam melding maakt, wordt het woord *mole*s gebruikt⁴⁷). Dezen *mole*s heeft Civilis tijdens den opstand der Bataven laten vernielen, met het gevolg dat het water van den Rijn daarna grootendeels door de Waal werd afgeleid. Gewoonlijk spreekt men van een krib, een stroomleidenden dam of een pier in het water. Maar op grond van het effect, dat de vernieling heeft gehad, moet men eerder aan een dijk denken, waardoor de toen veel minder beteekenende zuidelijke arm van de rivier is afgedamd⁴⁸). Op een andere plaats gebruikt Tacitus het woord *agger* (dam of dijk).

Wat is nu de beteekenis van deze vondst voor de Romeinsche geschiedenis van Nederland? De monumenten zijn opgebaggerd uit de Oude Waal tusschen Herwen en Lobith, tezamen met eenige andere Romeinsche voorwerpen, de benedenste helft van een statuette, die een halfnaakte Venus voorstelt, speer- en pijlpunten, artikelen voor huishoudelijk gebruik, onder andere bronzen vaatwerk. Er zijn dus eenige aanwijzingen, dat daar een Romeinsche nederzetting is geweest, mogelijk een fort, en men heeft de veronderstelling geopperd, dat dit fort zou hebben gelegen aan den door Drusus gebouwden dijk, die in het jaar 55 is voltooid, en dat daar het splitsingspunt van den Rijn zou zijn geweest, waar de Waal zich aftakte.

Als bewijs voor de stelling, dat te Herwen een Romeinsche dijk is geweest, wordt melding gemaakt van een groote opeenhooping van steenen, die in de rivier

is gevonden op een terrein van 200 bij 70 m, een 10 tot 12 m onder den waterspiegel ⁴⁹). Het zou een reusachtige krib zijn geweest, die door menschenhand en de natuur is vernietigd. Deze laatste meening wordt door de waterbouwkundigen niet gedeeld ⁵⁰). Volgens hen, is het niet anders dan een steenstorting, bij voorbeeld uit de 18de eeuw, ter beveiliging van den oever daar ter plaatse. Men zal dus goed doen met de genoemde opeenhooping van steenen verder geen rekening te houden. Ook de dam van Drusus en de naam *C a r v i u m* moeten, op grond van het boven betoogde, buiten beschouwing blijven.

Wat nu het splitsingspunt van den Rijn in den Romeinschen tijd betreft, dit kan niet te Herwen zijn geweest, maar meer naar het zuidoosten, daar zulk een punt zich in den regel stroomafwaarts pleegt te verplaatsen ⁵¹). Waarschijnlijk was het gedurende de Middeleeuwen reeds in het Spijksche. In dit verband is ook de vraag van belang, of men de Romeinsche nederzetting bij Herwen rechts of linksch van den Rijn moet denken ⁵²). Dezelfde vraag kan men ook voor Rindern stellen, waar eveneens een Romeinsche nederzetting heeft gelegen, vermoedelijk *A r e n a c u m* ⁵³). De Heer Schönfeld deelt, wat den loop van de Waal betreft, ongeveer de meening van Ramaer ⁵⁴): het splitsingspunt is in den Romeinschen tijd geweest bovenwaarts van Schenkenschans, in de buurt van Rindern, en de Waal heeft verder ongeveer den tegenwoordigen loop gevolgd.

Aangaande de ligging van Rindern, Düffelward, Millingen en Herwen, waar nogal wat Romeinsche oudheden zijn gevonden, merkt men op, dat deze plaatsen in het dal van de rivier liggen, terwijl de andere Romeinsche nederzettingen van Xanten af benedenwaarts steeds tegen den voet van de heuvels waren aangelegd om geen last te hebben van hoog opperwater. De veronderstelling ligt nu voor de hand, dat men den dijk van Drusus moet zoeken langs deze plaatsen als een verhoogden dam, en inderdaad bevindt zich daar zulk een dam, loopende ongeveer van Kleef over Spijk naar Rindern en verder in de richting van Düffelward, de „Rindersche Deich”, dien men al vroeger als een overblijfsel van het werk van Drusus heeft verklaard. De Waal moet ten oosten van dien dijk hebben geloopt ⁵⁵) en verder ongeveer als thans, met een groote slinger naar het heuvelland van Nijmegen, dat de rivier toen reeds bij den Kop, waar de door Holwerda ontdekte sterkte ligt, bereikte, maar als een veel minder belangrijke stroom dan tegenwoordig.

De vindplaats te Herwen heeft dus rechts van de

Waal gelegen, in de Betuwe en vermoedelijk aan de Linge, die in de 18de eeuw in tweeën is gesplitst door het Pannerdensche kanaal. Herwen is dus de oostelijkste plaats geweest aan de Boven Linge, waar Romeinsche oudheden zijn gevonden, en dus ook de oostelijkste plaats aan den Romeinschen weg door de Betuwe, die de Linge heeft gevolgd ⁵⁶). Uitgaande van deze stelling, kan men een poging doen om een nieuwe reconstructie te ontwerpen van het Romeinsche wegennet in de Over-Betuwe en het Rijk van Nijmegen ⁵⁷). Er waren daar twee wegen, een zuidelijke die de Waal volgde en een noordelijke door de Betuwe. Het splitsingspunt van deze wegen was bij *A r e n a c u m*, dat men bij Rindern zoekt. Van daar liep de zuidelijke weg naar Nijmegen, terwijl de noordelijke den Rindernschen dijk heeft gevolgd langs Düffelward naar Millingen om daar ergens op een doorwaadbare plaats de Waal over te steken in de richting van Herwen en vervolgens in westelijke richting de Linge te volgen door de Betuwe. Op de Tabula Peutingeriana vindt men door een lijntje, waaraan gewoonlijk geen aandacht wordt geschonken, de splitsing ten oosten van Nijmegen aangeduid. Het vervolg van deze wegen in het westen van ons land zal straks nog ter sprake komen.

Thans moeten wij nog een oogenblik aandacht geven aan het tweede waterbouwkundige werk van Drusus, zijn Kanaal ⁵⁸). Ook dit werk wordt in onze overlevering op twee plaatsen vermeld ⁵⁹). Uit deze mededeelingen kan men intusschen alleen opmaken, dat het een waterweg was om de verbinding van den Rijn over de meren in het midden van ons land naar het waddengebied en de Noordzee te vergemakkelijken. Men heeft gedacht aan de IJssel tusschen Westervoort en Doesburg of aan de Utrechtsche Vecht. Over den laatsten stroom zullen wij aanstonds nog spreken. Hier moeten wij nog iets in het midden brengen over de IJssel ⁶⁰).

Het gedeelte van de IJssel tusschen Westervoort en Doesburg wordt reeds op kaarten van de 16de eeuw aangeduid als *F o s s a D r u s i a n a*. Maar deze aanduiding berust uitsluitend op een veronderstelling van den ontwerper ⁶¹). Veeleer is de Geldersche IJssel een natuurlijke waterloop en deze rivier kan dus niet zonder meer met het Kanaal van Drusus worden geïdentificeerd, evenmin als de Linge, die te onbeduidend is, of de Utrechtsche Vecht. Om die reden heeft men gedacht aan een Kanaal, dat zou zijn gegraven door de zachte zandgronden in den Achterhoek bij Zevenaar. Maar deze veronderstelling wordt niet door steekhoudende argumenten gestaafd. Naar alle waarschijnlijkheid was het Kanaal van Drusus niet anders dan een van de water-

loopen in ons land, die door het afsnijden van bochten wat gemakkelijker bevaarbaar is gemaakt. De gegevens, waarover wij beschikken, zijn niet voldoende om vast te stellen, welke waterloop het is geweest. Men kan denken aan den Rijn boven Westervoort. Maar het onderzoek wordt nog bemoeilijkt door de omstandigheid, dat de waterstand in den Romeinschen tijd zoo veel lager was dan tegenwoordig. Voor de buurt van Nijmegen rekent men met een verschil van ongeveer 3 m.

Van de nederzettingen der Bataven in de Betuwe wisten wij tot voor kort nog slechts zeer weinig. Men kende voornamelijk een aantal woonplaatsen, die eenigszins hooger lagen dan de omgeving, zoogenaamde woerden, waar Romeinsch aardewerk en munten, vooral ook inheemsche potscherven voor den dag kwamen. Deze woerden zijn beschreven door den predikant O. G. Helderling, die wandelingen heeft ondernomen voor het opsporen van zulke nederzettingen⁶²). Vondsten uit die nederzettingen zijn bijeengebracht door de Oudheidkamer te Tiel en door G. J. Brenkman te Lienden⁶³). Door Holwerda is gegraven in een woerd te Rijswijk onder Maurik⁶⁴), die volgens het daar gevonden Romeinsche aardewerk van het midden van de eerste tot het midden van de tweede eeuw is bewoond geweest. Evelein en Van Giffen hebben een onderzoek ingesteld in een woerd te Ressen; maar over dit onderzoek is alleen een voorloopig verslag gepubliceerd⁶⁵). Een kleine opgraving, door Braat ondernomen op een woerd in het Hollanderbroek vlak aan de Linge onder Elst, moest spoedig worden afgebroken. Thans bezitten wij voor het eerst een nauwkeurig en uitvoerig bericht over zulk een onderzoek door het verslag van Braat over zijn opgraving in de Hooge Woerd te Zetten⁶⁶).

De Hooge Woerd onderscheidt zich van de omgeving door de donkere kleur van den grond en door groote vruchtbaarheid. Dit zijn de gewone kenmerken van de woerden in de Betuwe, die steeds een natuurlijke verheffing van het terrein zijn en niet, zooals de Friesche terpen, later opgehoogd. Bij de opgraving kwamen veel sporen in den bodem te voorschijn, die op het eerste gezicht een onontwarbaar geheel vormden. Maar het bleek toch mogelijk er op den duur de vormen van huizen in te herkennen. Het waren kleine woningen, de grootste van 5 bij 7 m, de meeste kleiner van afmetingen. Een enkel huis vertoont een rond grondplan. De wanden bestonden uit staande palen, die met vlechtwerk waren verbonden. In dit opzicht onderscheiden zij zich van de bij Maurik ontdekte, die op liggende balken waren opgetrokken. Deze laatste manier van

bouwen vindt men ook in de nederzetting op Ockenburg bij Loosduinen, die straks ter sprake zal komen. De bij de opgraving gevonden scherven van Romeinsch aardewerk bewijzen, dat de nederzetting op de Hooge Woerd bij Zetten ongeveer van het begin van onze jaartelling af tot het begin van de vijfde eeuw in gebruik is geweest. Waarschijnlijk moesten de menschen, die daar woonden dit gebied verlaten, toen de Romeinen hun troepen uit het noorden van Gallië terugtrokken. Maar het is ook mogelijk, dat zij gedwongen zijn te verhuizen, toen overstromingen het houden van vee en de bebouwing van het land verhinderden. Sporen van latere bewoning dateeren eerst uit den tijd van de achtste tot de elfde eeuw.

Overblijfselen van Romeinsche nederzettingen kent men uit de Betuwe slechts weinig. Men mag intusschen aannemen, dat er Romeinsche vestingen hebben gelegen op de Hooge Woerd te Kesteren en op een woerd onder Andelst. Maar het is tot nu toe niet gelukt op die plaatsen een opgraving te ondernemen⁶⁷).

Uit het land aan den noordelijken oever van den Rijn zijn in den laatsten tijd enkele Romeinsche vondsten bekend geworden. Bij Wageningen⁶⁸) heeft men aan den „Hollen Weg” scherven van Romeinsch aardewerk ontdekt⁶⁹). Aan den Westberg zijn overblijfselen van een gebouw blootgelegd en daar is zelfs een dakpan met het stempel van den Exeritus Germanicus Inferior gevonden⁷⁰). Waarschijnlijk heeft daar een wachttoren gestaan; van zulke wachttorens kent men sporen op Montferland, de Duno en den Grebbeberg⁷¹). Dr Braat verzamelde eenige Romeinsche scherven uit de tweede eeuw na Chr. op het landgoed Kwadenoord bij Renkum, waar hij een middeleeuwsche nederzetting ontgroef⁷²).

Meer Romeinsche vondsten mag men verwachten uit het land ten westen van den Kromme Rijn in de provincie Utrecht, daar die streek tot het grondgebied van het Romeinsche rijk heeft behoord. Toch heeft men daar, boven Vechten, weinig ontdekt. Enkele Romeinsche voorwerpen zijn uit Wijk bij Duurstede bekend. Maar Holwerda heeft er bij zijn opgraving op het terrein van den Frankischen burcht geen spoor van een Romeinsche sterkte gevonden⁷³). Wij kennen het een en ander uit Odijk en Werkhoven. Er zijn evenwel geen voldoende aanwijzingen om daar een Romeinsche nederzetting te zoeken. Des te belangrijker zijn de ontdekkingen te Vechten en te Utrecht, benevens in tal van plaatsen langs den Rijn tusschen Utrecht en de Noordzee.

Van de opgravingen te Vechten, die sedert 1931

onder de leiding staan van Dr Braat, is onlangs een uitvoerig verslag verschenen ⁷⁴). Gelijk bekend, hebben daar ter plaatse achtereenvolgens drie Romeinsche forten gelegen. Het oudste, dat men gewoonlijk aan den tijd van Augustus toeschrijft, was het grootste en sloot met de noordzijde aan bij een toenmalige Rijnbedding. Naderhand zijn daar eerst een houten en later een steenen fort aangelegd, groot genoeg voor één cohors. Het laatste, gebouwd omstreeks 200, ligt op dezelfde plaats en is even groot als het tweede. Remouchamps heeft het derde fort grondig onderzocht ⁷⁵). Daarbij heeft hij het praetorium, de woning van den commandant en eenige barakken vastgesteld. Van het tweede catellum, dat op hetzelfde niveau heeft gelegen, zijn de sporen zóó vernield, dat men geen gegevens over den aanleg kan krijgen.

Dr. Bursch heeft bij zijn onderzoek vooral aandacht gegeven aan het oudste fort, dat in het jaar 69 is verwoest. Niet veel later is het terrein, waar het heeft gelegen, opgehoogd met een laag klei van niet minder dan 2½ m dikte. Die ophooging is evenwel niet tot het fort zelf beperkt, maar strekte zich veel verder uit. Van de oudste legerplaats kon de geheele omtrek worden vastgesteld. Bovendien werd een aanlegsteiger opgegraven. Die steiger bestond uit een kade van klei, gefundeerd op liggende boomstammen, die met zware in den grond geslagen palen op hun plaats werden gehouden. De constructie was afgewerkt met rijshout en een schoeiing van planken. Zulke aanlegplaatsen zijn bekend uit Haltern en Xanten, waar de overblijfselen door Dr H. von Petrikovits zijn onderzocht.

Uit de scherven van aardewerk, die in de diepte tusschen de palen werden gevonden, blijkt, dat deze aanleg tijdens het begin der regeering van Tiberius is tot stand gekomen. Dit werk althans is dus gebouwd ten behoeve van de expeditie van Germanicus in het jaar 16. Daar zijn voor den aanval op Germanië de troepen ingescheept om hen langs de Vecht over het Meer Flevo en de Waddenzee naar het land tusschen Eems en Elbe te vervoeren. Door deze ontdekking is weer eenigen steun gegeven aan het vermoeden, dat men het Kanaal van Drusus in het westen van ons land moet zoeken. Maar zeker wordt dit geenszins, daar Germanicus zelf een anderen weg kan hebben gevolgd. In elk geval heeft het fort te Vechten bij deze expeditie dienst gedaan. Maar de legerplaats kan niet alle troepen hebben geherbergd. De meeste soldaten moeten er buiten hebben gekampeerd. In dit verband wordt het begrijpelijk, dat er daar zoo veel sporen van waterputten zijn gevonden. De vraag blijft nog open, uit

welken tijd de legerplaats zelf dateert. Maar deze vraag kan eerst worden beantwoord, nadat het geheele schervenmateriaal, voornamelijk de terra-sigillata, is door-gewerkt. Het is zeer te hopen, dat dit binnen afzienbaren tijd zal geschieden. Nederland heeft in dit opzicht een eereschuld tegenover de wetenschap in te lossen.

Merkwaardigerwijze houdt men het nog altijd voor mogelijk, dat te Vechten het fort Flevum heeft gelegen, dat door Tacitus en Ptolemaeus wordt vermeld ⁷⁶), hoewel Tacitus uitdrukkelijk mededeelt, dat Flevum bij de zee lag en Ptolemaeus het een plaats geeft in het gebied rechts van den Rijn. Bovendien herkent men in dit woord den naam van het Vlie. De nederzetting bij Vechten heette *Fectio*, blijkens een daar gevonden inscriptie ⁷⁷). Op de Tabula Peutingeriana leest men *Fletione*; maar op de met de Tabula nauw verwante kaart, die door den Anonymus van Ravenna (of liever door zijn bron) is afgeschreven, stond, volgens de lezing der beste handschriften, *Fictione* ⁷⁸).

Dr Braat heeft verder nog een onderzoek ingesteld in de burgerlijke nederzetting, die in de nabijheid van het fort heeft gelegen. Met dit doel werd in 1938 gegraven ten oosten van het moderne fort. In de bovenste laag, die ook daar blijkbaar uit opgebrachten grond bestaat, werden sporen van gebouwen aangetroffen met scherven uit de tweede en uit de eerste helft van de derde eeuw. Daaronder, in den vasten bodem, waren wederom sporen van gebouwen, maar ditmaal met scherven uit de eerste eeuw. De burgerlijke nederzetting vertoont dus dezelfde opeenvolging van perioden als de militaire ⁷⁹). Van de vondsten is een fraaie vrijwel volledig bewaarde kom van terra-sigillata uit het begin van de tweede helft der eerste eeuw gepubliceerd ⁸⁰).

Nog opzienbarender zijn de resultaten van de onderzoekingen op het Domplein te Utrecht ⁸¹), vooral door de opgravingen onder leiding van Van Giffen uit het jaar 1938 ⁸²). Gelijk bekend, zijn vroeger reeds zeer belangrijke gegevens verkregen ⁸³). Men wist op deze wijze, dat er daar na elkander eenige Romeinsche forten hebben gelegen, waarvan het centrum ongeveer overeenkomt met het Domplein, terwijl de Domkerk, de kloostergang en de kapittelzaal het zuidwestelijke deel van deze forten innemen. Het oudste fort, dat uit hout en aarde was opgetrokken, is onder de regeering van Keizer Claudius gebouwd en althans gedeeltelijk verwoest in het jaar 69, terwijl het jongste fort omstreeks het midden van de derde eeuw door de bezetting is verlaten.

Op grond van de voorloopig bekend gemaakte resultaten der laatste onderzoekingen kan men de geschie-

denis van deze forten op de volgende wijze samenvatten. Het terrein, waar zij zijn aangelegd, bevond zich in een bocht van den Rijn, waarvan het beloop wordt aangegeven door Kromme Nieuwe Gracht, Jansdam, Minrebroederstraat, Ganzenmarkt en Oude Gracht ten westen van laatstgenoemde straat. Er was daar een wat vastere bodem, omdat de rivier langs haar oever een laag zandige klei, zoogenaamde zavel, had afgezet. Intusschen had men reeds vóór den bouw van het oudste fort een laag van kleizoden op het terrein gelegd om minder last te hebben van het water. Bij den aanleg van de volgende forten heeft men telkens opnieuw grond opgebracht, het meest voor de laatste nederzetting, het steenen fort. De bodem is na den Romeinschen tijd nog herhaaldelijk opgehoogd. Dit is de reden, dat de Romeinsche overblijfselen zoo diep liggen en dus goed zijn bewaard gebleven.

Het staat thans vast, dat er drie legerplaatsen zijn geweest na elkander. Het oudste fort heeft, gelijk gezegd, bestaan van de veertiger jaren der eerste eeuw tot 69. Het tweede, dat is aangelegd ten tijde der Flavische keizers, evenals het eerste, van hout en aarde, is op een tijdstip, dat men vroeger omstreeks het midden van de tweede, maar thans omstreeks het begin van de derde eeuw dateert, vervangen door een fort met een steenen muur. Bij dit laatste heeft men nog een verbouwing vastgesteld. Het is kort na het midden van de derde eeuw verlaten. De drie legerplaatsen liggen niet alleen op dezelfde plaats, maar zij hebben ook denzelfden omvang, met dien verstande, dat het jongste fort wat grooter is, omdat de muur is gebouwd in en boven de gracht van zijn voorganger. Uiteraard is de muur het best bewaard gebleven, voornamelijk de fundering van leisteen, want het opgaande werk van tufsteen is alleen hier en daar boven de grondslagen teruggevonden. Dit is in het bijzonder het geval bij de poorten.

De oostelijke poort van het steenen fort is ontdekt in de straat Achter den Dam, ten oosten van het koor, een weinig ten zuiden van de as van de kerk, en de zuidelijke bij den westelijken hoek van den gevel van het Universiteitsgebouw aan het Domplein. Op deze wijze is ook de plaats van de andere poorten bepaald. De steenen poorten waren geflankeerd door twee torens, die aan de buitenzijde half rond waren, terwijl zij aan de binnenzijde vierkant uitsprongen. De poorten van de oudere legerplaatsen lagen in de assen van de steenen poorten. In het zuidoosten kon worden vastgesteld, dat de muur daar een ronden hoek maakte, zooals dat ook het geval was met de omwalling van de oudere forten.

Zoowel in den steenen muur als in de aarden omwalling stond daar een vierkante toren, die naar binnen was uitgebouwd. Poorten en muur behooren tot het zwaarste en best bewaarde Romeinsche werk van dien aard, dat uit Nederland bekend is. Evenals de houten legerplaatsen, was ook het steenen fort door een dubbele gracht omgeven. De steenen muur bestond blijkbaar, althans aan de oostzijde, nog in het jaar 1254, toen de kooromgang van den tegenwoordigen Dom is gefundeerd.

Het eenige gebouw binnen de vesting, waarvan men eenige bijzonderheden kent, is het praetorium. Het grondplan en de afmetingen staan vast. Daar de westelijke muur is omgevallen of omgehaald, kan men ook de hoogte van den muur bepalen; deze bedroeg omstreeks 4 m. De praetoria van de oudere legerplaatsen lagen op dezelfde plaats. Ook van een ten oosten van het praetorium liggend gebouw, dat van steen was opgetrokken, kon men nog het een en ander vaststellen. Wellicht was het de woning van den commandant van het fort ⁸⁴).

Uit de strook langs den linker oever van den Rijn beneden Utrecht kennen wij thans een reeks van plaatsen, waar belangrijke Romeinsche vondsten zijn gedaan. Althans op eenige van deze plaatsen hebben Romeinsche versterkingen gelegen ⁸⁵). Wij noemen allereerst de Hooge Woerd bij De Meern onder Vleuten, waar men onlangs met een opgraving is begonnen ⁸⁶). Als een overblijfsel van de verbinding van de Romeinsche nederzetting te Utrecht met de Hooge Woerd bij De Meern kan de weg worden beschouwd, die eerst als de Heereweg en verder als de Groene Dijk wordt aangeduid ⁸⁷). De proefopgraving van De Meern heeft onze kennis van deze plaats zeer vermeerderd. Reeds vroeger waren daar allerlei Romeinsche oudheden gevonden, onder andere, een bronzen beeldje van Juppiter en baksteenen met stempels van Legio XXX en van den Exercitus Germanicus Inferior. Het vermoeden lag dus voor de hand, dat daar een belangrijke Romeinsche nederzetting, vermoedelijk een grensfort, heeft gelegen. Dit fort bevond zich op een niet grooten afstand van den linker oever van den Rijn. Bij de opgraving, die in het voorjaar van 1940 plaats had, werden de fundamenten van zwaar muurwerk ontdekt, behoorend bij een vertrek, dat door verhitte lucht is verwarmd geweest; het wordt als een gedeelte van een Romeinsch badhuis verklaard. Ook steenen van den ringmuur zijn op het terrein aangetroffen. Sporen in den bodem bewezen intusschen, dat op deze plaats vóór den bouw van het steenen fort andere

versterkingen hebben gelegen, die uit aarde en hout waren opgetrokken, en men kon ook de geschiedenis van die versterkingen vaststellen. De opeenvolging is dezelfde als op het Domplein te Utrecht. De oudste is gebouwd van aarde en hout tijdens de regeering van keizer Claudius en heeft van omstreeks 50 tot 69 bestaan. De tweede, die eveneens van aarde en hout was opgericht, dateert uit den tijd van de Flavische keizers en is eenigen tijd na het midden van de tweede eeuw herbouwd in steen. De oudste vondst is een scherf van een kommetje van terra-sigillata uit den tijd van Claudius. De Flavische tijd is vertegenwoordigd door munten van Vespasianus en Domitianus en door bakstenen van de Tegularia Transrhenana. Verder is terra-sigillata ontdekt uit de tweede en derde eeuw. Als de jongste vondst wordt een munt beschouwd, die men aan Gallienus toeschrijft, uit de jaren 254 tot 258.

De reeks van vindplaatsen van Romeinsche oudheden langs den linker oever van den Rijn vervolgend, noemen wij Woerden, dat alleen door enkele losse vondsten wordt vertegenwoordigd, Bodegraven, waar in de buurt van fort Wierikerschans zeer veel Romeinsche scherven zijn gevonden en een fraaie Romeinsche helm⁸⁸), de Hooge Woerd bij Zwammerdam, een plaats die reeds vroeger veel Romeinsche oudheden heeft opgeleverd en thans een dakpan van Legio I Minervia, Alfen, waar de paalfundeering van een Romeinsche vestingmuur is ontdekt⁸⁹), Rijnenburg tegenover Koudekerk, Roomburg bij Leiderdorp vlak ten oosten van Leiden⁹⁰), Valkenburg, waar op de Woerd een Romeinsche sterkte is ontdekt en waar telkens Romeinsche scherven worden gevonden⁹¹), terwijl onlangs in de hoogte van het dorp zelf de sporen van twee boven elkander liggende Romeinsche forten zijn ontgraven⁹²), ten slotte Katwijk, dat telkens opnieuw Romeinsche oudheden oplevert⁹³). Deze gegevens sluiten aaneen tot een keten van vondsten, een reeks van nederzettingen, pleisterplaatsen, forten of wachttorens aan den zuidelijken oever van den Rijn. Voor sommige van die plaatsen kennen wij ook de namen, die wij aan de Tabula Peutingeriana en het Itinerarium Antonini ontleenen⁹⁴). Te Utrecht lag Traiectum, te Alfen Albaniana, bij Leiderdorp Matilo, te Valkenburg Praetorium Agrippinae, bij Katwijk Lugdunum, terwijl wij verder Nigropullus bij Zwammerdam en Laurum in de buurt van Woerden mogen zoeken⁹⁵).

Ook onze kennis van het gebied der geestgronden in Zuid-Holland is door recente onderzoekingen zeer verrijkt. Het belangrijkste is wellicht, dat Ir Dr ter Veen

den loop van de kustlijn in den Romeinschen tijd met vrij groote nauwkeurigheid heeft kunnen bepalen⁹⁶). Op die wijze is althans de grondslag gelegd voor een reconstructie van de kaart uit die periode. — De beteekenis van de Romeinsche legerplaats, die op Arentsburg bij Voorburg is ontdekt, is door de publicatie der opgravingen aldaar nooit geheel duidelijk geworden. Het probleem is bovendien vertroebeld door de twijfel, die is gerezen over de beteekenis van eenige op het terrein verrichte boringen⁹⁷). Zelfs kan men niet met zekerheid zeggen, dat daar inderdaad een station voor de vloot is geweest. De stempels op bakstenen van de Classis Germanica, die uit de tweede eeuw dateeren, zijn op zichzelf daarvoor geen voldoende bewijs⁹⁸).

Met zekerheid blijkt uit de vondsten, dat er vóór het jaar 70 te Arentsburg geen Romeinsche nederzetting is geweest. Wellicht hebben er intusschen eenige inheemsche woningen gestaan. Forum Hadriani, dat men gewoonlijk met de vindplaats op Arentsburg identificeert, was, naar alle waarschijnlijkheid ten minste, een burgerlijke nederzetting. Inderdaad is bij Voorburg zulk een nederzetting geweest. Dat blijkt uit enkele daar ontdekte inscripties, terwijl door een inscriptie op een in Hongarije gevonden sarcophaag Forum Hadriani in de provincie Germania Inferior wordt genoemd als de vaderstad van de vrouw, die in deze sarcophaag lag begraven⁹⁹).

Vast staat, dat het fort te Arentsburg omstreeks 85 is gebouwd. Want de oudste daar gevonden scherven van aardewerk stammen uit den tijd van Domitianus. Maar het is in het geheel niet zeker, dat toen reeds de steenen muur op de gevonden paalfundeering is geplaatst. Er kan evenwel geen verband zijn, zooals Dr Holwerda het heeft verondersteld, tusschen den bouw van dit fort en de veldtochten onder Domitianus in Britannië. Dat is op overtuigende wijze aangetoond door Generaal Kroon¹⁰⁰). De veldtochten van Agricola zijn immers in 89 geëindigd en omstreeks 86 is zelfs één der legioenen, Legio II Adiutrix, naar den Donau verplaatst¹⁰¹). In dien tijd was de aandacht van de Romeinsche regeering in beslag genomen door den oorlog in Germanië. De veldtocht tegen de Chatten in 83, de bezetting van hun land, de aanleg van versterkingen in dat gebied, het eerste begin van den limes, dat zijn de feiten, waarmede men verband moet zoeken.

Evenmin kunnen er betrekkingen bestaan tusschen gebeurtenissen in Britannië en gebouwen, die in de sterkte op Arentsburg zijn opgericht omstreeks het midden van de tweede eeuw, het stafkwartier en de woning voor den commandant met centrale verwarming

en een badinrichting. Want zulke luxueuze bouwwerken pleegt men niet op te richten in een fort, dat uitsluitend als doorgangstation dienst doet. Wellicht moet men denken aan den tijd van Hadrianus, die waarschijnlijk daar zelf is geweest en naar wien de Romeinsche burgerlijke nederzetting in de nabijheid is genoemd.

Voor de bouwwerken uit den tijd omstreeks het jaar 200, dat wil zeggen uit den tijd van Keizer Septimius Severus, kan men verband zoeken met de andere vestingen, waar in dien tijd is gewerkt, als te Roomburg¹⁰²), Utrecht en Vechten. Blijkbaar heeft deze keizer het naderend gevaar voor het Rijk ingezien en getracht het af te wenden door een krachtige versterking van de verdedigingsmiddelen. Deze inspanning heeft evenwel niet belet, dat de Romeinen het land ten noorden van de Waal kort na het midden van de derde eeuw hebben moeten ontruimen.

Belangrijke onderzoekingen zijn verricht in enkele inheemsche nederzettingen, waarvan er een door Dr Holwerda is opgegraven op Ockenburgh te Loosduinen in de buurt van Den Haag¹⁰³). Het was een dorp, gelegen aan de landzijde van den ouden schoorwal, tegen het veengebied aan, waar tijdens de vorming van het jonge duinlandschap zand is overgestoven. Bij de opgraving kwamen veel grondsporen te voorschijn en het is zeker niet gemakkelijk geweest, deze sporen eenigszins te ontwarren. Uit ouderen tijd dateeren ovale hutten, herinnerend aan de vondsten van den Kopschen Hof bij Nijmegen¹⁰⁴). Er zijn daar evenwel ook huizen met een rechthoekig grondplan ontdekt en dergelijke huizen uit wat later tijd zijn in groot aantal te Ockenburgh te voorschijn gekomen, evenals in de zoo aanstonds te noemen nederzetting bij Naaldwijk en in de bovenvermelde woerd te Rijswijk in de Betuwe. Men vindt evenwel te Ockenburgh ook gebouwen van grootere afmetingen, die door dwarswanden zijn verdeeld, verder schuren van langgerekten vorm, die als stallen worden verklaard. Al deze bouwwerken vertoonen een zeer onregelmatigen aanleg en weinig zorg voor rechte hoeken. Eenige huisjes in het noordelijke deel herinneren aan de woningen uit het begin van de eerste eeuw, die onlangs zijn ontdekt in het dorpje tegen de zuidelijke helling van het Kopsche plateau bij Nijmegen. Ten zuiden van de nederzetting is een klein grafveld opgegraven. Door palissadeeringen worden enkele groepen van gebouwen verbonden tot een geheel, dat alleen naar de zijde van het veenmoeras open staat. De aanleg maakt een zeer grilligen indruk en vertoont een volkomen inheemsch karakter.

De voorwerpen daarentegen, die te voorschijn kwamen, zijn grootendeels Romeinsch. Er is een opmerkelijke overeenkomst met de vondsten te Arentsburg, met dit onderscheid, dat Arentsburg omstreeks 85 begint, terwijl Ockenburgh niet ouder is dan den tijd van Hadrianus. In beide nederzettingen is niets gevonden, dat men met zekerheid na omstreeks 240 kan dateeren. Blijkbaar is toen ook het dorp van Ockenburgh verlaten en zijn de geromaniseerde bewoners met de bezetting van Arentsburg naar het zuiden getrokken. Tot de laatste vondsten te Ockenburgh behoort een munt van Gordianus van omstreeks 240 en een aantal voorwerpen, aardewerk, bronzen, spijkers en klampen, alles uit de eerste helft van de derde eeuw, die samen waren gepakt in een aarden pot voor het transport, maar die blijkbaar bij het vertrek zijn vergeten. Het zou denkbaar wezen, dat te Ockenburgh de plaats *Forum Hadriani* heeft gelegen; *Lugdunum* was het zeker niet.

Een tweede inheemsche nederzetting is even ten zuiden van Naaldwijk ontdekt op de Hooge Werf¹⁰⁵), een zandplaat waar reeds vroeger een bronzen hand was gevonden, overeenkomend met een dergelijke vondst uit Arentsburg. Zulke voorwerpen kunnen niet, gelijk wel eens is verondersteld, worden verklaard als een onderdeel van een veldteeken, want de vingers zijn eenigszins gebogen, terwijl de handen van veldteekens steeds geheel gestrekt zijn. Bij de opgraving bleek het mogelijk, drie perioden te onderscheiden, de eerste gedateerd door Romeinsche scherven uit de tweede helft van de eerste en de eerste helft van de tweede eeuw, de tweede uit de tweede helft van de tweede eeuw, de derde uit den Frankischen tijd. Het geheel was omgeven door een gracht of sloot met een platten bodem. De vele daar gevonden scherven van „Bataafsch” aardewerk bewijzen, dat het een inheemsche nederzetting is geweest. Maar de bewoners hebben in voortdurend contact gestaan met de Romeinen. Dat wordt duidelijk door het aardewerk, dat daar is ontdekt, en door dakpannen met stempels, onder andere van de *Classis Germanica*.

Zulke dakpannen zijn ook op Arentsburg gevonden¹⁰⁶); zij wijzen dus op betrekkingen met die vesting. Dat heeft niets verwonderlijks. Want op geringen afstand ten oosten van de nederzetting bij Naaldwijk herkent men in het terrein de sporen van het Kanaal van Corbulo, de voortzetting van de Vliet uit den Romeinschen tijd¹⁰⁷). Juist daar in de buurt is, bij den aanleg van den grooten Rijksweg, in het terrein van dit kanaal een aantal Romeinsche fragmenten ontdekt¹⁰⁸). — Ten slotte vermelden wij nog de vondst van eenige Romeinsche voorwerpen bij baggerwerken

in de Binnenbedijkte Maas bij Mijnsheerenland in de Hoeksche Waard ¹⁰⁹). Deze vondst heeft nog eenige beteekenis in verband met het onderzoek naar de wegen en wateren in den Romeinschen tijd. Met een beschouwing over eenige vraagstukken aangaande de Romeinsche wegen in Nederland kunnen wij dit overzicht besluiten.

In het voorafgaande hebben wij reeds eenige malen de Romeinsche wegen ter sprake gebracht naar aanleiding van vondsten tusschen Maastricht en Heerlen, in de buurt van Swalmen en van Herwen in de Over-Betuwe, langs den Rijn tusschen Utrecht en Katwijk. Verder kunnen wij nog een groot aantal onderzoekingen naar de Romeinsche wegen in Nederland vermelden ¹¹⁰). Maar het resultaat van al dit werk is gering. Zelfs heeft de Heer Stolte, aan wien wij de meest bezadigde beschouwing danken, opgemerkt, dat de uitkomst vrijwel overeenkomt met de reconstructie van het wegennet, die in den tekst van den Geschiedkundigen Atlas wordt voorgesteld. Deze conclusie kan ook den schrijver van den genoemden tekst geenszins bevredigen. Het is duidelijk, dat op dit gebied zeer veel energie wordt verspild, en wel om twee redenen: in de eerste plaats geeft men zich te weinig rekenschap, op welken grondslag het onderzoek moet rusten, en in de tweede plaats zoekt men te weinig naar nieuwe gegevens.

Twee voorbeelden mogen hier worden genoemd. Generaal Kroon gaat bij zijn beschouwingen uit van het denkbeeld, dat de afstanden langs de wegen niet worden opgegeven in Gallische mijlen of leugae, van 1½ Romeinsche mijl (2220 m), maar in Romeinsche mijlen (1480 m). Toch kan men voor het aangrenzende gebied, in België ¹¹¹) en in Duitschland ¹¹²), een aannemelijke reconstructie alleen opstellen, wanneer men de opgegeven maten als Romeinsche mijlen verklaart. Hetzelfde geldt voor den weg van Tongeren over Maastricht en Heerlen naar Keulen en voor den weg van Vechten over Alfen en Leiden naar Katwijk. Dr Schoo heeft getracht een reconstructie van de wegen in de kuststreek te geven, uitgaande van het denkbeeld, dat de Romeinsche nederzetting op Arentsburg de plaats is, die op de Tabula Peutingeriana als Praetorium Agrippinae wordt aangeduid, op grond van een paar andere studies ¹¹³), die in verband staan met onderzoekingen van den Heer Pabon ¹¹⁴). Maar ook Dr Holwerda, van wien deze identificatie afkomstig is, heeft die gedachte reeds opgegeven.

Twee onderzoekingen van dien aard moeten hier wat uitvoeriger ter sprake komen. De eerste is te danken

aan den Heer C. A. J. van Frijtag Drabbe, die zich voornamelijk heeft bezig gehouden met het probleem van de samenstelling der Tabula Peutingeriana ¹¹⁵). Deze kaart is, naar zijn meening, een voorbeeld voor een goede kaartteering, wanneer men rekening houdt met het doel van de kaart. Door een reeks van voorbeelden wordt getracht te bewijzen, dat de vormen van de landen op een mathematisch juiste wijze zijn veranderd, zoodat men van een bijzonderen vorm van projectie kan spreken. Het is intusschen niet aannemelijk, dat de Romeinen in staat zouden zijn geweest een zoo nauwkeurige kaart te ontwerpen, als aan zulk een projectie ten grondslag had moeten liggen. Daarvoor ontbraken hun, voor zoover wij het weten, zoowel de kunde als de belangstelling en de hulpmiddelen. Even onwaarschijnlijk is het, dat zij een zoo omvangrijk werk zouden hebben verricht voor de vervaardiging van een reiskaart in lang gestrekt formaat. Maar dit onderzoek heeft, dunkt mij, wél aangetoond, dat de Tabula Peutingeriana (of liever het antieke origineel van die kaart) met meer zorg is samengesteld, dan men het gewoonlijk aanneemt. Met name heeft men blijkbaar rekening gehouden met den werkelijken afstand tusschen de verschillende stations aan de wegen.

Langer moeten wij stilstaan bij de tweede onderzoeking, de poging van den Heer Van Rheineck Leyssius om den zuidelijken Romeinschen weg van Nijmegen langs de Waal naar de zeekust te reconstrueeren ¹¹⁶). Daarbij is hij uitgegaan van de nieuwe door hem ontworpen kaarten van de Zuidhollandsche waarden en eilanden in 1300 en 1421 voor den Geschiedkundigen Atlas ¹¹⁷) en van het in zijn toelichting bij die kaarten ontworpen beeld van den toestand van de Maasdelta omstreeks het jaar 1000 ¹¹⁸), een beeld dat sterk afwijkt van het indertijd door Ramaer geteekende ¹¹⁹). Als grondslag diende de gedachte, dat de 13de eeuw niet, gelijk men het dikwijls aanneemt, een tijdvak is van opbouw voor de betrokken gronden, maar in hoofdzaak nog van voortschrijdende afbraak. In het artikel, dat thans onze aandacht heeft, wordt een poging gedaan om den toestand van den Romeinschen tijd te bepalen.

Om den loop van den Romeinschen weg door dit gebied te herkennen, vestigt de Heer Van Rheineck Leyssius de aandacht op een merkwaardigen ouden weg in het land tusschen Maas en Merwede, die al vóór den Sint-Elisabethsvloed met den naam Grave werd aangeduid. Men kan nog vrijwel vaststellen, hoe die weg heeft geloopt door het Land van Altena, van Meeuwen naar Dordrecht. De Grave moet de Alm hebben gekruist op

een plaats, die Oude Veer werd genoemd, en verder langs een punt hebben geloopt, dat 26 roeden noorden de Kornsche sluis ligt. Trekt men een rechte lijn van het slot Meeuwen over het laatst genoemde punt, dan bereikt die lijn den Wierixwal op de plek, die als het voormalige zuidelijke einde van dien wal wordt aangewezen en tevens als het begin van de zuidelijke grens der gemeente Werkendam. Laat men de lijn nog verder doorloopen, dan bereikt men Kop van het Land en, den Reeweg (thans Platte weg) volgend, het Zwijndrechtsche veer.

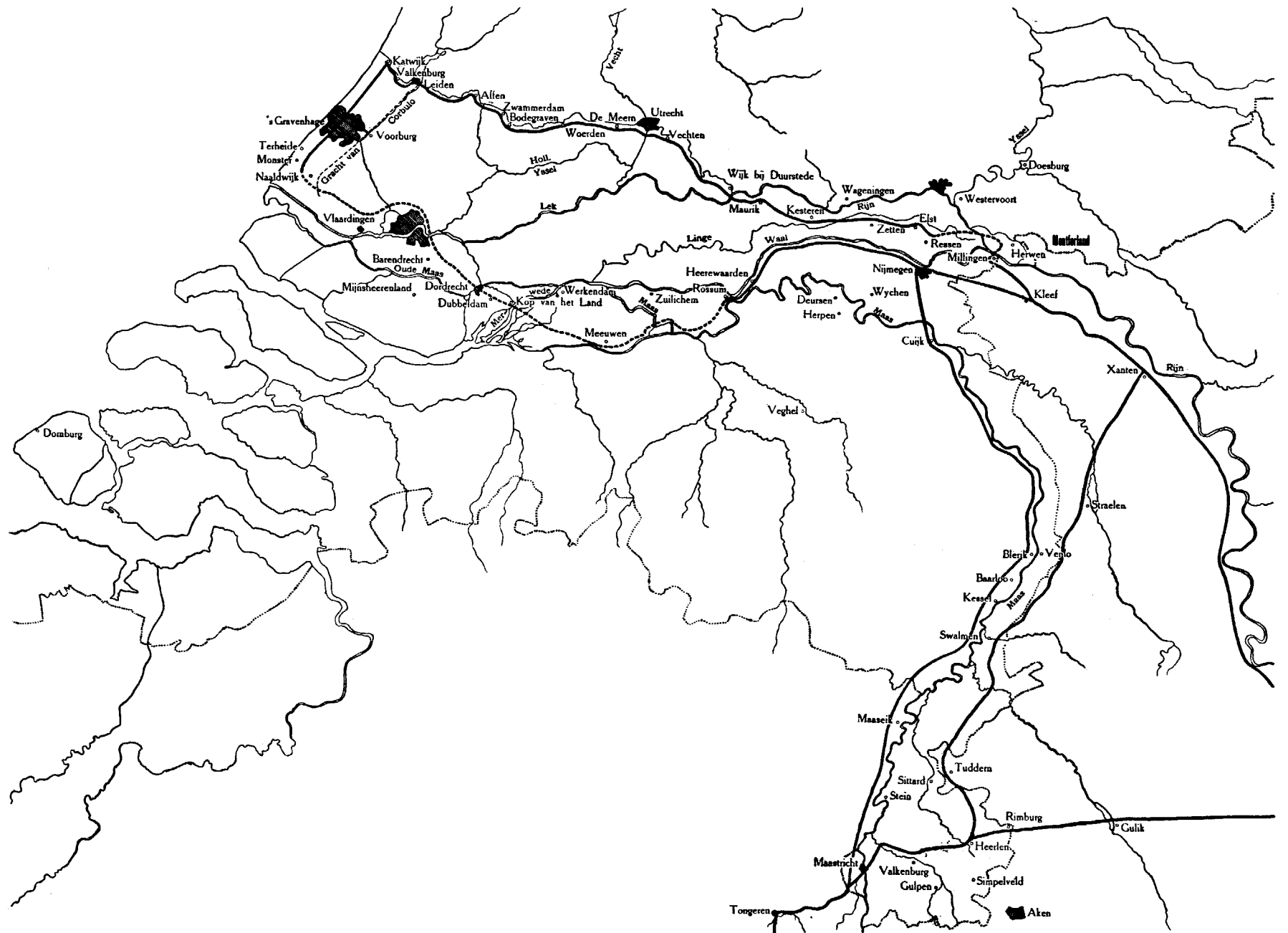
Het vervolg van den weg in westelijke en noordelijke richting kan zijn gevormd door den in de Middeleeuwsche bronnen genoemden Langeweg door de Zwijndrechtsche waard, die vrijwel in het verlengde ligt van het westelijke deel van de Grave. Dit gedeelte kan men doortrekken tot bij Barendrecht, waar de Barendswaal werd overgestoken. Naar de meening van den Heer Van Rheineck Leyssius, zou op deze wijze de Romeinsche weg door de Maasdelta van Meeuwen tot Barendrecht zijn gereconstrueerd. De weg heeft dan de oostelijke grens van de gemeente Barendrecht gevolgd naar het Kralingsche veer en verder over Krooswijk en Overschie naar Vlaardingen, in een groote bocht om het moerasgebied, waar later Rotterdam is ontstaan.

Trekt men evenwel een lijn van Barendrecht naar Vlaardingen, dan blijkt die lijn vrijwel in het verlengde te liggen van den zoeven beschreven weg van het Zwijndrechtsche veer af. De Heer Van Rheineck Leyssius vermoedt nu, dat de Romeinsche weg oorspronkelijk die lijn heeft gevolgd. De omweg over Kralingsche veer, Krooswijk en Overschie zou noodig zijn geworden ten gevolge van een verandering in den waterstaatkundigen toestand van den ouden Maasmond¹²⁰). Als dien Maasmond heeft men sedert lang het water Hey bij Terheijde herkend, het *Helinium* uit den Romeinschen tijd, dat tusschen Oostvoorne en Terheijde moet worden gezocht¹⁷¹). In dit verband moet men zich herinneren, dat de rivier bezuiden Vlaardingen en Rotterdam, die later Maas werd genoemd, in de Middeleeuwen den naam Merwede droeg, een naam die langzamerhand de rivier is opgekropen. Met dien naam wordt evenwel eerder een moerasgebied aangeduid dan een rivier en het vermoeden ligt voor de hand, dat de breede arm, die eerst Merwede en later Maas heette, is ontstaan ten gevolge van een doorbraak van den Maasmond in oostelijke richting. Die doorbraak zou dan hebben plaats gehad in den Romeinschen tijd en de bocht voor den Romeinschen weg hebben noodig gemaakt.

Doet men nu een poging om den Romeinschen weg door de Zuidhollandsche eilanden met de op de Tabula Peutingeriana genoemde stations te reconstrueeren, dan wordt de aandacht getrokken door de plaats Duple. Deze plaats heeft gelegen aan een eigenaardige haak van de Grave, niet ver van de Nieuwe Merwede bij Kop van het Land aan de Dubbel, de rivier waarvan de naam voortleeft in Dubbeldam. Dit Duple zou de plaats kunnen zijn, die op de Tabula Peutingeriana als *Tablis* is aangeduid, en de identificatie wordt bevestigd, wanneer men den afstand meet van deze plaats langs den weg door de Zwijndrechtsche waard en om Rotterdam heen naar Vlaardingen. De afstand bedraagt ongeveer 40 km of 18 Gallische mijlen. Reeds lang zoekt men te Vlaardingen de plaats, die *Flenium* of liever *Elinium*, wellicht *Helinium*, wordt genoemd¹²²), en de afstand van 18 mijlen komt overeen met het getal, dat op de Tabula Peutingeriana wordt opgegeven voor den afstand tusschen *Tablis* en *Flenio*. Meet men verder van Vlaardingen over Maasland en Naaldwijk, langs het door Beekman gereconstrueerde Kanaal van Corbulo naar Arentsburg, dan vindt men een afstand van 26 km, overeenkomend met de 12 mijlen, die op de Tabula worden opgegeven voor den afstand tusschen *Flenio* en *Forum Hadriani*. Zet men wederom van Duple, thans in oostelijke richting, een afstand uit van 12 mijlen, de lengte van den weg van *Tablis* naar *Caspingio*, dan bereikt men ongeveer Heesbeen. Daar kan het laatst genoemde station hebben gelegen.

Men komt dus tot de volgende reconstructie van den zuidelijken Romeinschen weg door het land der Bataven: Lugdunum (bij Katwijk) — afstand niet opgegeven — Forum Hadriani (bij Voorburg) — XII (mijlen, 26,6 km) — Helinium (op de kaart „Flenio”, Vlaardingen) — XVIII (40 km) — Tablis (Duple, bij Kop van het Land) — XII (26,6 km) — Caspingio (Heesbeen). — In de getallen, die worden opgegeven voor het vervolg van den weg, moet een fout schuilen. De route, langs de Maas naar Rossum en verder langs de Waal naar Nijmegen, staat vast. De afstand langs die route bedraagt ongeveer 67 km, terwijl de maten, die op de Tabula worden opgegeven, tezamen 91 tot 97 km bedragen. Dat is 24 tot 30 km te veel. Het is nog niet gelukt een bevredigende oplossing voor deze moeilijkheid te vinden.

Op deze wijze kan men den loop van den zuidelijken Romeinschen weg door het midden van ons land ongeveer vaststellen. Het is opmerkelijk, dat voor dien weg het oversteken van groote rivieren zooveel mogelijk is

De Romeinsche wegen in Nederland. Schaal 1 : 1.000.000

Teek. De Gelder

vermeden. De weg volgde de Waal tot ongeveer bij Rossum, daarna de Maas tot bij Meeuwen, om vervolgens schuin over te steken naar de Waal en de Dubbel in de richting van het Zwijndrechtsche veer. Daar was tusschen Dordrecht en Zwijndrecht in de 12de eeuw nog geen diep water, maar hoogstens een baai met een geregeld droogvallende getijdegeul, een zwin¹²³). Ook het oversteken van de Waal, die toen al in Waal en Barendswaal was verdeeld, en van de IJssel bij Kralingsche veer kan geen moeilijkheden hebben opgeleverd. Over het gedeelte in het kustgebied zijn wij nog in onzekerheid. De weg kan het Kanaal van Corbulo hebben gevolgd, maar ook meer westelijk hebben geloopt, dicht bij de zee, met een aftakking naar Voorburg.

Het zou aangenaam wezen, wanneer men een bevestiging zou kunnen geven van het vermoeden aangaande den loop van dezen weg door middel van een reeks van vindplaatsen van Romeinsche oudheden. Dat is evenwel niet het geval. Want men kent, behalve uit Rossum, alleen een vondst van eenige beteekenis, die is gedaan bij het graven van de Nieuwe Merwede ter hoogte van Kop van het Land¹²⁴). Anders kan men uit dit geheele gebied alleen enkele verspreide voorwerpen vermelden.

- 1) Verg. *Oudb. Jaarboek*, V (1936), 101—115.
- 2) H. J. Beckers Sr en G. A. J. Beckers Jr, *Vóórgeschiedenis van Zuid-Limburg* (1940).
- 3) Beckers, *t.a.p.* 181—240.
- 4) *Oudb. Meded.* IX (1928), 15—50.
- 5) *Oudb. Med.* XXI (1940), 22—24.
- 6) P. Peters, *De Maasgouw*, 1936, 13—18. — Verg. *Alg. Handelsblad* van 22 April 1939.
- 7) Beckers, *t.a.p.* 387.
- 8) Verg. *Oudb. Jaarb.* V (1936), 105. — De bij deze opgraving gevonden inscripties zijn gepubliceerd door H. Nesselhauf, *Bericht Röm.-Germ. Komm.* 1938, 116—118. — Verg. *Versl. Rijks Verz.* 1938, 94.
- 9) Vergl. J. Hagen, *Römerstrassen der Rheinprovinz* (2de uitg. 1931), en voor de vondsten in Duitschland in het algemeen P. Goessler, *Tabula Imperii Romani: Blatt Mainz* (1940).
- 10) Beckers, *t.a.p.* 282—284, afb. 106—107.
- 11) Beckers, *t.a.p.* 267—270, afb. 96—101.
- 12) *Versl. Rijks Verz.* 1937, 70; 1938, 94.
- 13) Beckers, *t.a.p.* 244—247.
- 14) Beckers, *t.a.p.* 243—244, 247—267, 270—282, 284—292, afb. 84—95, 105 en 109.
- 15) Beckers, *t.a.p.* 284.
- 16) A. E. Remouchamps, *Oudb. Meded.* IX (1928), blz. 4—9; verg. Beckers, *t.a.p.* 284 en afb. 82—83.
- 17) Verg. F. Drexel, *Germania*, III (1919), 20—23. — Over de beteekenis van het woord *praetorium* verg. R. Cagnat, *Dict. des ant.* IV, 640—642; over militaire *praetoria* verg. H. Lorenz, *Untersuchungen zum Praetorium* (Diss. Halle, 1936).
- 18) *Versl. Rijks Verz.* 1937, 69.
- 19) Byvanck, *Geschiedk. Atlas: De Rom. tijd* (1929), 31; Hagen, *Römerstrassen* (1931), 217—224.
- 20) *Versl. Rijks Verz.* 1937, 69; 1938, 93—94. — *Alg. Handelsblad* van 24 Sept. 1938.

- 21) *Versl. Rijks Verz.* 1935, 77.
- 22) *Versl. Rijks Verz.* 1938, 94; 1939, 91.
- 23) W. C. Braat, *Oudb. Meded.* XVII (1936), 47—53.
- 24) R. Gaedechens, *Das Medusabaupt von Blariacum* (1874), 4.
- 25) *Gids Mus. G. M. Kam*, 76; verg. Byvanck, *Oude Kunst*, V (1919—'20), blz. 118, afb. 5.
- 26) *Versl. Rijks Verz.* 1935, 78.
- 27) *Alg. Handelsblad* van 18 Oct. 1937 en andere berichten in de dagbladen. — *Handelingen Prov. N. Brab. Gen.* 1937—'40, blz. 40—46.
- 28) *Versl. Rijks Verz.* 1935, 75; 1936, 64; 1937, 68; 1938, 93; 1939, 90.
- 29) *Versl. Rijks Verz.* 1935, 76; 1936, 64.
- 30) *Versl. Rijks Verz.* 1938, 93; 1939, 87.
- 31) *Versl. Rijks Verz.* 1934, 47; 1935, 77.
- 32) *Versl. Rijks Verz.* 1939, 90.
- 33) C. R. Hermans, *Noord-Brabant's oudheden* (1865), 28—29.
- 34) *Versl. Rijks Verz.* 1937, 69; 1938, 93; 1939, 90.
- 35) K. Saatmann, *Bonner Jahrb.* 143—4 (1938), 202—204. — W. Pleyte, *Versl. Akad. Afd. Letterk.* 3de R. XII (1896) 290—297.
- 36) W. C. Braat, *Oudb. Meded.* XX (1939), 24—28.
- 37) Verg. *Oudb. Jaarb.* V (1936), 107 noot 163.
- 38) J. H. Holwerda, *Oudb. Meded.* XVII (1936), 17—18.
- 39) *Versl. Rijks Verz.* 1938, 92.
- 40) *Versl. Rijks Verz.* 1939, 89. — W. C. Braat, *Oudb. Meded.* XX (1939), 29—46.
- 41) H. Stoll, *Germania*, 20 (1936), 184—188. — Verg. F. de Waele, *Noviomagus* (1931), 6—13; *Real-Enc.* XVII, 1206—1207.
- 42) *Versl. Rijks Verz.* 1937, 68 en 95.
- 43) *Versl. Rijks Verz.* 1937, 68 en 95; 1938, 82 en 120; 1939, 87 en 113. — *Alg. Handelsblad* van 18 Juli 1938 en 25 Aug. 1940.
- 44) De inscripties zijn het best gepubliceerd door J. H. Holwerda, *Germania*, 23 (1939), 31—33. — Voor de vindplaats verg. *Tijdschr. Aardr. Gen.* 57 (1940), 565, afb. 8.
- 45) C. W. Vollgraff, *Versl. Akad. Afd. Letterk.* N. R. 1 (1938), 3—22; N. R. 2 (1939), 141—143; *Gelre*, 42 (1939), 3—22. — J. F. Schönfeld, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 57 (1940), 549—570, met afb. en kaartjes.
- 46) Byvanck, *Geschiedk. Atlas: Rom. tijd* (1929), 34—36. — W. J. de Boom, *Tijdschr. voor Gesch.* 1940, 407—408, zoekt *Castra Heraculis* op den Eversberg te Millingen en Carvo te Zetten.
- 47) Tac. *Hist.* V 19 (*Exc. Rom.* I, 246); *Ann.* XIII 53 (*Exc. Rom.* I, 278). — Verg. H. Hettema Jr, *De Nederlandsche wateren en plaatsen in den Romeinschen tijd* (1938), 97—106.
- 48) Schönfeld, *t.a.p.* 555 noot 1.
- 49) Vollgraff, *Versl. Akad.* 1939, 143.
- 50) Schönfeld, *t.a.p.* 556.
- 51) Schönfeld, *t.a.p.* 558—559; verg. Hettema, *t.a.p.* 34—39.
- 52) Verg. het kaartje bij Schönfeld, *t.a.p.* 559.
- 53) P. Goessler, *Tabula imp. Rom.* 29.
- 54) J. C. Ramaer, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 45 (1928), 202—235 en kaartje op blz. III, gereproduceerd *Tijdschr. Aardr. Gen.* 57 (1940), 559.
- 55) Deze stelling wordt, zooals Ramaer betoogt, bevestigd door de oude grens tusschen de bisdommen Keulen en Utrecht; verg. *Tijdschr. Aardr. Gen.* 1940, 563—564, met het kaartje op blz. 560.
- 56) Holwerda, *Oudb. Meded.* N. R. II (1921), XLI—LV.
- 57) Byvanck, *Geschiedk. Atlas: De Rom. tijd*, 34—38.
- 58) Hettema, *t.a.p.* 84—97.
- 59) Tacitus, *Ann.* II 8 (*Exc. Rom.* I, 264); Suetonius, *Claudius* 1, 2 (*Exc. Rom.* I, 296).
- 60) F. Leyden, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 56 (1939), 617—625; verg. Hettema, *t.a.p.* 173—180.
- 61) H. Hardenberg, *Gelre*, 38 (1935), 29—49.
- 62) O. G. Heldring, *Wandelings tot opsporing van Bataafsche en Romeinsche oudheden* (1838).

- 63) Over hem verg. *Gelre*, 25 (1922), 1—2.
- 64) J. H. Holwerda, *Gelre*, 20 (1917), 221—246; verg. *Oudb. Meded.* XIX (1938), 52 afb. 36.
- 65) *Jaarverslag Ver. Terpenonderzoek*, XI—XII (1927—'28), 16—29; XIII—XV (1929—'31), 3.
- 66) W. C. Braat, *Oudb. Meded.* XVIII (1937), 22—40; verg. *Versl. Rijks Verz.* 1935, 76; 1936, 64.
- 67) Braat, *Oudb. Meded.* XX (1939), 63.
- 68) Verg. de dissertatie van W. A. J. Oosting, *Bodemkunde en bodemkartering* (1936).
- 69) *Versl. Rijks Verz.* 1938, 92.
- 70) *Gelre*, 43 (1939), XXVII.
- 71) *Exc. Rom.* II, 218 nr. 380. — W. Pleyte, *Nederl. oudb. Gelderland*, 43—44 en 48; *West-Friesland*, 3—5. — L. J. F. Janssen, *Bijdr. Vad. Gesch.* II (1840), 215—218; IV (1844), 72.
- 72) Braat, *Oudb. Meded.* XXI (1940), 29.
- 73) J. H. Holwerda, *Oudb. Meded.* V (1924), 34—50; XI (1930), 32—96.
- 74) W. C. Braat, *Oudb. Meded.* XX (1939), 47—65; verg. *Versl. Rijks Verz.* 1936, 66; 1937, 70; 1938, 94. — Verg. het verslag van een voordracht in *Alg. Handelsblad* van 7 Oct. 1939.
- 75) A. E. Remouchamps, *Opgravingen te Vechten* (Prov. Utr. Gen. 1928). — *Oudk. Jaarb.* V (1936), 140.
- 76) Tacitus, *Ann.* IV 72 (*Exc. Rom.* I, 273); Ptolemaeus, *Geogr.* II 11, 12 (*Exc. Rom.* I, 317). — Verg. H. Hettema Jr en J. Schoo, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 51 (1934), 698—703; 52 (1935), 508—514; 54 (1937), 668. — H. Hettema Jr, *De Nederl. wateren en plaatsen* (1938), 114—127.
- 77) CIL. XIII 8815 (*Exc. Rom.* II, nr. 297 en 1577, blz. 507, 523 en 574). — Verg. over deze inscriptie H. Wagenvoort en A. G. Roos, *Mnemosyne*, 3a s. VIII (1940), 50—64 en 244—254.
- 78) *Exc. Rom.* I, 580; verg. Anonymus van Ravenna IV, 25, uitg. door M. Pinder en G. Parthey (1860), 228, 6; uitg. J. Schnetz: *Itineraria Romana*, II (1940), 60, 20.
- 79) *Versl. Rijks Verz.* 1939, 89.
- 80) Braat, *Oudb. Meded.* XXI (1940), 1—3.
- 81) *Oudb. Jaarb.* V (1936), 110—112.
- 82) A. E. van Giffen en G. C. Labouchère, *Utrechtsch Dagblad* van 12 en 19 Juli, 3, 9 en 22 Aug., 3, 5 en 6 Dec. 1938.
- 83) *Opgravingen op het Domein te Utrecht: Wetenschappelijke verslagen*, I en II (1934), III (1936) en IV (1938).
- 84) De ontdekking van een Romeinsch fort te Utrecht is de volledige weerlegging van de veronderstelling, dat daar een colonia Albiobola zou hebben gelegen. Een colonia is immers met een fort, en nog wel met een fort dat is bezet door afdelingen van niet-burgers, ten eenen male onvereinigbaar. — Verg. *Mnemosyne*, n. s. LX (1932), 193—198, 3a s. II (1935), 309—318, en thans H. Nesselhauf, *Bericht Röm.-Germ. Komm.* 27 (1938), 119 nr. 257.
- 85) W. C. Braat, *Oudb. Meded.* XX (1939), 63; verg. het verslag van zijn voordracht in *Leidsch Dagblad* van 17 Nov. 1937. — Voor een kaart van de streek tusschen Vechten en Harmelen zie *Tijdschr. Aardr. Gen.* 54 (1937), kaart V.
- 86) C. W. Vollgraaf en G. van Hoorn, *Verslag van een proefgraving op de Hooge Woerd bij De Meern: Meded. Akad. Afd. Letterk.* N. R. 4 No. 6 (1941).
- 87) M. N. Acket, *Jaarboekje „Oud-Utrecht“*, 1931, afb. 2 bij blz. 50.
- 88) *Versl. Rijks Verz.* 1937, 73. — De helm is, tezamen met een aantal andere wapenstukken van dien aard, gepubliceerd door W. C. Braat, *Oudb. Meded.* XX (1939), 29—45.
- 89) Verg. *Oudb. Jaarb.* 1921, 38—39; J. H. Holwerda, *Nederl. vroegste gesch.* (1925), 189; B. H. Stolte Jr., *Tijdschr. Aardr. Gen.* 55 (1938), 707. — Een fraaie scherf van terra-sigillata, gevonden bij den bouw van een bankierskantoor te Alfen, berust in het Allard Pierson-Museum te Amsterdam.
- 90) *Oudb. Meded.* VIII (1927), 60—64.
- 91) A. E. Remouchamps, *Oudb. Meded.* IX (1928), 51—56. — *Versl. Rijks Verz.* 1936, 67; 1937, 71; 1938, 95. — Een gouden munt met de beeltenis van *Divus Claudius*, afkomstig uit Valkenburg, bevindt zich in de Lakenhal te Leiden, als geschenk van den Heer W. J. J. C. Bijleveld.
- 92) Berichten in de dagbladen van Mei en Juni 1941.
- 93) *Versl. Rijks Verz.* 1935, 79.
- 94) *Exc. Rom.* I, 536 en 543.
- 95) *Geschiedk. atlas van Nederland: Rom. Tijd* (1929), 34—35.
- 96) J. ter Veen, *Onderzoekingen in de Hoofden* (Diss. Leiden, 1936), 147 fig. 116; verg. *Tijdschr. Aardr. Gen.* 54 (1937), 182.
- 97) A. E. van Giffen, *Versl. Geol. Sectie Geol. Mijnb. Gen.* II (1916), 159—220.
- 98) *Exc. Rom.* II, blz. 215 nr. 375; verg. CIL. XIII fasc. 6, 136 nr. 12565.
- 99) *Exc. Rom.* II, blz. 204—205, nr. 349 en 351; blz. 507, nr. 1338.
- 100) F. Kroon, *Bijdr. Vad. Gesch.* 7de R. X (1939), 107—116.
- 101) Verg. E. Ritterling, *Real-Enc.* XII, 1442—1443.
- 102) Verg. de daar gevonden inscripties: CIL. XIII 8826, 8824 en 8825 (*Exc. Rom.* II, 197 nr. 332, 334 en 337).
- 103) J. H. Holwerda, *Oudb. Meded.* XIX (1938), 11—60.
- 104) Verg. *Oudb. Meded.* II (1921), LIX—LXVII.
- 105) J. H. Holwerda, *Oudb. Meded.* XVII (1936), 19—37.
- 106) J. H. Holwerda, *Arentsburg* (1923), 140 nr. 48. — Verg. CIL. XIII fasc. 6, 167 nr. 12936.
- 107) A. A. Beekman, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 33 (1916), 813—826; 35 (1918), 224—227; 42 (1925), 818—823. — H. Hettema Jr, *Bijdr. Vad. Gesch.* 7de R. VI (1936), 80—86; *Nederl. wateren en plaatsen*, 151—161.
- 108) *Versl. Rijks Verz.* 1936, 67.
- 109) *Versl. Rijks Verz.* 1939, 89.
- 110) F. Kroon, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 52 (1935), 319—334; *Bijdr. Vad. Gesch.* 7de R. VIII (1937), 213—228; *Oudb. Jaarb.* VII (1938), 33—37. — H. Hettema Jr. en F. Kroon, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 53 (1936), 668—689. — J. Schoo, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 54 (1937), 649—700. — B. H. Stolte Jr, H. Hettema Jr en F. Kroon, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 55 (1938), 700—722.
- 111) A. Grenier, *Manuel d'arch. gallo-romaine*, II 1 (1934), 454—458.
- 112) J. Hagen, *Die Römerstrassen der Rheinprovinz* (2de uitg. 1931), 84—90 en 196—233.
- 113) J. Schoo, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 48 (1931) 415—419 en 639—651; 51 (1934), 35—50.
- 114) N. J. Pabon, *Die Hagbe*, 1925—'27, 9—39; 1934, 10—23; *Oudb. Meded.* X (1929), 51—60. — Verg. S. J. Fockema Andreae, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 48 (1931), 867—870.
- 115) In een reeks van voordrachten, onder andere op het Internationaal Geographisch Congres te Amsterdam van 1938: *Comptes rendus*, II: Travaux de la section V, 209—210.
- 116) H. J. L. Th. van Rheineck Leyssius, *Rotterdamsch Jaarboekje*, 1940, 76—104. — Voor deze studie is veel gebruik gemaakt van het belangrijke boek van T. Vink, *De Lekstreek* (Diss. Utrecht, 1926).
- 117) *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, Bladen V en VII, met tekst door Th. van Rheineck Leyssius (1938).
- 118) Verg. *Haagsch Maandblad*, 1934 IV, 649.
- 119) J. C. Ramaer, *Bijdr. Vad. Gesch.* 7de R. II (1932), 1—28, met een kaart.
- 120) A. A. Beekman, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 46 (1929), 177—185.
- 121) Verg. Plinius, *Nat. Hist.* IV, 101 (*Exc. Rom.* I, 142); Tacitus, *Ann.* II 6 en *Hist.* V 23 (*Exc. Rom.* I, 264 en 248).
- 122) H. Brunsting, *Mnemosyne*, 3a s. III (1935-'36), 298.
- 123) Th. van Rheineck Leyssius, *Bijdr. Vad. Gesch.* 8ste R. I (1939), 65—75.
- 124) *Voorloopige lijst der monumenten van geschiedenis en kunst: Zuid-Holland* (1915), 57.

DE ZOOGENAAMDE JACOBAKANNETJES

DOOR J. G. N. RENAUD

Het is een verblijdend verschijnsel, dat de voortbrengselen der middeleeuwsche pottenbakkerskunst steeds meer belangstelling trekken. Terecht; de mannen van de draaischijf hebben hun fantasie in tal van vormen uitgeleefd en de musea toonen ons, dat er smaakvolle stukken met behulp van hun werktuig ontstaan zijn. Kenmerkend voor den geest van den tijd is het, dat ook die fijnere stukken nochtans meestal als gewone gebruiksvoorwerpen beschouwd moeten worden.

Wanneer ik over het Jacobakannetje ga spreken, be-geef ik mij op een terrein vol voetangels en klemmen. Immers, de zoo bekende benaming is niet middeleeuwsch. Zij komt, voor zoover mij bekend is, niet in bronnen van vóór 1600 ter sprake. Het kannetje, dat er mee aangeduid dient te worden, behoort in de middeleeuwen thuis, maar of het toen een bijzondere naam droeg en welke die dan eventueel was, is nog een open vraag. We zullen ons daar op het oogenblik niet mee bezig houden; er bestaat ten aanzien van het voorwerp zelf nog veel misverstand. Vaak weet men niet precies, wat voor een soort kan het eigenlijk is. Ik heb tenminste meer dan eens kunnen opmerken, dat alle kannen, die kennelijk uit vroeger tijden stamden, Jacobakannen genoemd werden.

Dat is niet noodig. Sinds de zeventiende eeuw is het type door beschrijving en afbeelding voldoende bepaald. IJverige geschiedvorschers hebben er zich toen reeds mee bezig gehouden. Om zoo iemand te noemen: Cornelis van Alkemade (1654—1737). Men neme zijn „Nederlands Displechtigheden” ter hand om volledig te worden ingelicht. Ook in het werk van zijn ouderen tijdgenoot Adriaan Pars (Katwijksche en Rijnsburgsche Oudheden) kan men de noodige gegevens vinden. Maar niet iedereen heeft deze werken zoo maar bij de hand. Hier volge dus een omschrijving van het Jacobakannetje.

Het is een vrij slanke, lichtgrijze of lichtgele, ongeglazuurde kan, die men in geschriften van omstreeks 1700 met de ons bekende benaming betitelde. De hals is soms cilindervormig, soms iets trechtersvormig en gewoonlijk versierd met fijne draairingen. Hals en schouder worden gescheiden door een scherpe lijst. De buik is met breede, vrij ondiepe draairingen getooid. Zooals gewoonlijk bij het in ons land en de Rijnstreken toenmaals in gebruik zijnde aardewerk is de

voetring „geknepen” en vertoont vrij regelmatige golvingen (zie Fig. 1 en afb. 4).

Bij de boven genoemde schrijvers vindt men afbeeldingen, waaraan de zoo juist gegeven beschrijving volkomen beantwoordt. Hier vinden we naam en vorm voor het eerst aan elkander verbonden; tradities van jaren her hebben hun neerslag gevonden. Reeds in de Batavische Arcadia van Johan van Heemskerk (uitgegeven in 1637) wordt er over de aardige kannetjes gesproken; dat is dan ook de vroegste vermelding, die ik tot nu toe heb kunnen vinden. Het staat wel vast, dat Gravin Jacoba (1401—1436) en haar tijdgenooten de benaming noch kenden, noch gebruikten.

Het is eigenlijk wel vreemd, dat een gebruiksvoorwerp een karakteristieke naam ontvangt in een tijd, waarin het niet meer in gebruik is. Hoe kwam men toch eigenlijk aan dien naam? Een vraag, die vele nieuwsgierige lieden — waartoe ook schrijver dezes zich rekent — gesteld hebben. Men wist het tweehonderd jaar geleden waarschijnlijk al niet precies meer. Het vermoeden van G. van Hasselt in zijn aardig opstel „Over Vrouw Jacoba's Kannetjes” (1780) geuit, — men zou hier volgens hem te doen hebben met een handelsnaam — kan moeilijk ernstig genomen worden.

Van Alkemade schreef van het tinnen deksel van een Jacoba-kannetje het volgende versje over:

Dit 's vrouw Jakobaas kannetje gelooft,
Die hier maar eens uyt dronck.
Smeet het dan over 't hooft
In den vijver dat het sonck.

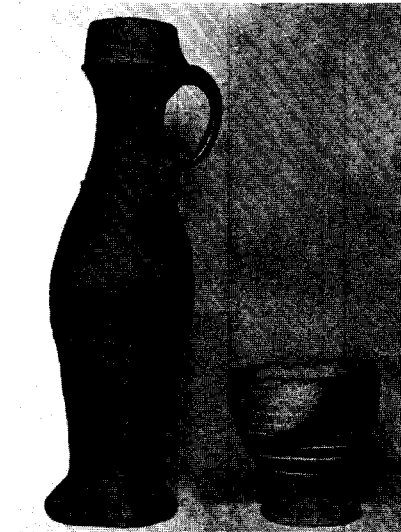
Volgens deze regelen dronk dus Jacoba uit het kannetje en wierp het dan in den vijver. Laten we niet vergeten, dat deze verklaring als zoovele verklaringen achter de feiten aan komt. Evenals nu nog het geval is, zal men bij het uitbaggeren van een oude slotgracht ongeschonden kannetjes gevonden hebben. Dit vastgesteld hebbende komen we onverwachts op een goed spoor. Want de eenige slotgracht, waarbij al baggerende de herinnering aan Gravin Jacoba kon opkomen, is die van het jachtslot Teylingen: het verblijf, waar zij haar laatste levensjaren gewoonlijk vertoefde. Nu valt uit verschillende gegevens op te maken, dat Teylingen — op het eind der zestiende eeuw een ruïne — tusschen 1596 en 1606 geheel gerestaureerd werd. Bij de toen uitgevoerde werkzaamheden is men ongetwijfeld

Afb. 1. Arnhem, Gemeente museum (muntvondst Sterrenberg)

Afb. 2. Nijmegen, Gemeente museum (muntvondst)

Afb. 3. Kannetje met kraagrand Keulen, Rheinisches Museum

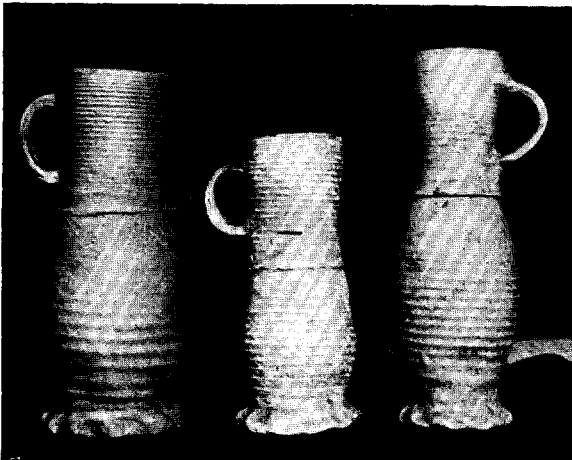

Afb. 4

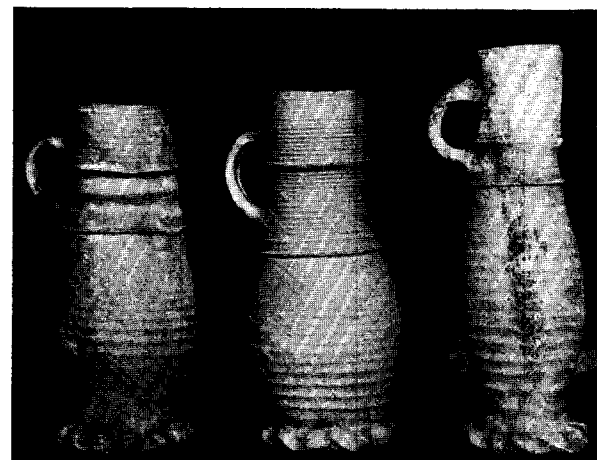

Afb. 5a
Kannetjes opgegraven bij het slot Egmond

b c d

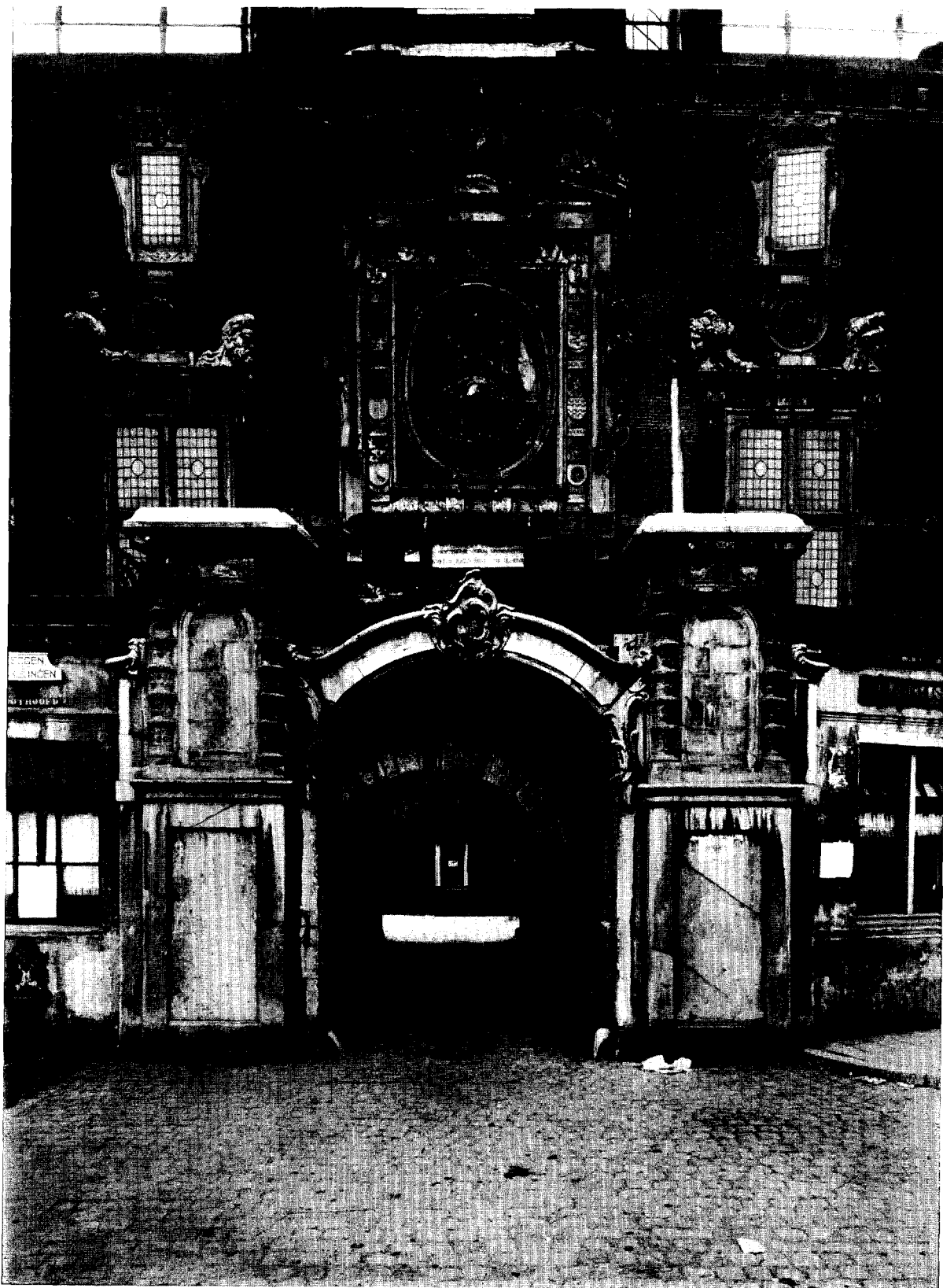

Afb. 6.

Afb. 7a.
Kannetjes opgegraven bij het slot Egmond

b c

Afb. 1. Groothoofdspoort te Dordrecht, de rivier-gevel
Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg

meermalen op fragmenten van middeleeuwsch aardewerk gestooten en vooral bij het schoonmaken van de vervuilde en dichtgegroeide gracht zullen vele gave exemplaren te voorschijn gekomen zijn. Zelfs in onze dagen worden bij het baggeren in Teylingen's slotgracht nog wel eens ongeschonden kannetjes boven water gebracht. Van Alkemade teekent bij het vermelden van zoo'n vondst aan, dat de vindplaats — tenminste naar het zeggen van den slotvoogd — juist onder het raam van Jacoba's voormalige kamer gelegen was. Het is toch, in het licht van deze pikante bijzonderheden, eigenlijk niet zoo verwonderlijk, dat iemand een inval kreeg en voor de gerezen problemen de in het versje overgenomen oplossing gaf, daarbij den naam Jacobakannetje lanceerende. Sindsdien werden op Teylingen *Jacobakannetjes* gevonden. De grondslag voor een legende was gelegd.

Er bestaat een hardnekkige overlevering, volgens welke de Gravin in eigen persoon de kannetjes in ledige uren vervaardigd zou hebben. Deze overlevering ontlokt Havard in zijn standaardwerk „La céramique hollandaise” de stekelige opmerking, dat de Gravin dan die luttele jaren op Teylingen niet heeft stil gezeten, gezien het groote aantal kannetjes. Ook van Alkemade spreekt er over en verheelt zijn ernstigen twijfel niet. Hij verhaalt, hoe hij Teylingen bezocht, maar niets zag, dat men in gemoede voor een pottenbakkersoven zou kunnen houden. En die had er dan toch moeten zijn. Wel trachtte de slotvoogd — als alle slotvoogden er op uit, van zijn uil een valk te maken — hem te overtuigen, dat zeker gat het overblijfsel van den bewusten oven zou zijn. Maar Cornelis van Alkemade liet zich op dit stuk niets wijs maken.

Bij onlangs ondernomen opgravingen binnen den ringwal heeft men geen sporen van een pottenbakkersoven gevonden, noch misbaksels of scherven daarvan. Bij mijn weten zijn er zelfs nog nooit misbaksels van Jacobakannen in ons land gevonden. Men zou daarom de vraag kunnen stellen, of het Jacobakannetje een voortbrenghel van Hollandsche pottenbakkerijen geweest kan zijn. Het blijkt van niet. De gebruikte klei heeft een samenstelling, die sterk afwijkt van die der kleisoorten uit onze lage landen. Het harde baksel met zijn dichte, op porcelein gelijkende scherf, vormde men uit een zeer zuivere grondstof, die men onder andere bij Siegburg in de Rijnprovincie aantreft. Uit de vondsten in de Aulgasse — de pottenbakkerswijk van het oude abdijstadsje — kan men opmaken, dat de Jacobakan in Siegburg vervaardigd moet zijn. De talrijke fragmenten en vooral de misbaksels, daar gevonden,

nemen allen twijfel weg. In het oude pottenbakkerscentrum Siegburg bij Bonn draaide dus de schijf, waarop het eerste Jacoba-kannetje onder de zorgzaam vormende handen van den meester ontstond¹⁾.

Wanneer deze gebeurtenis plaats vond, is als gewoonlijk zeer moeilijk vast te stellen. Gelukkig zijn er verschillende waardevolle aanwijzingen. Men heeft namelijk kannetjes gevonden, in donkere dagen gebruikt om het bezit van landman en stedeling veilig op een geheim plekje te begraven. Door wie weet welke omstandigheden keerde de eigenaar niet meer terug en zoo bleven de begraven schatten rusten, tot zij door het toeval weer aan den dag werden gebracht.

Het Rijksmuseum Twente te Enschede bewaart een Jacobakan, gevonden te Dalfsen in 1934. De inhoud bestond uit munten (1317—1389); men kan er uit opmaken, dat het kannetje omstreeks 1390 begraven moet zijn.

In het Stedelijk Museum te Arnhem bevindt zich de muntvondst van den Sterrenberg. Hier ontdekte men twee kannen, waaronder een Jacobakan. De inhoud bestond weer uit verschillende munten; de jongste gedateerde munt was een dubbele jager met het jaartal 1461. Deze schat zal dus omstreeks 1475 aan de aarde toevertrouwd zijn (Zie Afb. 1).

Bij Kamen in Westfalen werd een Jacobakan gevonden met meer dan 200 munten uit de eerste helft der veertiende eeuw.

In het Stedelijk Museum te Nijmegen staat een kan van afwijkenden vorm, die men met een beetje goeden wil toch nog wel tot de Jacobakannen zou kunnen rekenen. Volgens de er aan bevestigde kaart werden er munten in gevonden over een tijdvak van 1226—1384 (Zie Afb. 2).

Scherven van Jacoba-kannetjes werden gevonden bij graafwerken op het terrein van het tusschen 1360 en 1370 gebouwde kasteel Arkelsteyn bij Bathmen, ongeveer 12 km oostelijk van Deventer.

Het valt niet moeilijk uit deze gegevens op te maken, dat het Jacobakannetje in de eerste helft van de veertiende eeuw ontstaan is en tot in de tweede helft der vijftiende eeuw in gebruik bleef. Het kan dus zeer goed in de keuken van Gravin Jacoba gestaan hebben. Merkwaardig is het, dat het aardige kannetje op geen enkel middeleeuwsch schilderij geportretteerd werd. Op de werken van Dirc Bouts en Jeroen Bosch kan men verschillende vormen van middeleeuwsch aardewerk aantreffen, maar niet den gezochte. Dit verschijnsel kan er op wijzen, dat deze in de tweede helft der vijftiende eeuw geen gemeen goed meer was.

Blijft nog de vraag te beantwoorden, waarvoor het kannetje gebruikt werd. Volgens het hierboven aangehaalde vierregelige versje zou er uit gedronken zijn. Dat is niet geheel en al onmogelijk, vooral niet bij kannen met wat wijder mond. Waar grijpt men tenslotte al niet naar, wanneer men zijn dorst wil lesschen. Toch, wanneer men het als schrijver dezes zelf geprobeerd heeft, komt men tot de overtuiging dat het

gen. De kan, zooals we die bij van Alkemade afgebeeld vinden, vertegenwoordigt wel het meest voorkomende type. Bij de jongste exemplaren zien we het meest opvallende kenmerk, de scherpe lijst, minder zorgvuldig bewerkt. Bij het kannetje van den muntvondst van den Sterrenberg is het eigenlijk al geen naar voren komende ribbel meer, maar een scherpe kant, ontstaan door een plotselinge insnoering van den

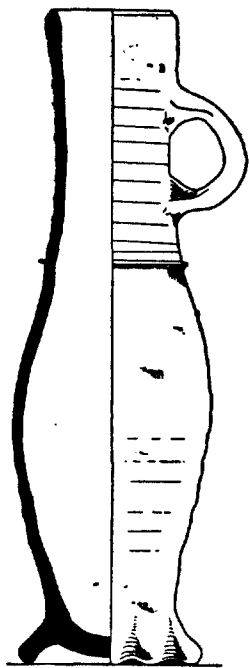

Fig. 1. Zoogenaamd Jacobakannetje, overeenkomend met het als Jacobakannetje aangegeuide model bij Van Alkemade; hoogte: 25,8 cm

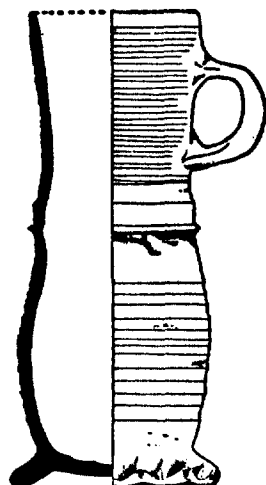

Fig. 2. Doorsnee kannetje afb. 2; hoogte: 18,6 cm. Gemeente museum Nijmegen

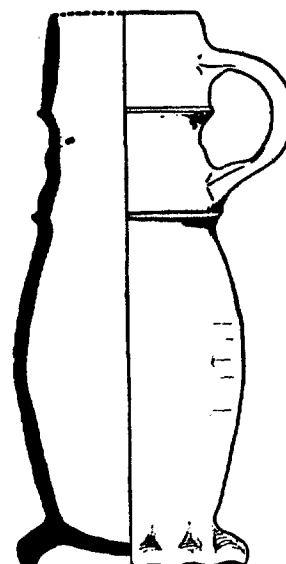

Fig. 3. Doorsnee van een zoogenaamd Jacobakannetje naar het exemplaar afb. 7a; hoogte: 21,9 cm

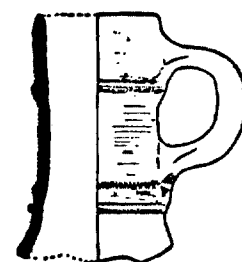

Fig. 4. Doorsnede van het halsgedeelte van een zoogenaamd Jacobakannetje van afwijkend model, afb. 5a; middellijn mond: 4,7 cm

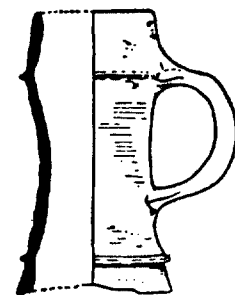

Fig. 5. Doorsnede van een halsgedeelte van de zoogenaamde Jacobakan met kraagrand; middellijn mond: 4,6 cm. Vergelijk afbb. 3 en 5c

Naar teekeningen van den schrijver

kannetje niet bedoeld is om uit te drinken; het is kenmerklijk op de markt gebracht als schenkkann. Onder de jongere exemplaren vindt men er een groot aantal met aanwijzingen voor een dergelijk gebruik. Zij zijn namelijk voorzien van een kleine schenktuit of/en overlansche deuken in den buik, die bij het leegschenken het vasthouden vergemakkelijken (Zie Afb. 5b en d). Het oor is daarvoor te hoog geplaatst; het dient slechts om het kannetje aan te dragen. In den regel zal het kannetje gediend hebben om het dagelijkse rantsoen wijn aan de bewoners van een klooster, van een kasteel of van een andere kleine gemeenschap ter hand te stellen.

Ten slotte nog enkele morphologische beschouwin-

schouder (Zie Afb. 1b). Naast deze zeer slanke typen bestaan er andere, die zwaarder aandoen (Zie Fig. 2 en Afb. 6). Toch kunnen we deze altijd nog tot de Jacobakannen rekenen, daar niet alleen de scherpe lijst aanwezig is, maar eveneens een duidelijke overgang van hals naar schouder naar buik valt op te merken. Er zijn namelijk ook kannen, die wel met de scherpe lijst getooid zijn, maar overigens bijna cylindervormig zijn of den vorm van een afgeknotten kegel nabij komen. Bovendien zijn deze kannen zelden slank te noemen. Aan de hand van bovenstaande opmerkingen zal het slechts in enkele grensgevallen moeilijk zijn om uit te maken, of een bepaalde kan nog Jacobakan genoemd mag worden.

Vrij zeldzaam zijn de exemplaren, waarbij aan den

hals nog enkele speelsche versieringen zijn aangebracht. Ik vond er onder andere enkele onder het te Egmond opgegraven aardewerk. (Zie Figg. 3 en 4 en Afb. 7). Omstreeks 1400 moet er een variant ontstaan zijn met een breeden, schuin aflopenden kraagrand, door een scherpe lijst van den hals gescheiden²⁾. (Zie Fig. 5 en Afb. 3). Ik grond de vrij late dateering van dit type op het feit, dat op deze stukken — die overigens vrij zeldzaam zijn — eigenaardige glimmende oranjekleurige of bruingele partijen voorkomen: getuigenissen van schuchtere pogingen om de stukken mooier te maken door kleur of glazuur. Dit verschijnsel moet kort na 1400 opgetreden zijn. De scherven van Siegburgsch aardewerk, bij het in 1405 gestichte klooster Sibculo gevonden, vertoonen bijna alle die soms zalmroode verkleuringen. Men vindt ze ook op de Jacobakannetjes, die voorzien zijn van grepen en schenktuitjes.

De brandende kwestie, hoe men zoo vele ongeschonden exemplaren uit de slotgracht van Teylingen heeft kunnen opvisschen, krijgt een algemeener aspect wanneer men weet, dat ook te Egmond en bij vele andere kasteelen dit verschijnsel werd waargenomen. Schrijver dezes kan daarvoor nog geen betere verklaring vinden dan die, welke van Hasselt reeds in zijn geschrift van 1780 aan de hand doet en die laatstelijk door Dr H. C. Prinsen Geerlig's opnieuw naar voren gebracht is: de kannen werden in de gracht geworpen, wanneer de oliën of wijnen in den wand waren getrokken. Misschien had men soms de bedoeling, ze later weer op te visschen; in de slotgracht te Egmond schijnen zij namelijk in een krat te hebben gestaan. Overigens was de

waarde zoo gering dat men ze vaak met een gerust geweten in de modder zal hebben laten rusten. Waarom dan niet op den afvalhoop? Ach, men schijnt het nu eenmaal door alle eeuwen heen een genoeg gevonden te hebben dat wat men kwijt wilde zijn, in het water te gooien. Een genoeg, dat de archeoloog van heden, gezien de resultaten, onmogelijk kan veroordeelen.

1) Het is wonderlijk, hoe velen in den lande van de herkomst der Jacobakannetjes en aanverwant aardewerk nog niet op de hoogte zijn. Voor de groote musea van het Rijnland staat deze reeds lang vast. Een specialist op het gebied van middeleeuwsch aardewerk als Dr Franz Rademacher (verbonden aan het provinciaal museum te Bonn) met wien ik over dit onderwerp van gedachte wisselde, bevestigde mijn waarnemingen.

2) Walcher von Molthein vermeldt in zijn opstel „Beiträge zur Geschichte mittelalterlicher Gefäßkeramik (in: Kunst und Kunsthandwerk, 1910) de vondst van een kan van dit type in of bij het slot Kessel (Zd. Limburg) in 1837. Het zou munten bevat hebben van Bisschop Koenraad van Osnabruck (1275—1298). Aan deze niet meer te controleeren mededeeling kan ik voorhands geen groote waarde toekennen, zoodat ik voorloopig bij mijn late dateering blijf.

Litteratuur: *Johan van Heemskerk*. Batavische Arkadia; eerste uitgave 1637. *A. v. d. Houve*. Handvest-chronyxc, 1647. *Kornelis van Alkemade en P. van der Schelling*. Nederlands Displechtigheden, Rotterdam 1735. Deel II, blz. 466 vlg. *A. Pars*. Catti aborigines... met de huizen te Britten en Sand. Met aanteekeningen door P. van der Schelling, Leiden 1745, blz. 120 vlg. De eerste druk zonder aanteekeningen verscheen in 1697. *G. van Hasselt*. Over Vrouw Jacoba's kannetjes. Amsterdam 1780. *De Reiffenberg*. Les cruches de Dame Jacqueline, in: *Nouvelles Archives historiques des Pays Bas*, Tome V, Bruxelles 1830. *Dr G. D. J. Schotel*. Vrouw Jacoba-kannetjes, in: *Oude Tijd*, 1869, bladzijde 364. *Henri Havard*. La céramique hollandaise. Tome I, p. 11—16. Amsterdam 1909. *Dr H. C. Prinsen Geerlig's*. Jacobakannetjes uit Egmond, in: *Eigen Volk*, 1935, bladzijde 169 vlg.

DE STEENHOUWER GILLIS HUPPE (1576-1650) EN ZIJN DORDTSCHЕ WERKEN

DOOR MR. A. STARING

Opgedragen aan de nagedachtenis van Mr Simon van Gijn

Een groote moeilijkheid, bij de bestudeering van de beeldhouwkunst uit ons renaissance-tijdperk, vormt: de groote hoeveelheid van decoratief beeldhouwwerk in steen en hout, dat een bekwame hand verraadt, gepaard aan het geringe aantal bewijsbare werken van met name bekende kunstenaars.

Hierdoor ontstaat de neiging om, wanneer toevallig de aandacht op een te voren nog onbekend beeldhouwer valt, hem een groot deel van het nog naamlooze werk toe te schrijven. De horror vacui speelt ons telkens weer parten, wanneer een nieuw gebied van kunstgeschiedenis wordt aangegraven. Zonder toeschrijvingen en suggesties komt men niet uiteindelijk tot een juiste groepeerings, maar zelfbeperking is hierbij noodzakelijk.

De eenige in ons land werkzame beeldhouwer der renaissance, die reeds lang de aandacht trok, is Hendrik de Keyser (naast Colijn de Nole voor een vroeger tijdperk). Aan zijn voorbeeld kan men zien hoe noodzakelijk het is voorbehoud te maken bij zijn toeschrijvingen; tal van werken, die men vroeger voetstoots aannam van zijn hand te zijn, of althans uit zijn werkplaats, moest men later weder uit zijn werk schrappen. Persoonlijk kan ik mij nog immer niet geheel gewonnen geven ten aanzien van de toeschrijving van de veelomstreden Dolhuisvrouw.

Wanneer ik spreek van beeldhouwers, doe ik dat in den ruimsten zin des woords. Wanneer een steenhouwer of beeldsnijder, desnoods: kistenmaker, werken schept, die niet alleen decoratieve waarde hebben maar ook de eigenschappen van een artistieke persoonlijkheid verraden, dan behoort de vervaardiger tot de kunstenaars, die men thans *alle* beeldhouwer noemt. Beeldhouwer kan men noemen ieder scheppend plastisch kunstenaar, die niet naar patronen van anderen werkt. De onderscheiding in beeldhouwers enerzijds en steenhouwers of beeldsnijders anderzijds is nog in het begin der 17de eeuw veel vager dan die tusschen de zich noemende statuarii en de andere bewerkers van versieringsobjecten in natuursteen of hout (de vervaardigers van looden beelden goten meestal ontwerpen van anderen na) in de tweede helft dier eeuw, toen groote vrijstaande figuren de plaats gingen innemen

van eenvoudige vazen of obeliskken, en specialiseering de oude veelzijdige ateliers ging splitsen en onderscheid ontstond tusschen volwaardige artistieke opdrachten en andere, met onmiddellijke verarming van het handwerk, waaraan de beste krachten onttrokken werden. Het stedelijk ambt, dat Hendrik de Keyser te Amsterdam bekleedde, heette nog mr. Beeldsnijder en Steenhouwer; de na 1650 werkende leidende beeldhouwers in de groote steden noemden zich, ter onderscheiding van eenvoudiger vaklieden, statuarius en slo ten zich als kunstenaars aan bij de gilden der kunstschilders, en maakten zich daarmee los uit het verband, dat alle bewerkers van steen en hout vermengde, toen een kistenmaker ook als beeldsnijder, een metselaar als steenhouwer, een beeldsnijder of steenhouwer als beeldhouwer, zelfs als „architect”, kon vermeld gevonden worden. Die naamswisselingen duiden op een losser worden van het gildeverband en op stijgen van het artistieke zelfbewustzijn. Maar zij luiden in: het zwakker worden van de artistieke eenheid van het complete bouwwerk, waardoor behoefte ontstond aan een algemeenen artistieken leidsman, vaak een ontwikkeld dilettant als Van Campen of Huygens.

De oudere steenhouwers hadden, naast het bescheiden werk van hun atelier, ook gelijksoortige opdrachten vervuld als de latere statuarii, zij het op wat kleiner schaal. Want ook in de renaissance kwamen min of meer vrijstaande figuren voor, staande op poorten en poortjes, op tuinkolommen, op schouwen, schepengestoelten, kerkmeubels, grafteekens e.d.. Hoe kleiner de stad van werkzaamheid was, hoe kleiner het atelier; men krijgt den indruk, dat de steenhouwersgezellen toen weinig minder mobiel waren dan de middeleeuwsche, en bij een belangrijke opdracht in een kleine stad het plaatselijke atelier kwamen versterken. Maar toch, ondanks hun hulp, moet in een kleine stad ook de bekwaamste steenhouwer-atelierchef een grooter aandeel in het minder speciale begaafdheid eischende deel van het werk hebben gehad. Hoe kleiner de plaats, hoe grooter het eigen aandeel van den meester in het geheele werk.

In één opzicht hebben de zich zoo deftig gedragende

leidende beeldhouwers van de tweede helft der eeuw zelfs achtergestaan bij hun voorgangers: in de kunst van het reliëf met menselijke figuren, dat gedurende de geheele renaissance een groter bloei heeft beleefd, op gevelsteenen en -friezen, op oxalen, koorbanken en koorhekken, op schoorsteenfriezen en zerken, in mindere mate ook op grafteekens, dan het deed in het barok-tijdperk, toen reliëfs meestal zuiver decoratieve elementen bevatten, buiten zeer enkele monumentale schepingen als de reliëfs op de grafteekens onzer zeehelden, in het Amsterdamsche raadhuis of in de gevels van waaggebouwen.

Maar ook onder de renaissance-steenhouwers waren er met meer aanleg en ambitie. Een zeker teeken voor ambitie van een plasticus van dit tijdperk is: het maken van voorontwerpen in klei of was. Roodaarden (terracotta) beeldjes uit dezen tijd zijn zeer zeldzaam, en worden ook niet veel in oude inventarissen vermeld; de veel mindere zeldzaamheid in het onmiddellijk volgend tijdperk doet vermoeden, dat die roodaarden studies in den renaissance-tijd bij ons altijd zeldzaam zijn geweest, en dat slechts de allervoornaamste decoratiekunstenaars van dat tijdperk ook boetseerders zijn geweest. Dit waren voornamelijk zij, die ook portretten maakten of (in was) voor den bronsgieter werkten. Het beste voorbeeld daarvan is: Hendrik de Keyser, veelzijdig renaissance-mensch. Allen, die in klei of was modelleerden, zijn zeker beeldhouwers in den modernen zin van het woord geweest, dat wil zeggen kunstenaars met eigen inventie.

De op eenvoudiger wijze in het handwerk opgeleiden zullen, wanneer voor werk in steen modellen noodig waren voor eigen voorbeeld bij het werk, of ter keuring door bestellers, die niet tevreden waren met een tekening, modellen in het hout hebben vervaardigd, zooals De Keyser's leerling Gerard Lambertsz. voor Theod. van Rodenburg een proefstuk in hout maakte¹⁾.

Ook onder die eenvoudiger steenhouders en beeldsnijders zijn, blijkens hun werken, artistieke persoonlijkheden geweest, die onze aandacht verdienen en onder ons begrip van het woord beeldhouwer vallen. Onder simpele draagkopjes op trapgevels treffen wij soms prachtige maskertjes aan; en onder de gepolychromeerde houten beeldjes, die in de 17de eeuw, en nog in de 18de en zelfs in het begin der 19de, ontstonden, om als reclamefiguren te worden geplaatst op de luifel, of in de pui boven de deur, op tap- en apothekerskasten, zijn soms uitstekende kunstwerken, als bijvoorbeeld de 17de-eeuwsche schermmeester uit de verz. Schou-

ten, thans in de Sophia-Augusta Stichting te Amsterdam, of als de vroeg-19de-eeuwsche matroos in de scheepvaartafdeeling van het Rijksmuseum. Deze beeldjes zullen vervaardigd zijn door dezelfde beeldsnijders, later genoemd beeldhouwers in hout, die de betimmeringen, jachtjes, koetsen en sleden van snijwerk voorzagen en ook de beeldjes van Atlas en de bazuinende engelen voor de staande klokken maakten. Uit dien kring moeten ook zijn voortgekomen de ontwerpers van de zeldzame, maar in enkele gevallen bepaald goede figuurtjes in wit Delftsch. Zij waren in meerdere mate de voortzetters van de oude traditie der gothiek, toen ons land nog mede vooraan stond op het gebied der plastiek, dan dit waren de deftige statuarij van grafteekens en tuinbeelden uit de tweede helft der 17de eeuw. Het zal echter altijd slechts in zeer zeldzame gevallen mogelijk zijn met zulk bescheiden werk een bepaald kunstenaarsnaam te verbinden, en ook daarin gelijkt deze soms zoo hoogstaande volkskunst op haar gothisch voorgelacht. De phantasie van den geboren kunstenaar rees daarbij uit het eenvoudige handwerk op. De gaper is, met tabakstol en suikerbrood, de langstlevende restant van de oude reclame-beeldsnijderij geweest, maar gaf slechts een zeer zwakke herinnering.

Wanneer zulk een artistieke persoonlijkheid, die decoratief beeldhouwwerk vervaardigde, een belangrijke positie bekleedde, door groote opdrachten of door een stedelijke functie, dan vormde hij een atelier en maakte hij school. Maar wanneer hij bleef staan in zijn eenvoudige handwerk van steenhouders of beeldsnijders zonder meer, dan zal hij toch gelijkelijk begenadigden tot voorbeeld zijn geweest. Het ontbreken van volgingen is niet altijd een gevolg van gering talent, maar eer van nevenomstandigheden, als werkzaamheid in een kleine stad, bij latere beeldsnijders ook: op plattelandscheepswerven aan de Zaan of in Friesland, waar juist de rijkst versierde tent- en zeiljachtjes werden vervaardigd.

Wanneer wij bij groote en zeldzame opdrachten, grafmonumenten e.d., naar een beeldhouwer zoeken, dan is er aanleiding daarbij in de eerste plaats te denken aan hen, van wie zekere werken in gelijken geest en op dezelfde schaal bekend zijn. Een toeschrijving als van het Bergen-op-Zoomsche Morgan-grafteeken aan Dieusart²⁾ verdient dan ook alle aandacht. Immers een normale steenhouders, zonder opleiding in een groot atelier (zooals alle zoons van H. de Keyser genoten), zou, hoe begaafd hij ook was, niet licht zijn uitgekozen voor zulk een opdracht, wanneer, desnoods elders in

het land of in het bereikbare buitenland, specialisten aanwezig waren. Wij zien, bij vergelijking van Pieter Xavery's levendige kleine figuurtjes in terracotta met de levenloze groote figuren, die hij te Leiden voor „den Turk" en voor het Gravensteen schiep, dat een beeldhouwer niet voor een enkele gelegenheid het eigen formaat, waaraan hij gewend was, kan verruimen tot grooter formaat zonder aan levendigheid in te boeten.

Voor de talrijke beeldhouwwerken op kleinere schaal echter, die talent verraden, moet men immer indachtig zijn aan het feit, dat in iedere stad van beteekenis bewaarde steenhouwers en beeldsnijders aanwezig waren, wier werken wij niet uit die der tijdgenooten kunnen lichten omdat archivalische gegevens over kleinere, particuliere opdrachten zelden te vinden zijn. Soms is er ook de moeilijkheid, dat de uit een archiefvondst blijkende leverancier niet eigenhandig het beeldhouwwerk heeft vervaardigd, maar beeldhouwers in zijn dienst had (misschien hun een deel van het werk onder-aanbesteedde), gelijk bij het beroemde Boschse oxaal het geval schijnt te zijn geweest.

Wanneer, door een toeval, een nieuwe naam naar voren komt onder de eindeloos vele, die uit allerlei stukken zijn bekend geworden zonder dat wij hun werken kennen, dan moeten wij niet in dien eenen naam een oplossing zoeken voor al het naamloze werk van goede hoedanigheid, dat in 's mans tijd en omgeving ontstaan is, tenzij wij er voortdurend den nadruk op leggen, dat het hier bloote gissingen betreft, waarvan wij zelfs niet de waarschijnlijkheid kunnen waardeeren. Bij iedere toeschrijving staat beschuldigend ter zijde de menigte van steenhouwers en beeldsnijders, ook lieden die uitdrukkelijk „beeldhouwer" worden genoemd, aan wie nog geen bepaald werk is toegekend.

Ook onze schilderkunst bleek, naast groote figuren van opvallend karakter, tevens talrijke bescheiden persoonlijkheden met toch zeer eigen gaven te hebben opgeleverd. Waar zoovele schilderijen geteekend zijn is het, bij het snelle toenemen onzer photographische documentatie, steeds minder moeilijk om ook die kleinere maar echte meesters te onderscheiden. Beeldhouwwerk is echter zeer zelden geteekend, en voor zekerheid omtrent de makers zijn wij aangewezen op archiefvondsten, wier bekend worden wij niet kunnen afdwingen.

Voor het gewone decoratieve beeldhouwwerk uit de tweede helft der 16de en de eerste helft der 17de eeuw is het aantal beschikbare namen zeer groot.

Mej. Dr Neurdenburg heeft onlangs in het Oudheidkundig Jaarboek, in een rijk gedocumenteerd artikel, den Goudschen steenhouwer Gregorius Cool naar

voren gebracht, die uitdrukkelijk (in 1607 en 1625) ook „beeldhouwer" wordt genoemd. Zijn naam was tevoren nauwelijks bekend. Zij schrijft hem een aantal werken toe, naast het Goudsche Lazaruspoortje, dat in het midden van haar betoog staat. In ieder geval blijkt Cool plaatselijk een figuur van belang te zijn geweest. Wij moeten echter te Gouda de steenhouwersfamilie Cuyr niet uit het oog verliezen, die met Engeland vermoedelijk al sinds 1573 in betrekking stond en waarvan een lid, William Cure overleden in 1632, in Engeland belangrijke opdrachten uitvoerde; zooals wij bij het Morgan-monument te Delft, met zijn uitgesproken Engelsche dorpskerk-compositie, ons niet mogen beperken tot den toch niet zóó provincialen Nicholas Stone, maar ook moeten blijven denken aan lieden als genoemde William Cure of als de beide Jansens, Nicholas en Bernard, die met Stone in betrekking stonden. De betrekkingen met Engeland waren talrijk, ook voor de beeldhouwkunst; Lieven de Key was van 1580 tot 1590 in Engeland, voor hij naar Haarlem kwam.

Het zou dus voorbarig zijn aan een man als Cool nu dadelijk een bijzondere, nationale plaats onder onze steenhouwers aan te wijzen, zoolang wij zoo weinig weten van het werk van anderen. Mej. Neurdenburg zelf doet dat ook niet, maar in de toekomstige literatuur, met haar voor den leek niet-herkenbare beunhazen en met haar vaak, door uitgevers gewenschte, voorbarige samenvattingen, dreigt zulk een toevallig bekende naam te veel de aandacht te trekken. Wij moeten dus voorloopig ons blijven beperken tot het geduldig bijeenbrengen van betrouwbare gegevens, gepaard met het zeer voorzichtig suggereeren van mogelijkheden.

Wanneer ik nu eenige beschouwingen wil wijden aan Gilles Huppe, dan is het meer om nog een voorbeeld te geven van een eveneens min of meer toevallig bekende naam van een steenhouwer, die een herkenbare artistieke persoonlijkheid blijkt te zijn, dan om een figuur toe te voegen aan een kleine groep van leidende beeldhouwers, die als de vertegenwoordigers bij uitstek van hun tijd kunnen gelden. Hij was zeker een der goede, misschien een der beste. Wij moeten echter onmiddellijk daarnaast herinneren aan de Dordtsche beeldsnijders-steenhouwersfamilie Drijffhout, waarvan een lid, Frans Lebuinusz., tegelijk met Huppe werkte, ook voor de Groothoofdspoort en ook aan het Melkpoortje. Misschien zijn zij eenvoudig ondergeschikte medewerkers geweest, misschien meer, b.v. onder-aanemers van bepaalde partijen³⁾. Mej. Dr Neurdenburg vestigt mijn aandacht op het feit, dat de door haar bestudeerde Gregorius Cool in 1614 te Dordrecht

woonde, en dus misschien ook in den kring der te Dordrecht in het oog te houden steenhouwersnamen moet worden getrokken.

Het voornaamste werk aan Huppe toe te schrijven is het beeldhouwwerk aan de Groothoofdspoor te Dordrecht, vervaardigd in de jaren 1616—1618. Deze rijk versierde poort was de hoofdtoegang der stad, speciaal in den tijd toen deze nog als een tweede Venetië in het water lag.

Galland hield dit werk met overtuiging voor werk van Hendrik de Keyser. Nog Six (1910) rekent althans de keizerbustes, die hij echter slechts uit Galland's afbeeldingen kende, tot De Keyser's werk. Weissman echter (1912) merkt terecht op: de poort „schijnt met haar zeer grillige omlijstingen niet geheel en al in zijn trant”. De slecht samenpassende, hoewel ieder op zichzelf voortreffelijke onderdeelen der versiering aan de waterzijde wijzen allermint op de vinding van een bekwaam architect. Het is niet onmogelijk, dat deze groepeerings van losse, op zichzelf als kerkepitaphen volledige onderdeelen, wel verdeeld over een wand, min of meer bewust is geïnspireerd door de toen reeds met wapensteen en memorietafels overladen Italiaansche raadhuisgevels, of misschien eerder nog door met antieke reliefs versierde palazzi en ville (als de Villa Medici b.v.). De niet over de geheele gevelbreedte doorgevoerde versiering der stadzijde is van een te aaneengesloten verband om niet door iederen stijkundigen decoratiesteenhouwer te kunnen zijn ontworpen (afgezien van zeer persoonlijke details), al toonde deze ontwerper zich voor ons land uiterst modern in de ruime toepassing van natuursteen. Wij zullen de pilasters van dien stadgevel geheel gelijk terugvinden bij het Melkpoortje. Het probleem van het groote vlak aan de waterzijde eischte het overzicht van een bekwaam bouwkundige, dat blijkbaar ontbroken heeft. Noch de uitvoering, noch de hoofdlijnen van het ontwerp vertoonen eigenlijk veel gelijkenis met het werk van De Keyser, al worden natuurlijk ook verwante motieven gebruikt, gelijk vanzelfsprekend is bij stijkundige steenhouwers uit denzelfden tijd. Toch blijkt uit den riviergevel wel eenig architectonisch vernuft. De plattegrond van het poortgebouw is ongeveer een parallelogram. Zoowel aan de stad- als aan de rivierzijde ligt de poortdoorgang niet in het midden. Aan de stadzijde hindert dat weinig, omdat het (onversierde) linkerdeelte naast den poortdoorgang in een nauw straatje ligt, waarop de naderende wandelaar geen zicht heeft. Aan de rivierzijde, waar de geheele wand symmetrisch verdeeld is, is de naast de middenas gelegen poort-

opening gemaskeerd door de hamei, waardoor den reiziger, die over het water nadert, niet opvalt, dat de eigenlijke poortingang niet in het midden ligt. De koepel, vervangende het vroegere torentje, ligt boven de middenas; aan de landzijde ligt die koepel dan ook niet boven den hier door zwaar beeldhouwwerk geaccentueerden doorgang, en de stadgevel heeft daardoor iets slordig-fragmentairs.

Weliswaar is de indruk, dien de poort thans maakt, ongunstiger dan hij was vóór het verwijderen van het leien dak met makelaar-pinakels (bestaande uit een reeks naar boven kleiner wordende bollen, vermoedelijk van lood), van de balustrade met dergelijke pinakels en van het oorspronkelijke torentje, vervangen door den koepel in 1692. Men vergelijk daarvoor vooral de tekening van Klotz of De Grave van 1672⁴). Ook het verdwijnen van de figuren van Pallas en Mars uit de pijlarnissen der hamei en van hetgeen op die pijlers rustte (leeuwen met stadswapen? later vervangen door een Lodewijk XV-boog) heeft het evenwicht verstoord en ons tevens ontnomen de eenige voorbeelden van bijna geheel vrijstaande figuren, die wij van Huppe hadden kunnen kennen. Aan de rivierzijde zijn de groote kruiskozijnen der benedenramen met zwaarder beeldhouwwerk omlijst dan de kleinere, enkele vensters daarboven, al lijkt het verschil in uitvoering thans sprekender doordat de zware koppen in hoog relief boven de kruiskozijnen méér uitsteken en daardoor méér van regenslijtage hebben te lijden gehad dan het overige beeldhouwwerk. Wij zullen straks bij het Melkpoortje zien, dat die groote koppen misschien van andere hand zijn. Inmiddels behoeft dat verschil in karakter tusschen die groote koppen en het overige werk ons niet al te zeer te verrassen. De beeldhouwer, vroeg geschoold in rank detailwerk in renaissancestijl, heeft misschien in zijn streven om aan dezen paradegevel forsche, monumentale onderdeelen toe te voegen, zich geforceerd tot een poging tot barok, zooals die in Rubens' tijd ook in de beeldhouwkunst opbloede.

De kleine bovenvensters liggen nu gedrukt onder de lijst van het platte dak, waarop een mager ijzeren hekje staat, maar hun architectonische beteekenis is duidelijk te zien op de tekening van 1672. Men ziet daar een gothisch restant van een zich naar boven in steeds lichtere onderdeelen verliezenden verticalen opbouw. Op de tekening lijken de kleine vensters niet geheel recht boven de groote te staan, maar het monument zelf leert ons, dat een doorlopende verticale as werd gevormd door het zware venster, het lichtere en kleinere daarboven en een hooge pinakel, staande op de balu-

strade. Ook de middenpartij, waar boven het groote relief van de Stedemaagd en bovenop de balustrade een (onduidelijke) versiering was aangebracht, waarboven dan weer het vierkante, levendig bedaalde torentje (gelijkend op dat van de Oude Havenpoort te Rotterdam) oprees, toont een verticalen opbouw. Die drie verticalen lijken een poging om zich te ontworstelen aan de dwingende, lange horizontale van het bestaande wandvlak, een poging die bij de eerder De Keyser-achtige stadzijde niet gedaan is. De beeldhouwer heeft eerlijk getracht bij deze gala-entree der stad monumentaal te zijn, en forsich beeldhouwwerk geleverd in de, in vergelijking met de overige, barokke partijen, in de keizerskoppen aan beide gevels, in den leeuwenkop boven den ingang aan de stadzijde (even fraai als Lieven de Key's ramskoppen en runderkoppen aan de Haarlemsche vleeschhal), in de leeuwen aan de waterzijde, in de zware profielkoppen boven de groote rivierramen, maar gratie ligt hem nader dan monumentaliteit en hij heeft zich het meest verlustigd in de fijne details, in de omlijstingen der kleine rivierventers, in de op voluten rustende kleine profielkoppen naast de omlijsting der stedemaagd, in de vakkulling boven de bovenste ramen en in de uiterst sierlijk gecomponeerde schildcartouche met het stadswapen en in de ranke, flankerende, zeer weinig De Keyser-achtige (maar sterk De Vries-achtige!) obeliskken aan de stadzijde. Wat zijn persoonlijke smaak betreft was hij nog nauwelijks aan de barok toe!

Al moet dan de oorspronkelijke toestand aantrekkelijker zijn geweest, een uitmuntend ontwerper van groote gevelvlakken was de versierder der poort zeker niet; en dus ook niet iemand, die tevens als bekwaam architect kan hebben naam gemaakt.

De twee naar buiten gewende leeuwen, op de helingen van het onderbroken fronton boven de stedemaagd, herinneren aan de leeuwen op De Keyser's gelijktijdige Haarlemmerpoort van 1615—1618 te Amsterdam; maar ook aan dergelijke leeuwen op Melch. van Harbag's meer nabij gelegen poort van de Vleeschhal te Breda van 1614—1615. Het is echter opvallend, dat onderdeelen van het beeldhouwwerk trekken vertoonen, die een zeer bepaalde kunstenaarspersoonlijkheid verraden. Ik bedoel het eigenaardige type der vrouwekoppen.

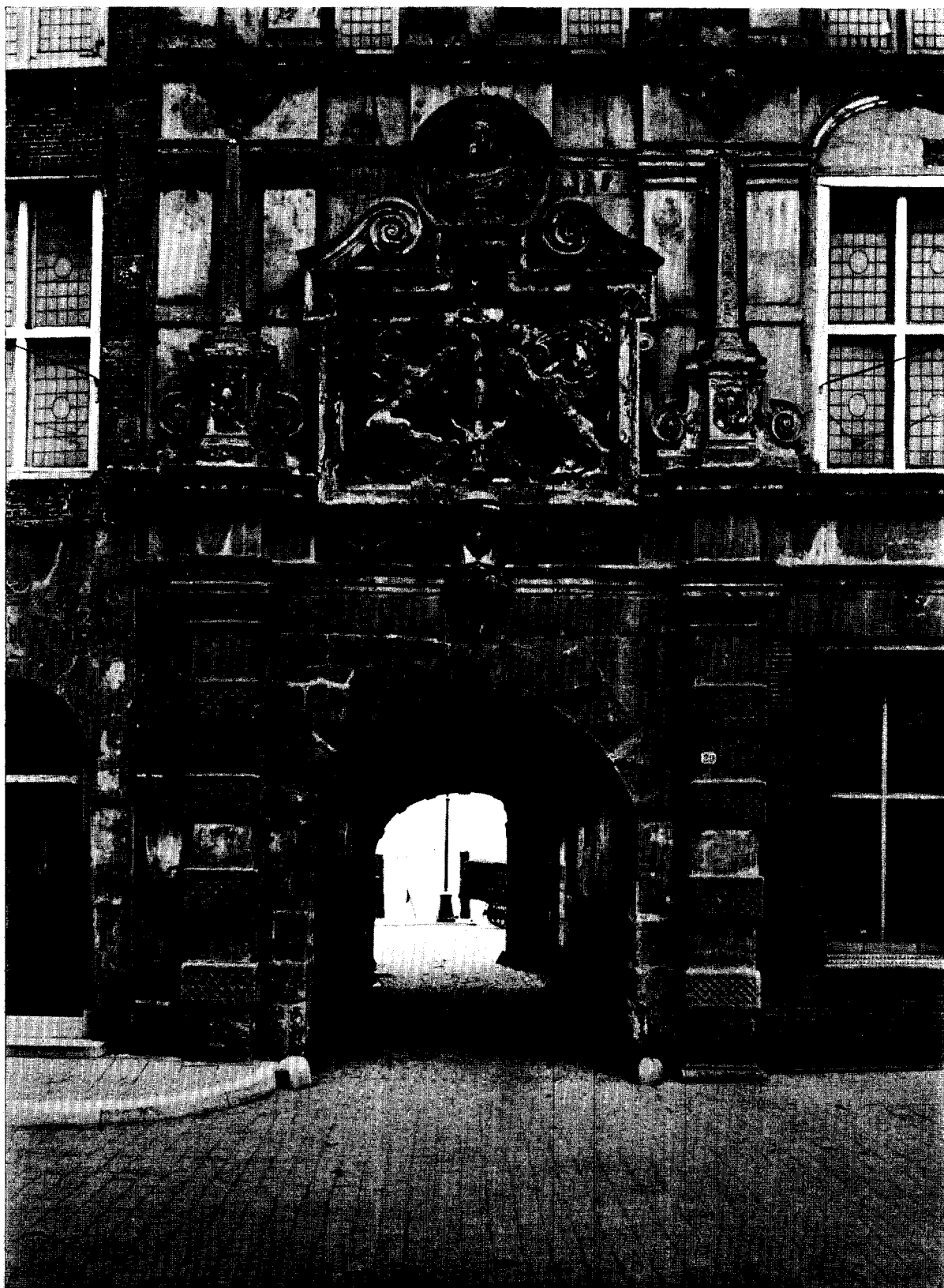
Die vrouwekoppen met de gesloten oogen en den stillen glimlach vindt men op allerlei plaatsen aan beide gevels: terzijde van de omlijsting der stedemaagd, als voluethermen zooals men ook vindt aan het raadhuis van Bolsward van 1613—1617, en aan de later te

noemen Oudemanhuispoort van 1622 te Dordrecht; op de schildcartouche met het stadswapen, stadzijde, evenals de vorige van terzijde; voorts als vrouw-cherubijnen ter weerszijden boven den doorgang aan de stadzijde, en in de bekroning van het linker, kleine riviervenster. Ook de groote koppen boven het rechtsche groote riviervenster moeten, vóór hun afslijten, meer dit type hebben getoond, de linksche het meest. Het volledigste voorbeeld echter is: de Stedemaagd zelve.

Die vrouwen hebben niet zoozeer de loome, zware oogleden van sommige schilders van dien tijd, het zijn werkelijk geheel of bijna geheel gesloten oogen. Het is alsof de beeldhouwer bezeten is van een ideaal van vrouwelijke schoonheid, dat voor hem een herinnering is, zooals ook de koppen zelf in een herinnering schijnen te leven. Daarbij hebben die koppen iets edelers, klassiekers, rankers dan waaraan men bij ons gewend is. Dat geeft hun iets schijnbaar moderns; in 1618 waren zij echter eer ouderwetsch.

Men heeft tot nog toe meer aandacht gehad voor de keizerskoppen, een iconographisch-historische merkwaardigheid, en voor den architectonischen kant van den stadgevel; maar de groote kunstwaarde van de Stedemaagd schijnt nog niemand opgevallen te zijn. Misschien ligt dit voor een deel daaraan, dat zij een type vertoont, sterk afwijkend van de forsche vrouwen van De Keyser's Delftsche monument, die voor ons nu eenmaal gelden als de klassieke meesterwerken onzer latere renaissance-plastiek. De golflijn, waarin de beeldhouwer zijn vrouwefiguur plaatst, is veel minder bewogen dan die van zijn maniëristische tijdgenooten, Haarlemmers of Utrechtnaars. Zijn rustig neergeslagen oogen zouden ook niet dienst kunnen doen als verlenging der lichaamsarabeske of als contrapost, zooals de Nederlandsche maniëristen de richting van den oogopslag meestal gebruiken. Zijn Dordtsche Maagd is veel meer verwant met die van een vroeger type der renaissance, met het classicistisch-gematigd maniërisme van Italiaansche beeldhouwers als Giambologna.

Wij moeten de artistieke genealogie dezer figuur echter niet zoozeer zoeken in de naar het Noorden gerichte lijn, die bij den Zuid-Nederlander Giambologna in Italië begint en, met Adriaan de Vries, Hubert Gerhard en Paulus van Vianen, ook de Noord-Nederlandsche navolging doet bezinken aan het einde van haar doordringing in midden-Europa (Praag en Augsburg); ondanks den invloed op Nederlanders in het buitenland, waarvan echter alleen Paulus van Vianen later nog eens naar ons land terugkeerde, werd slechts Giambologna's zwevend-balanceerende Mercurius hier te lande

Afb. 2. Groothoofdspoor te Dordrecht, hoofdpartij van den stad-gevel
Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg

Afb. 4

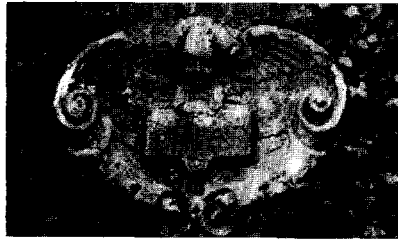

Afb. 5

Afb. 6

Details van Huppe's woonhuis

Afb. 10

Afb. 7

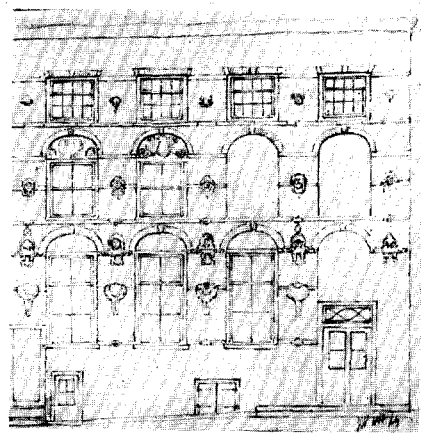

Afb. 11

Afb. 7. Detail van Huppe's woonhuis; afbb. 10 en 11 details afkomstig uit dit thuis

Afb. 9. Detail afkomstig uit Huppe's woonhuis

Afb. 3. Gevel van Huppe's woonhuis 1616. Teekening door J. Rutten (toestand 1868) in Dordracum Illustratum

Afb. 8. Detail afkomstig uit Huppe's woonhuis

populair, waartoe in een opkomenden handelsstaat trouwens wel alle aanleiding was. Invloed van die richting hier te lande had plaats door bemiddeling van den schilder Spranger, niet door beeldhouwers. Eerder moeten wij de lijn volgen, die, met Cellini en de schilders van Fontainebleau, loopt naar een kolonisering van gematigd maniërisme in Frankrijk, waaruit, als rijpe vrucht van acclimatiseering, Goujon's rankelegante nymphen van de Fontaine des Innocents voortkwamen. Iets typisch Fransch zien ook wij in een versieringsdetail, in het gebruik van palmtakken in een vakkulling boven een der stad zijde-vensters.

Wil men beslist een verwantschap met Noord-Nederlandsche schilderkunst zoeken, dan kan men niets naders vinden, in stijl en in tijd, dan het veel vroegere werk van Antonie van Montfoort gez. van Blokland, meer romanist dan maniërist. Is het toeval, dat juist deze schilder voor Dordrecht gewerkt heeft en waren ook in Dordtsch particulier bezit misschien nog teekeningen of schilderijen van hem te vinden? Had men misschien daardoor juist te Dordrecht bijzondere waardeering voor zijn trant, en voor ranke vormen in het algemeen?

De beeldhouwer van de poort heeft echter nog andere eigenaardigheden dan zijn licht herkenbaar vrouwentype, namelijk in de toepassing van aan de antieke architectuur ontleende motieven. Triglyphen, die in een fries thuis behooren, gebruikt hij als consoles; soms worden zij ongegroeft steunblokjes. De schijfknoppen, die men vaak bij antieke gebouwen vindt op de metopen tusschen de triglyphen, afgewisseld met osseschedels, zijn voor hem een dankbaar motief om te plaatsen niet alleen, waar zij als spijkerimitatie kunnen toegepast worden (wat meer voorkomt in de renaissance), maar overal waar een kleine vulling gewenscht is; zij werken dan als knopen op een mouw of jaspand. Die schijfknoppen worden bij hem nimmer een rozet. Zoowel van triglyphen als van steunblokjes en schijfknoppen vindt men voorbeelden op de rivierzijde der poort.

Ook toen men nog aan Hendrik de Keyser dacht, was er een plaats in de zeer bekende kunstlitteratuur, die de zoekers naar den maker van het beeldhouwwerk op weg had kunnen helpen.

Arnold Houbraken vertelt in zijn „Groote Schouburgh” in voce Abraham van Calraet ⁶⁾ het volgende:

„Abraham van Calraet, geboren te Dordrecht in 't Jaar 1643, heeft de gronden van de Tekonst geleert bij Aemilius en Samuel Hup, of Huppe, beroemde Steen Beeldhouwers. Van hun waren de sie-

raden, en Beelden van de Groothoofspoort te Dordrecht gemaakt, waar van het geen, half ront gebeeldhout, en in den vasten muur van de poort, zoo agter als voor gemetselt is, thans nog gezien kan worden, maar de twee beelden Mars en Pallas, die in Nissen, op de wederzijdze posten van de poort, met het gezicht naar de Maas, pronkten, zijn door den dreun van het kanon van 't na gelegen bolwerk geborsten, en eindelijk afgevallen. Mij gedenkt noch, dat ik het onderlijf van Mars op zijn plaats heb zien staan, in dien tijd als ik al aan de kunst was, en het Roodseersel van het Pallas beeld wort noch bij mij bewaart!”.

De in 1660 geboren Dordtenaar, die zelf vaak de klok heeft hooren luiden, die Henricus Meurs ⁷⁾ in 1617 voor het uurwerk der Groothoofspoort goot, zal ook wel de klok hebben hooren luiden omtrent de beeldhouwers van die poort, al wist hij niet precies waar de klepel hing. Vanaf zijn 9de jaar ingeschreven bij het Konstgenootschap ⁸⁾ groeide hij op te midden der locale overleveringen op kunstgebied.

De Voorloopige Lijst der Monumenten van Geschiedenis en Kunst III (1915) neemt Houbraken's mededeeling over. Voortaan laat men de sinds Galland geldende toeschrijving aan Hendrik de Keyser vallen.

Zonder de gegevens te hebben uitgebuit, die „Jan van de Maas” (J. L. van Dalen) inmiddels reeds had gepubliceerd ⁹⁾, met name niet voor zoover Huppe's eigen woonhuis betrof, schreef ik den beeldhouwer van de Groothoofspoort ook toe ¹⁰⁾ een in 1908 zeer geschonden gevel te Dordrecht, op den hoek van Nieuwehaven en Vlak, op grond van de zeer persoonlijke trekken, die ik ook bij het beeldhouwwerk der poort had waargenomen.

Men vindt hierbij afgebeeld een keuze uit de nog ter plaatse aanwezige gebeeldhouwde details van dat huis en uit die, welke naar elders zijn overgebracht (het voormalig koetshuis van de buitenplaats Dubbelstein te Dubbeldam), gered door den Heer Ed. Hoyer ¹¹⁾, benevens de schetsmatige teekening die Jan Rutten in 1868 maakte van het huis in zijn toenmaligen toestand ¹²⁾. De weinig origineele indeeling van den gevel, naast de zeer rijke en fraaie ornamentatie, wijst op een steenhouwer, die pas in de tweede plaats bouwmeester was. Overigens moeten wij bedenken, dat het hier eigenlijk een zijgevel betrof, die zich minder leent tot origineele oplossingen.

Men ziet ook bij het beeldhouwwerk van dezen woonhuisgevel, dat wel zeker door Huppe zelf vervaardigd is, omdat hijzelf zijn goedkoopste leverancier was, uiteenlopende typen. Men vindt een boog-

trommel-vulling (met profielkoppen!), verwant aan die boven twee vensters der Groothoofdspoort-stadzijde, gebaarde koppen van grooten stijl en waardigheid, vrouwekoppen, die hetzelfde stildroomende type hebben van een aantal aan de poort toegepast, maar ook forskere, op kleine blok-sokkels, waarvan er een zelfs aan een 19de-eeuwschen beeldhouwer als Rude doet denken. De op Dubbelstein bewaarde cartouches, waarvan ik er een paar afbeeld, zijn alle verschillend en alle bekoorlijk en rank-elegant, doch munten in vinding toch nauwelijks uit boven zoovele andere in gevels van dien tijd bewaard; een ervan vertoont een kopje met gesloten oogen.

De inhoud van de artikels van Van Dalen, voor zoover de vaklieden werkzaam aan de poort betreft, komt neer op het volgende:

De oude Gothische Groothoofdspoort werd verbouwd in de jaren 1616—1618 (dateering op den gevel). De oudste vermelding van werk aan de poort betreft een betaling voor het afbreken van het uurwerk in den ouden toren in 1616. De Thesauriersrekeningen van de Reparatiën leveren weinig gegevens op, waaraan men houvast heeft. Een steenhouwer Frans Lebuïnsz. (Drijffhout) leverde de vormen voor vier visschen (wellicht op de daakjes der torenvensters) en voor den zeeridder (geharnast meerman, die wel voor de spits bedoeld zal zijn geweest). De schilders van het werk waren de „Luycxse schilder” Nicolaas Huppe en Geert Geeritsz. (Cuyt). Zij schilderden en verguldden vier wijzers (die van de twee wijzerplaten van het uurwerk) en verguldden den zeeridder, schilderden de vier nieuwe vensters aan de rivierzijde „a l'antycque” (hoe was dat?) en maakten dergelijk schilderwerk aan de vier hoeken van de „nieuwe maagt” (de Stedemaagd, die dus schijnbaar door een oudere was voorafgegaan). Ook werden griffioenen, wapenen van alle steden (rondom de Stedemaagd), de Stedemaagd zelf en al het andere werk verguld en geschilderd. De gevels moeten toen wel een dubbel levendigen indruk hebben gemaakt. Zulke kleurige gevels waren hier zeldzaam, maar er zijn toch ook andere voorbeelden van geweest, b.v. de Utrechtsche raadhuisgevel van Willem van Noordt van ongev. 1547. De timmerman Gilles Hendricksz. Stierman maakte de nieuwe torenspits. Van den beeldhouwer der versieringen is dus nergens sprake. Zouden ook anderen dan de stad Dordrecht, misschien de door een wapen vertegenwoordigde steden of een groep burgers, b.v. dankbare Luiksche uitwijkelingen, dit werk bekostigd hebben?

Wel wordt in de thesauriersrekeningen uit de jaren

der verbouwing vermeld een Gillis Huppe, zonder rechtstreeksch verband met de poort¹³); niet echter de Aemilius of de Samuel Huppe, waarvan Houbraken spreekt. Deze Gillis Huppe¹⁴), die evenals de schilder Nicolaas Huppe uit Luik kwam, woonde reeds Augustus 1615 te Dordrecht, toen een kind van hem gedoopt werd. Op 7 Oct. 1616¹⁵) kocht hij een erf op het Nieuwe Werk, de stadsuitleg aan de rivierzijde, die als opslagruimte werd gebruikt, doch juist in dezen tijd in trek kwam bij de Waalsche vluchtelingen uit Luik, Namen enz., die er erven kochten en huizen bouwden. Dit pand bleek hetzelfde te zijn als het huis op den hoek Nieuwehaven-Vlak, dat ik om stijkkundige redenen toeschreef aan den beeldhouwer der poort. In sommige acten wordt het uitdrukkelijk beschreven als liggende tegenover de Roobrug, waardoor twijfel aan de identiteit onmogelijk is.

Om begrijpelijke redenen kreeg het huis in den volksmond den naam van het Huis met de Hoofden; het meer bekende huis van dien bijnaam te Amsterdam zal wel naamgevend zijn geweest.

Het huis van Huppe is dus een steenhoudershuis. Zulke steenhoudershuizen zijn er meer. Het meest bekende is het huis „de Steenrotse” te Middelburg, helaas vergeefs door A. A. Kok gerestaureerd, dat de Vlaamsche steenhouwer Andries de Valckenaere in 1590 liet bouwen en met rijk beeldhouwwerk versierde. Een ander voorbeeld moet zijn het huis aan de Singel te Leiden van 1622, met zijn levendige, ver uitstekende kopjes in het fries boven de vroegere pui; dit huis is gebouwd voor Hendrick Cornelisz. van Bilderbeek, stadsmeester-metselaar, die, waar hij het huis „In den vergulden ghecroonden Houhamer” noemde, ook steenhouwer moet zijn geweest. Wij kunnen in die rijk bewerkte eigen huizen een proefstuk voor het publiek zien, een onvergankelijke zelfaanbeveling. Immers de steenhouders zochten, naast de zelden zeer rijke versiering van gevels, vooral de geregelde bestellingen van gevelsteenen, poortjes, schouwen en ander ondergeschikt werk, zoodat zij aan den openbaren weg juist voorbeelden van hun detailwerk moesten vertoonen. Kenmerkend voor Huppe's bedoeling is, dat hij niet den smallen voorgevel aan het Vlak, maar den langen, tegenover de Roobrug gelegen zijgevel uitkoos voor zijn étalage.

Van Dalen vermeldt in zijn dagbladartikel en ook in Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek i.v. G. Huppe dat Huppe ook het beeldhouwwerk van de Nieuwpoort, vulgo het Melkpoortje, vervaardigde, een rivierpoortje in 1616 gebouwd.

Van Dalen's mededeelingen, waarvoor zelden een bron wordt aangegeven, moeten altijd met groote voorzichtigheid worden gebruikt. Maar de meeste zijner gegevens zullen toch aan juist gelezen archiefplaatsen ontleend zijn. Misschien zou een hernieuwd onderzoek van de (thans ontoegankelijke) thesauriersrekeningen nog wel iets meer over Huppe's arbeid voor de stad hebben opgeleverd. Ook is het mogelijk, dat men in het archief van een der met een wapen op de Groot-hoofdspoort vertegenwoordigde steden iets vindt over deze zaak. Ook een systematisch onderzoek in de notarieele protocollen der stad zou een en ander over Huppe kunnen opleveren (ook acten van bekende vindplaats konden nu niet geraadpleegd worden). Ten slotte is het mogelijk, dat het archief van Luik gegevens bevat over de jeugd en afkomst van Huppe, misschien ook over vroeger werk. Ik heb, onder de huidige omstandigheden, niet de beschikking gehad over voldoende afbeeldingen van beeldhouwwerk aan gebouwen uit die streek, om mij aan eenige gissing omtrent de artistieke herkomst van Huppe's stijl te durven wagen. Dat in de stad van Lambert Lombard een begaafd beeldhouwer tot ontplooiing kon komen, is allerminst verwonderlijk.

De Heer C. J. P. Lips heeft echter uit het Dordtsche archief een rijken voorraad van gegevens bijeengebracht, die hij zoo vriendelijk was mij ten gebuike af te staan en die ons veel leeren over Huppe's Dordtsche jaren, zoodat wat later nog te voorschijn mocht komen hoogstens aanvullingen kan brengen, maar geen verandering van het beeld. In het toekomstige zal dus vooral Huppe's voorgeschiedenis nog opheldering behoeven.

Hier volgen de gegevens, gevonden door den Heer Lips. Slechts enkele acten, waarin Huppe verschijnt zonder dat dit zijn leven toelicht, of waar hij slechts als buurman wordt genoemd (minder belangrijk nu wij reeds weten welk zijn woonhuis was) heb ik weggelaten.

In het register der verponding van 1608, waarin zowel huiseigenaren als huurders genoemd worden, komt Gillis Huppe nog niet voor. Blijkens een notarieele verklaring van 1616, straks te noemen, was Huppe echter in 1612 reeds burger van Dordrecht. In 1615 werd van hem te Dordrecht een ongenoemd kind gedoopt. In December 1615 is sprake van een erf op het Nieuwe Werk naast dat „gecoft bij Gielis Heup” (gecorrigeerd voor: Hup). Voornoemde verklaring van 1616 (10 Juli voor not. Eelbo) is merkwaardig. Zij luidt als volgt: „Gilles Huppe steenhouwer, out

ontrent XL jaren verklaert, dat hij op den XXII dach der Maent September desjaers XVIc twaelff met zijne huysvrouw en sone binnen de Stadt van Luydick sijn geapprehendeert geworden en gevange gestelt uut redenen, dat hij deposant met zijne familie suspect waren te zijne van de Gereformeerde religie, maar dat hij door het voorschrijven van de Ed. Hoochmog. Heeren Staten-Generaal der Vereenichde Provincien, vermits hij borger deser stede Dordrecht was... ontslagen is geworden”, w.g. Gielle Huppe; deze verklaring werd afgelegd ten behoeve van iemand, die voor hetzelfde feit te Luik gevangen zat. Wij leeren uit deze acte onder andere dat Huppe in 1576 geboren was.

Op 7 Oct. 1616 verkocht Gilles Hup „stenhouwer wonende binnen deeser stede” aan den thesaurier Corn. Adr.z. Theresteyn een losrente van f 37.10 st., onder verband van zijn erf op de Nieuwehaven en van „hetgeen dat alreede getimmert is ende noch getimmert sal worden”; zijn huis was dus reeds in aanbouw. Dit was de acte, die Van Dalen verkeerd las en aanhaalde. Het pand was toen nog slechts belast met den custingsbrief wegens den koop van het erf, en met een losrente van 5 st. 's jaars. In 1643 waren de termijnen van den koop alle betaald. In de verkochte losrenten zal men moeten zien een middel om aan contanten voor de bouwmaterialen te komen, want een goede spaarpot zal de kort geleden uit Luik gevluchte Huppe nog wel niet bezeten hebben. In acten van 1622 heet hij „Mr. Gille Huppe tailleur de pierre”; in een dezer acten bevestigt hij nog eens zijn geboortejaar 1576 door zich dan 46 jaren oud te noemen; hij teekent dan: Gille Huppe. In 1640 heeft hij het 3de erf op de Nieuwehaven gekocht, maar kan niet betalen „wegens soberen staat”, waarom de stad het erf weer terugneemt. In 1642 legt hij, met Symon Corstiaensz. van Eysden, een verklaring af, dat de maasschipper Huybert Ramme burger van Dordrecht is, een verklaring voor gebruik te Luik bestemd; wij zagen en zien weer, dat een uit Luik gevluchte protestantsche Maasschipper daar vrijelijk kon terugkeeren voor zijn bedrijf, wanneer hij eenmaal burger was geworden van Dordrecht, door zijn stapelrecht een knooppunt, dat wel bijzonder gunstig lag voor de Maasvaart. In 1650 verkoopt hij weer een losrente van f 6, gevestigd op zijn huis aan de Nieuwehaven tegenover de Roobrug; deze rente werd afgelost op 21 April 1655. Op 21 September is, volgens het register der dooden, een baar gebracht over de Roobrug voor Mr. Gillis Hupp; op 26 Maart daarvóór was reeds de vrouw van „mester Jelis” om gelijke reden in

het register vermeld geworden. Zij heette bij den doop van haar zoon Palamedes in 1628: Lysbeth Claesdochter. Huppe is dus ongeveer 74 jaar oud geworden. Tot omstreeks 1640 zal hij werkzaam zijn gebleven. Blijkens een straks te noemen acte bezat hij ook nog een tuin met boomgaardje buiten de Vriesepoort.

Ook over Huppe's kinderen is een aantal acten gevonden. De oudste waren Samuel en Sara, beide nog te Luik geboren; zij droegen beiden typisch protestantsche voornamen.

Op 31 October 1632 ondertrouwde „Samuel Huijpe, fils de Gille Huijpe jeune homme natif de Liège” met Janneken Fonck, wed. van Wilhem Pieterssen geb. te Middelburg, waar zij 7 Nov. 1632 ondertrouwen. Op 12 Oct. 1653 ondertrouwde Samuel, als weduwnaar, met Jeanne (Jansdr.) Hubert „jeune fille native du pays de Liège”, mede wonende te Dordrecht; zij huwden in de Waalsche kerk, op 17 Mei 1655. Duidt dit lange uitstel op slechte financieele omstandigheden? Op 27 Oct. 1657 wordt hun zoon Amelis gedoopt; de moeder heet dan Jenneken Huyberts. Samuel Huppe woonde in de bank van leening; daar werd tenminste voor hem de baar gebracht op 17 Oct. 1665.

Van de oudste dochter Sara is het volgende bekend. Op 2 Febr. 1640 ondertrouwde zij, als „jeune fille native de Liège” Jean Vaché, hoedenmaker uit „Bantou en Firas”; zij huwden 18 Maart. Hij heet in een acte van 1651 Jan Andriesz., zonder achternaam.

In Dec. 1621 werd Gillis' zoon Jacob geboren en in Mei 1628 een zoon Palamedes.

Er was echter ook een dochter Lijsbet, genoemd dus naar haar moeder, in 1645 gehuwd met den te Zierikzee geboren Bartholomaeus Isaaczen van Loo wonende te Breda; de bruid woonde toen in de Kolfstraat. Wij zagen, dat de ouders bij hun dood nog in het huis op de Nieuwehaven woonden.

Een Margarita Huppe, jongedochter uyt het lant van Luyck, huwde in 1642 den Dordtschen goudsmid Josua Offermans; zij woonde bij de Vriesestraat. Waar zij ook Margriet Willems wordt genoemd, zal zij wel geen dochter van Gillis zijn geweest. Zij komt ook niet samen met Gillis' kinderen voor in de acten, waarin die na den dood hunner ouders optreden. Van Dalen had ons al een Luikschen schilder Nicolaas Huppe te Dordrecht leeren kennen. Er schijnt dus een volledige familieverhuizing van Luik naar Dordrecht te hebben plaats gehad. Dan is het minder onwaarschijnlijk, dat er ook nog een steenhouwer Aemilius heeft bestaan, die dan misschien de peet van Samuel's zoontje Amelis is geweest, en dat Houbraken's mededeeling toch juist

is, wanneer hij Abr. Calraet's leermeesters noemt.

Na den dood van hun vader treffen wij de kinderen Huppe gezamenlijk in een aantal acten aan. Op 2 Nov. 1650 erkennen Samuel, Jacob, Palamedes, ook namens Barth. van Loo gehuwd met Elisabeth Huppe, een schuld van f 200.— aan Claesgen Hendricxdr..

Op 24 April 1651 (not. Schoormans) verkoopt Samuel, ook namens de anderen, een tuin en boomgaardje buiten de Vriesepoort voor f 310.— benevens de onkosten. Op 28 Juli van datzelfde jaar erkennen zij gezamenlijk (Samuel, Jacob, Palamedes en Jan Adriaensz., de man van Sara, mede namens Barth. van Loo, de man van Elisabeth) schuldig te zijn aan dezelfde Claesgen Hendricx f 300.—, waarvoor zij het huis op de Roobrug verbinden. Op 21 April 1655 verkoopen zij het huis aan Olivier Franckot, maasschipper; bij die gelegenheid wordt Claesgen Hendricx afbetaald, en tevens de losrente van Jan Gregoor. Het huis, in de bij de Walen zoo geliefde buurt, kwam dus weer in handen van een landgenoot. Wij leeren uit deze acte 1° dat ook de zoon Jacob steenhouwer was en 2° dat de hoedenmaker Jean Vaché, die in 1651 nog zelf aanwezig was bij de schuldbekentenis aan Claesgen Hendricx, in 1655 te Tholen woont. Palamedes en Elisabeth met haar man worden niet meer genoemd.

Al weten wij nog niet alles van Gillis Huppe en zijn nageslacht, een goed overzicht hebben wij toch wel.

Nu wij het geboortjaar van Huppe kennen, 1576, is het nog merkwaardiger, dat hij dichters staat bij een romanist als Blokland (geb. 1532), dan bij Goltzius (geb. 1558) of Wttewaell (geb. 1566). Misschien zal dat uit Luiksche omstandigheden te verklaren zijn. De Luiksche herkomst zou ook de Fransche elementen in het beeldhouwwerk kunnen verklaren; later bleek ook bij Gerard de Lairesse Luikerland een overlaad-plaats voor Fransche invloeden in ons land. De Luiksche kunst is altijd meer klassiek en academisch geweest dan die der nabijgelegen Vlaamsche gewesten; getuige in de eerste plaats Lambert Lombard, later nog weer een beeldhouwer als Delcour en een schilder als Lairesse's leermeester Flémalle.

De thesauriersrekeningen leveren, voor zoover thans bekend is, dus niets op, dat steun geeft aan de toeschrijving van het beeldhouwwerk der Groothoofdspoort aan Gillis Huppe, maar noemen ook geen anderen beeldhouwer.

Maar er zijn mijns inziens toch voldoende overeenstemmende gegevens om die toeschrijving te handhaven.

1°. De Dordtenaar Houbraken vermeldt de over-

levering, dat leden der familie Huppe het beeldhouw-
werk hebben gemaakt.

2°. In den tijd van den bouw komt een steenhouwer
Gillis Huppe voor, die ook voor de stad werkt.

3°. Deze Gillis Huppe bouwde voor zichzelf een
huis, dat overeenkomst vertoont met allerlei details van
de poort; terwijl ook groote overeenkomst is aan te wij-
zen met het straks te beschrijven Melkpoortje, dat even-
eens op Huppe's naam staat.

4°. Ook Vermeulen¹⁷⁾ ziet Zuid-Nederlandsche
elementen in het beeldhouwwerk.

De Samuel Huppe, dien Houbraken als een der leer-
meesters van Calraet noemt, was, zagen wij reeds, een
zoon van Gillis. Volgens een Bredius-notitie teekende
hij in 1653 voor notaris Eelbo, dus 40 jaren na zijn
komst in ons land, „par moy Samuel Huppe”. De
kerkelijke Waalsche gemeente was in dien tijd waarlijk
nog geen overbodige instelling!

Samuel was nog te Luik, dus voor 1612, geboren.
Hij was steenhouwer als zijn vader, maar zal 1616—
1618 toch nog te jong zijn geweest (zoon van een in
1576 geboren vader) om een belangrijk aandeel te
hebben gehad aan het beeldhouwwerk der poort. Sa-
muel's zoon Amelis, geboren in 1657, kan onmogelijk
de door Houbraken genoemde Aemilius zijn geweest,
leermeester van den in 1643 geboren Abr. van Calraet;
hij kan zelfs nauwelijks met hem in de vaderlijke
werkplaats zijn samen geweest. Het lijkt voor Hou-
braken wel een zeer ernstige vergissing, wanneer hij
hier als leermeester van Calraet een steenhouwer noemt,
die slechts 3 jaren ouder was dan hijzelf en dus, in het
nauwverknochte kringetje der kunstenaars, vermoede-
lijk zijn eigen speelmakker. Wanneer echter een
oudere Aemilius bestaan had, en dan eerder een oom-
zegger van Gillis dan een broeder, dan is het vreemd,
dat wij hem nog niet in een acte ontmoet hebben.
Evenwel, andere leden der familie Huppe kennen wij
slechts door een enkele vermelding, zonder welke ook
zij geheel onbekend waren gebleven. Misschien geven
de notarieele protocollen nog eens de oplossing.

Een tweede niet onbelangrijke stedelijke opdracht,
die op naam van Gillis Huppe staat, is die van de
Nieuwpoort of Melkpoortje, van 1616. Van Dalen is
zeer beslist, in het N. Ned. Biogr. Wb.¹⁸⁾. Hij zegt:
Huppe „maakte ook de beide leeuwen met het wapen
van Dordrecht boven de Nieuwpoort benevens de per-
sonen die op deselve staan”; dat ziet er uit als een
betrouwbare aanhaling. Zijn bron noemt hij niet; ver-
moedelijk waren dit de thans ontoegankelijke thesau-
riersrekeningen. Van Frans Drijffhout vertelt hij in het-

zelfde deel van dit woordenboek, dat hij ook aan het
Melkpoortje werkte. Wij geven hier weer de beste af-
beelding van het in 1833 afgebroken poortje, zijnde
een aquarel van den verdienstelijken teekenaar van alle
destijds nog bestaande Dordtsche oudheden, Jan
Rutten.

De Heer Lips heeft gelukkig vroeger genoteerd een
passage uit de thesauriersrekeningen van de reparaties
(1617 fol. 127 & v°), waar staat, dat Drijffhout be-
taald werd voor „een hoofd aan de Nieuwpoort”. Deze
vondst is van eenig belang, omdat zij de mogelijkheid
opent, dat Drijffhout ook de groote profielkoppen aan
de Groothoofdspoort vervaardigde, die afwijken van
het overige, zeer fijne werk van Huppe. Maar waar-
schijnlijker is, dat het hier een eenvoudige reparatie be-
treft, en dat men een beschadigden kop liet vervangen
door Drijffhout's kop, omdat men Huppe niet wilde
ophouden bij zijn belangrijke werk voor de Groot-
hoofdspoort. Het Melkpoortje was klein, en de los-
plaats ervoor zal wel niet uitsluitend door de melk-
boeren van de Alblasserwaard gebruikt zijn, zoodat be-
schadiging van het beeldhouwwerk lang niet onwaar-
schijnlijk is.

Wij vinden aan het Melkpoortje zoovele kenmerken
van Huppe's, van de Groothoofdspoort bekenden stijl,
dat ook zonder archivalische aanwijzing de naam van
Huppe zich ongetwijfeld zou hebben opgedrongen. De
profielkoppen, de merkwaardige voluten, de tot steun-
blokjes versoberde triglyphen, de sierlijke schildcar-
touche, de doekfestoenen op het fries boven de pilas-
ters (als die onder het stadswapen aan de stadszijde en
als op een niet-afgebeelde vakvulling), de door banden
onderbroken pilasters, het De Vries-achtig obeliskje, dat
even rank is als die van de stadszijde der groote poort,
en vooral het type der leeuwen met hun hooge voor-
hoofden en lang afhangende manen, het zijn even zoo-
vele signaturen. De bovenste kroonlijst en de cariaty-
den zullen ons later op hun beurt weer helpen bij de
bespreking van de mogelijkheid, dat wij Huppe in ver-
band kunnen brengen met een woonhuisgevel, vroeger
te Dordrecht aan de Groenmarkt aanwezig.

Dat ook de ondergeschikte stadstoegang aan de
rivierzijde, die het Melkpoortje was, toch rijk versierd
moest worden, is begrijpelijk waar de stadfaçade aan de
rivier zoo indrukwekkend mogelijk moest worden ge-
maakt. Alle rivierpoorten waren te Dordrecht rijker
dan de landpoorten, die leidden naar terreinen, waar-
van, na den St. Elisabethsvloed van twee eeuwen her,
het eerste gedeelte pas in 1603 opnieuw werd ingedijkt.
Misschien was ook het kleine Melkpoortje een proef-

stuk vóór de opdracht van het grootere werk.

Heeft Galland een ernstige of een vergeeflijke vergissing begaan, toen hij zeide, dat de Groothoofdspoort „eine unzweifelhafte Schöpfung” van Hendrik de Keyser was? Naar mijn meening is van rechtstreekschen De Keyser-invloed, behalve misschien in de gevelindeeling aan de stadzijde, weinig te bespeuren en is ook voor dien gevel een Zuid-Nederlandsche herinnering voldoende verklaring. Voor Dordrecht waren de waterverbindingen (met Antwerpen, Zeeland en langs Maas en Waal) belangrijker dan de landverbindingen met het Noorden, en de naastbijgelegen Hollandsche stad, Rotterdam, was niet leidend op het gebied der architectuur. De Architectura Moderna verscheen pas in 1631, en noch te Luik noch te Dordrecht was veel Amsterdamsche invloed te verwachten.

Het beeldhouwwerk is deels te log, deels te speelsch en fijn om aan De Keyser te doen denken. Aan de waterzijde ontbreekt de architectonische gebondenheid, die De Keyser of een goede navolger eraan gegeven zou hebben. De meeste gelijkenis vertoont nog de opzet van den stadzijde-doorgang, die een gelijken graad vanforschheid vertoont als de poort van het Zuiderkerkhof te Amsterdam van 1614, die misschien van De Keyser is. Huppe kan Jacques Francart's te Brussel in 1616 uitgegeven ontwerpen van portieken enz. gekend hebben.

Toch komen bij een bouwwerk, geheel in De Keyser's trant en waarvan men hem het ontwerp toeschrijft, ik bedoel bij het Huis met de Hoofden aan de Keizersgracht, zeer bepaalde onderdeelen voor, die aan Huppe's Dordtsche werken (poort en woonhuis) herinneren, en aan eenige betrekking met De Keyser's atelier doen denken.

Op de vensterdammen van de benedenverdieping vindt men daar groote, gehouwen „Romeynshoofden” (Fokkens 1662), de twee naast de deur in profiel, die doen denken aan de groote profielkoppen aan de waterzijde der Dordtsche poort en aan althans een der koppen van Huppe's woonhuis; ook de zeer eenvoudige sokkels herinneren aan die van het woonhuis. De Amsterdamsche gevel, gereed in 1622, is weinig jonger dan de Dordtsche gebouwen, alle tusschen 1616 en 1618. De Amsterdamsche koppen lijken van een meer barok geaard classicisme te zijn dan de Dordtsche koppen en vertoonen niet het bijzondere type van Huppe's kleine koppen, maar dat doen de groote Dordtsche koppen evenmin. Wij zagen reeds, dat bij die Dordtsche koppen de naam van Frans Drijffhout niet geheel vergeten mag worden.

Het Huis met de Hoofden werd gebouwd in 1621, na aankoop op 7 October van twee erven van Hans Rombout Pietersz., in 1622 uitgebreid met een achtererf van Adam Nijs¹⁹), en 1622, dateering van den gevel, voor Nicolaas Sohier. Misschien bestond reeds een gevelontwerp, dat De Keyser nog voor zijn dood gemaakt zou hebben, want Oct. 1621 tot 1622 is wel een kort tijdsbestek voor ontwerp en bouw van een zoo kapitaal huis. Op 17 Oct. 1635¹⁹) nam Louis de Geer dit huis over; het was reeds van een voornamen inboedel voorzien, want de Geer nam tevens van den verkooper over „twaelf stucken schilderijen, alle principaele stucken van Peter Rubbens, Sniijders en Wildens, hangende daer van seven in de groote sael van 't voors.huys ende vijf in 't voorhuys, item noch 't goudeleere behangsel in vier camers van 't selve huys hangende, noch een neutboomen taeffel ende buffet mitsgaders een marmere vierkante taeffel, alle in de groote sael van de voorsz.-huys staende, item een groot koperen koelvat” enz.

Sohier was wel van Waalsche afkomst (via Keulen en Antwerpen uit Bergen i.H.) maar geen Luikerwaal; aanleiding voor hem om een onderdeel voor zijn huis van den Dordtschen Luikenaar Huppe te ontbieden was er dus niet. Zulk een aanleiding bestond wel voor den uit Dordrecht gekomen Luikerwaal Louis de Geer, die ook voorliefde voor Huppe's koppen aan de Dordtsche poort en aan diens woonhuis kan hebben gehad. Maar de gevel zelf geeft niet den indruk, dat de Romeynshoofden eerst in 1635, zoovele jaren na den oorspronkelijken bouw in 1621—1622 zouden zijn toegevoegd. Gillis Huppe was toen bijkans 60 jaren oud; wanneer hij de leverancier was, zal toch wel een jongere het feitelijke hounen hebben verricht, en behoeven wij ook niet meer Huppe's persoonlijke gelaatstype van omstr. 1616 in die koppen te zoeken.

De vraag of eenig verband kan bestaan tusschen de merkwaardige en ongewone versiering van de Dordtsche gebouwen en die van het Amsterdamsche huis, blijft dus onbeslist.

Is er aanleiding bij andere Dordtsche gebouwen uit deze periode naar werk van Huppe uit te zien? Zijn werk aan de Groothoofdspoort werd zoo gewaardeerd, dat nog Houbraken de beeldhouwers der poort beroemd noemt; weliswaar had dat woord toen nog niet zulk een sterke beteekenis als thans. Het is niet aan te nemen, dat Huppe verder werkeloos is gebleven, noch dat zijn zoons Samuel en Jacob zijn eenige leerlingen zijn geweest. Wij denken b.v. aan Frans Drijffhout's zoon Bartholomeus, die, geboren in 1605, zijn vader en natuurlijken leermeester in 1625 verloor, en aan Pieter

van Calraet, den vader van Abraham. Ook blijft altijd nog de mogelijkheid van een familielid Aemilius Huppe.

Ook is het niet waarschijnlijk, dat de poort geheel zonder invloed is gebleven op zijn minder inventieve stedelijke collega's, afgezien van de eigenlijke leerlingen. De Dordtenaars waren, door de ligging der stad, meer beperkt in hun uitzicht en daardoor meer vatbaar voor lokalen invloed. Al behoeft men niet dadelijk aan een Huppe-school te denken, ook zijn tijdgenooten zullen toch met belangstelling de vele detailvondsten van Huppe bestudeerd hebben.

Wij meenen een voorbeeld althans van een zekere mate van beïnvloeding gevonden te hebben in het beeldhouwwerk aan het zoogenaamde huis de Pauw. Verder dan deze uitspraak durf ik niet te gaan; een toeschrijving met halve overtuiging gedaan is geen toeschrijving.

De gevelsteen, die het fries boven de pui versieren, zijn hierbij afgebeeld. Volgens Jan van de Maas (Van Dalen²⁰) is dit huis, op den hoek van Voorstraat en Wijnbrug, in 1618 gebouwd voor den zijdelakenkoopman Jan (Jansz.) de Louter, elders: de Louttre genaamd. De verwantschap tusschen die gevelsteen en het werk van Huppe bestaat voornamelijk in het, toen nog zeldzame, gebruik van slingers, zooals Huppe ze gaarne toepaste. Eigenaardig zijn ook de eigenlijk geheel doellooze, geheel gladde steunblokken onder de waterlijst van de tweede verdieping, blokken zooals men ze ook vindt op Huppe's beide poorten. In de goede beeldhouwde maskers op de gevelsteen spreekt Huppe's bijzondere type niet duidelijk; maar wij zagen, dat hijzelf groote afwisseling in zijn types kon brengen. De baksteenpilasters met banden, die doen denken aan de zandsteenpilasters van de poorten, zijn te Dordrecht ook vóór Huppe geen zeldzaamheid.

Een zeer rijke renaissancegevel, met caryatiden en beeldhouwde reliefpaneelen, stond vroeger aan de Groenmarkt; wij beelden de tekening ernaar door J. van Lexmond omstr. 1800 hierbij af (Dordr. Ill. No. 1596)²¹). Zeker is deze gevel door een vooraanstaanden steenhouwer bewerkt geweest; voor Corn. Bloemaert is zij veel te laat. De gevel is meer een verzameling van beeldhouwde versieringsdeelen dan het ontwerp van een goed architect, een gebrek van vele onzer renaissancegevels. De gevel laat eigenaardigheden zien, die ook bij Huppe voorkomen, namelijk twee oogenschijnlijk vrijstaande kolommen, zooals wij er straks bij een poortje zullen zien, een beeldhouwde boogtrommelvulling boven het topvenster, zooals Hup-

pe er aanbracht in zijn eigen huis, caryatiden en vooral de kroonlijst van den top, gelijkend op die van het Melkpoortje. Maar de tekening van Lexmond is te weinig gedetailleerd, en vergroft waarschijnlijk te zeer de vormen, om de details van dien gevel goed te kunnen vergelijken met onderdeelen van Huppe's zekere bouwwerken. Wanneer hij een werk van Huppe is, moet hij een vroeg werk zijn, uit de eerste jaren na Huppe's komst te Dordrecht, vervaardigd misschien met deze zoo rijke versiering, om zich als steenhouwer aan te kondigen bij het geëerde publiek. Op het eerste gezicht zou men vermoeden, dat de top aan dezen gevel ontbrak, toen v. Lexmond zijn tekening maakte, zooals men ook obeliskten veronderstelt op de sokkels boven de dakgoot. Men denkt zich dan dezen gevel, een kruising tusschen topgevel en geleden gevel, in zijn volledigen staat als iets dergelijks als die te Alkmaar aan de Mient, of als de St Jorisdoelen te Haarlem van 1592, of als die van een huis van 1594, vroeger aan den Dam te Amsterdam²²). Maar speciaal te Dordrecht moet men voorzichtig zijn met zulk een voor de hand liggende gissing. In 1850 is daar aan de Wijnstraat gesloopt een smal 16de-eeuwsch bergsteenen geveltje in vrijwel zuiveren Italiaanschen renaissancestijl (gebouwd voor een Lombard?), dat met een kroonlijst eindigde²³). De gevel aan de Groenmarkt versmalt zich zoo weinig, dat de daknok niet hooger behoeft te zijn dan de kroonlijst op Lexmond's tekening. Ook de Keyser's wapenmagazijn van 1606, op het Singel te Amsterdam, heeft een kroonlijst in het midden van den top. Men denke ook aan een verkorten top als dien van het huis Cardinaal te Groningen van 1559 of aan dien van het Haagsche raadhuis van 1563—1565.

Het dagelijksche werk van de steenhouders moet hebben bestaan in zerken, poortjes, schouwen; ook de beste beeldhouders der 18de eeuw leverden nog vaak schoorsteenmantels. Van dat alles is weinig te Dordrecht meer over buiten de zerken in blauwsteen, die een geheel ander ontwerp en andere werkwijze vereischen dan het werk in zachten zandsteen. Slechts in Friesland vormden de zerken een hoofdogave voor de beste steenhouders. Maar een onderzoek van de Dordtsche zerken (en misschien ook in de naburige plaatsen, daar zerken gemakkelijk te water te vervoeren waren) kan misschien toch ook voor Huppe nog resultaat opleveren²⁴). Wij willen echter thans nog de te Dordrecht bewaarde poortjes van stichtingen van sociale voorzorg beschouwen. De voornaamste van zulke poortjes, die Dordrecht bezat, zijn bewaard gebleven. Het zijn die van het Oudevrouwenhuis van

1625, van den Arent Maartenshof van 1622 en van het Oudemannenhuis van 1622; het eerste en laatste werden tegen bestaande gebouwen geplaatst. Het eerste poortje geeft mij geen bijzondere aanleiding tot opmerkingen in verband met Huppe; het figuurtje van het bestje is nieuw, en de leeuwen zijn conventioneel; het staat op naam van den stadssteenhouwer Jan Adriaansz. van der Meulen.

In het tweede herken ik evenmin de beeldhouwershand van Huppe, maar toch schijnen bepaalde onderdeelen op zijn voorbeeld te wijzen. De festoenvormige sluiers op de kolomschachten zijn, speciaal op deze plaats toegepast, niets bijzonders, evenmin de schijfknoppen tusschen de triglyphen. Maar het maskaron onder de cartouche met het sticherswapen lijkt op dat van een der cartouches van Huppe's woonhuis. De kleine lambrequins, onder de triglyphen van de kroonlijst, zijn geheel gelijk aan die onder de consoles boven de pui, waarop de caryatiden rusten, op het huis aan de Groenmarkt, dat ik vragenderwijze met Huppe in verband bracht. Ook al zou dit poortje uit Huppe's werkplaats zijn (waarbij men dan zou moeten aannemen, dat de atelierleider sinds 1618 geen nieuwe schreden deed naar verdere stijlontwikkeling en tevreden was met een conventioneel poortje met zelfs wat overladen bovenbouw), dan heeft Huppe's eigen hand toch geen herkenbare sporen achtergelaten, en het is mij meer om den kunstenaar Huppe dan om den leverancier Huppe te doen. Vooral de kindertjes ter weerszijden van het fronton zijn te slecht gemodelleerd voor zijn bekwame hand.

Meer aandacht dan de beide genoemde poortjes vraagt dat van het Oudemannenhuis van 1622. Wanneer men aan de Groothoofdspoorstelve tusschen verschillende onderdeelen een zekere disharmonie voelt is dit omdat de beeldhouwer in sommige onderdeelen modern, De Keyser-achtig, is en bij vele andere nog geheel leeft in de sfeer van de 16de-eeuwsche renaissance. Denkt men zich die ontwikkeling nog wat verder gaande, dan verwacht men, na het Melkpoortje en na den stadstoegang van de Groothoofdspoorstelve, een poortje juist zooals dat van het Oudemannenhuis. Het is eenvoudiger, op wat soberder en massiever schaduwwerking berekend, maar vertoont tegelijkertijd eenige geliefde motieven, die wij reeds van Huppe kennen. En de prachtige figuur van den ouden man is van de hand van een eersteklas beeldhouwer en, evenals de Stedemaagd van de stadspoort, een der beste stalen van onze vroeg-17de-eeuwsche beeldhouwkunst. Dat Huppe verstand had van treffende manskoppen zagen

wij reeds aan de geveltoppen van zijn woonhuis.

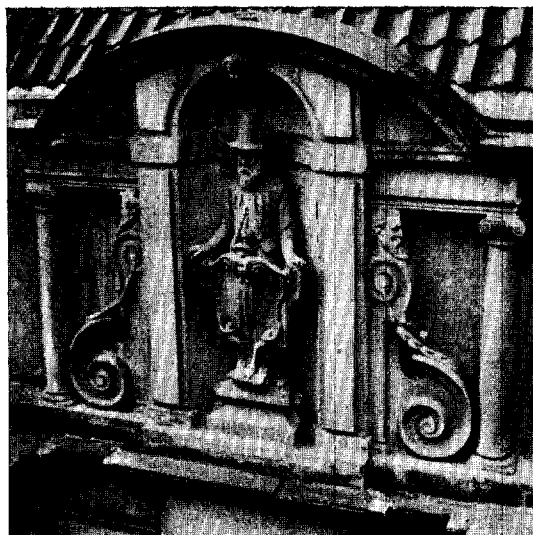
De poort, waarvan hier alleen de bovenste helft is afgebeeld, vertoont in haar benedengedeelte een ronde poortboog, met als sluitsteen een levendig maskertje van een verpleegde, realistischer dan de waardige grijsaard in den top. De doorgang is besloten in een geblokte boog, rustend op geblokte pilasters. Daarnaast rijzen, op eenvoudige sokkels, twee met banden als het ware vastgenagelde volronde kolommen op, die een fries dragen, waarvan de kroonlijst, boven de kolommen en boven een blanco inscriptiesteen in het midden, ver naar voren springt. Ter weerszijden van den doorgang ziet men Huppe's schijfknoppen, op deze plaats toegepast echter niets bijzonders. Boven dat hoofdgedeelte rust de afgebeelde bovenhelft, niet organisch verbonden met het benedengedeelte, evenmin als dat het bovengedeelte van het Melkpoortje was. In een nis staat de grijsaard, een schild voor zich houdend, dat weer de rijke cartouche-phantasie van Huppe vertoont. Naast de nis ziet men gebroken voluten, door Huppe zoo geliefd, waarop, herme-gewijs, manskoppen rusten, een motief ons van de Groothoofdspoorstelve bekend. Naast deze voluten staan ranke kolommetjes (vergelijk het huis aan de Groenmarkt), die een fries dragen, waarboven een boogvormig fronton, gebroken door de bekroning van de nis, den opzet voltooit. Naar mij de Heer Lips meedeelde, staat dit poortje op naam van den stadssteenhouwer Jan Adriaansz. van der Meulen²⁵). Hij moge de leverancier zijn geweest, maar ik meen, dat wij zoowel ontwerp als uitvoering van deze mooie, sobere poort mogen toeschrijven aan onzen beeldhouwer, die dan beslist een schrede voorwaarts is gegaan in de typisch-Hollandsche richting van de De Keyser-school, nog vóór de Architectura Moderna de ontwerpen van De Keyser in 1631 tot gemeen goed maakte.

Zonder toeschrijvingen kan men, bij gebrek aan voldoende archivalische gegevens, niet verder. Ik hoop mij hierin gematigd te hebben betoond door aan de drie zekere werken van Huppe slechts een te hebben toegevoegd door toeschrijving.

Huppe is gestorven in 1650. Zijn ontwikkeling zal na 1622 niet hebben stilgestaan, al zal geleidelijk de ouder wordende zoon Samuel een grooter rol in het atelier hebben gespeeld. Misschien heeft Gillis sindsdien geen enkele monumentale opdracht meer gehad, bijna zeker niet in zijn woonplaats Dordrecht. In 1640 gaat het hem niet goed. Misschien ook heeft hij, zich geheel aanpassend aan den couranten smaak, voortaan geen werken meer voortgebracht, die herkenbaar zijn tusschen het werk van anderen. Ons land heeft altijd

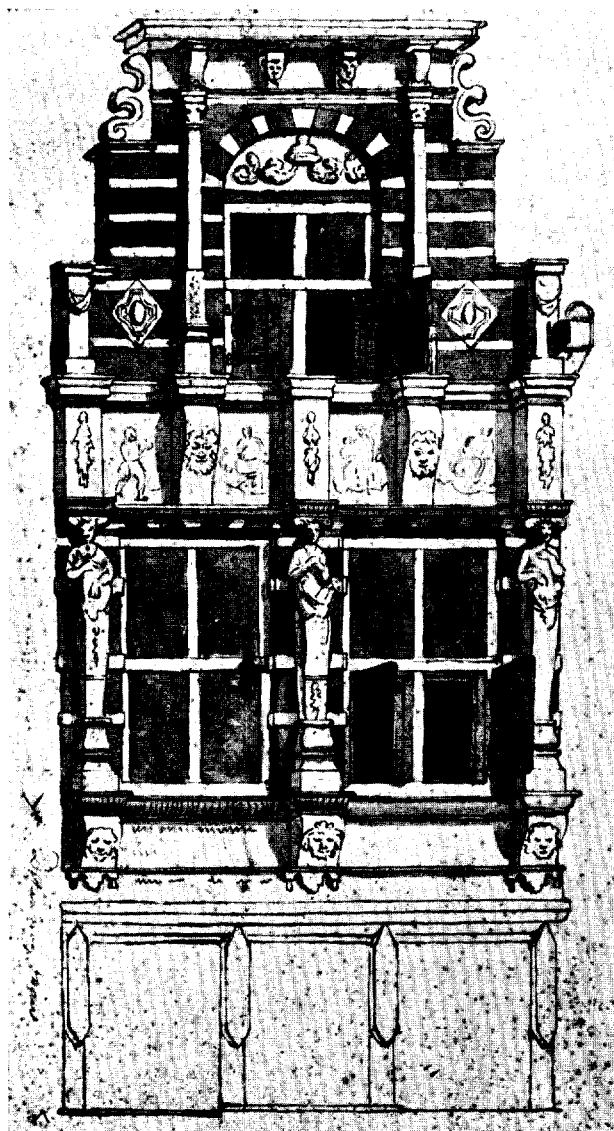
Afb. 14. Gevelsteen van „de Pauw” 1618

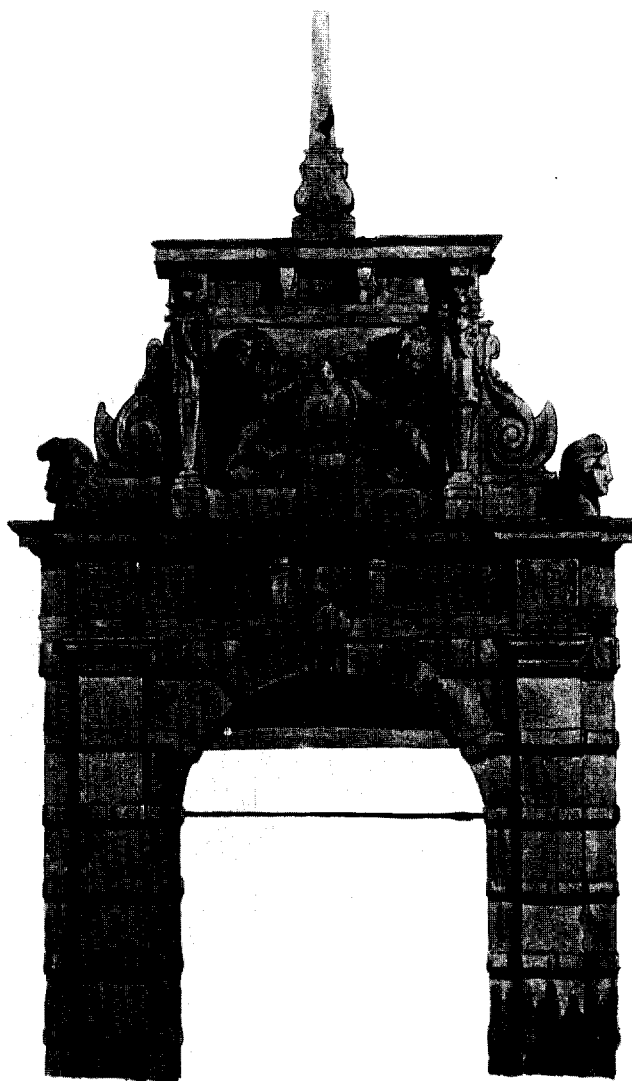
Afb. 16. Bovengedeelte van de Oudemanhuispoort 1622

Afb. 13. Gevelsteen van „de Pauw” 1618

Afb. 15. „De Landskroon”, vroeger te Dordrecht. Teekening van J. van Lexmond in Dordracum Illustratum

Afb. 12. De Nieuwpoort of Melkpoortje 1616, afgebroken 1833. Teekening van J. Rutten in Dordracum Illustratum

Afb. 1

Afb. 2

Dirck Crabeth (?). Raam der Kanunniken van de Hofkapel (1541). St. Jacobskerk, 's-Gravenhage.
Overzicht van het oude glas (1) en de daaraan toegevoegde vernieuwingen (2)

hen, die van elders kwamen met hun eigen artistieke opvattingen, op den duur aan zich weten te assimileren (Hals, Verhulst, Lairesse, Hodges e.a.), bewijs van een sterke en overtuigende eigen cultuur.

Moge deze studie bij hen, die bij een renaissancegebouw slechts aandacht hebben voor den architectonischen opbouw en voor den algemeenen indruk, meer belangstelling wekken voor het soms hoogstaande werk van de steenhouwers, die als het ware de egale materie van het borduurwerk hebben voorzien.

1) Dr Elis, Neurdenburg in „Hendrick de Keyser” p. 93 deelt mede, dat van Gerard Lambertsz. ook een terracotta vermeld is. Dit berust op een vergissing. Uit de volledige weergave van Pieter Isaacsz.' veiling van 1616 in Bredius' „Künstlernventare” V blijkt, dat Gerard Lambertsz. niet de vervaardiger, maar de koper was van een terracotta. Mej. Neurdenburg deelt mij mede deze vergissing ook zelf bemerkt te hebben.

2) Mej. Neurdenburg in „Oudheidkundig Jaarboek” 1939.

3) Frans Drijffhout's vader, Lebuinus, beeldsnijder, later hooptman, woonde nabij de Groothoofdspoor. Is het toeval, dat vroeger zoovele gevels in den naasten omtrek dier poort op hun geveltoppen pinakels vertoonden als die de Groothoofdspoor eenmaal bezat?

4) Teekening van 1672 in den atlas Dordracum Illustratum in het Dordtsch archief, No. 927A, toegeschreven aan Val. Klotz of Jos. de Grave. Afb. in Dordr. Ill. dl IV tgo p. 53. Vermoedelijk heeft men in 1616 het oude, middeleeuwsche dak behouden, waarvan de kap dan in 1692 vergaan was.

5) Het is mogelijk, dat het ontwerp van dit medaillon iets uitstaande heeft met een „Maecht van Dordrecht in de Hollandsche tuyn op papier op paneel geplakt”, die in 1602 voorkwam in den boedelinventaris van den Dordtschen schilder Claes Snellaert. Zie: Oud-Holland 1904 p. 61. Misschien broeide men reeds lang op de verfraaiing der poort.

6) „Grootte Schouburgh der Nederlandsche Konstschilders en schilderessen” III p. 181 Abr. v. Cafrat was zoon van een beeldsnijder Pieter en werd aanvankelijk ook opgeleid voor beeldsnijder; hij hielp zijn vader bij het snijwerk voor het orgel in de Grootte Kerk te Dordrecht.

7) Aldus gemerkt; de levering geschiedde door Jan van Meurs.

8) Houbraken „Grootte Schouburgh ... enz.” III p. 181.

9) Dordrechtsche Courant van 7, 14 en 21 Juli 1923; er bestaan doorlopend gepagineerde overdrukken van.

10) Oudheidkundig Jaarboek 1925 p. 84.

11) Van alle nog bewaarde gebeeldhouwde onderdeelen maakte de fotograaf J. L. Du Parant te Dordrecht photo's.

12) Dordracum Illustratum No. 1551.

13) De eenige plaats waar van Dalen Gillis Huppe in de thesauriersrekeningen vermeld vond, luidt als volgt: „Gilles Hubbe, Steenhouwer, XXVI £ X sch. over arbeytsloon van de vormen te maken tottet lootwerck opt accyshuijsken op de Wijnbrugge, als ook eenige andere vormen tot verscheyde wercken de stadt concernerende bij zijne quitante” (tekst ontleend aan schrijven van Mr J. J. Beyerman aan Dr M. D. Ozinga). Het betrof dus dergelijke werkzaam-

heden als Frans Drijffhout verrichtte voor de stad. Onder de „verscheyde wercken” kunnen er ook zijn geweest voor de poort, maar geen zeer belangrijke.

14) Van Dalen noemt hem: Goossensz. Een archiefplaats, waar hij zoo genoemd wordt, is nog niet teruggevonden.

15) Dit is beslist onjuist; zie beneden.

16) Weliswaar viel de Maashandel toendertijd niet meer onder het recht van stapel, d.i. de verplichting op- en afkomende waren te lossen en te verkoopen. Oudtijds strekte het recht zich ook uit tot de kolen, die uit Namen en Luik werden aangevoerd, waardoor te Dordrecht ook kolenhandel ontstond.

17) Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst II p. 445.

18) Dl. VII.

19) Eigendomsbewijzen van het Huis met de Hoofden, Gem. Archief, Amsterdam. P. H. Witkamp, die deze papieren heeft gekend, gaf dus een juist relaas in „Amsterdamsche Schetsen” 1861. Echter was de oorspronkelijke koper van de beide erven na den uitleg van 1611 niet genoemde Hans Rombout, doch waren de kopers Corn. Jansz. Visscher en Corn. Sasbout. In 1617 werd eigenaar van het tweede erf Jan Cornz. Visscher. Andere berichten (o.a. bij De Geer van Jutfaas in „Lodewijk de Geer” 1852), volgens welke De Geer het huis onafgetimmerd overnam vóór 1622, zijn dus minder juist, hoewel de schouw met het alliantiewapen De Geer-Gerard, thans in de Sophia Augusta Stichting, en de 1634 gedateerde buste van Gustaaf Adolf (met de bijbehorende portiek in het voorhuis?) door De Geer moeten zijn toegevoegd.

20) Dordr. Courant 20 Nov. 1920.

21) Volgens „De Oude Tijd” 1870 p. 160 stond deze gevel toen nog tusschen de Vleeschhouwerstraat en het Tolbrugstraatje; op de begeledende houtsnede ziet men de figuren der reliefs vrij duidelijk geteekend. Op de drie sokkels tusschen eerste en tweede verdieping ziet men zware bladrossen, die weinig overtuigend aandoen bij een zoo vroegen gevel. De teekening van Lexmond lijkt mij meer betrouwbaar, al is zij zeer schetsmatig.

Balen noemt in het bewuste straatgedeelte de huizen: de Gulden Os (nog bestaande), Het Lam, Den Kluse, Den Rooden Schild, Jerusalem, Beyerens; geen geveldetail van ons huis aan de Groenmarkt wijst op een dier namen. Balen is echter niet volledig; hij noemt o.a. niet de nog bestaande Gouden Sleutel. Maar Jan van de Maas vermeldt, in de Dordr. Courant van 18 Sept. 1920, ook een huis De Landskroon, thans No. 5, in 1404 beschreven als staande „an die poertsijde tegens de Tollebrug over”. Dit is wel hetzelfde pand, dat op een centrale plaats, in de boogtrommel in den top, een kroon, schijnbaar een keurvorstenkroon, vertoont. Het huis behoorde in de 16de eeuw aan de familie Van Diemen, in de 17de aan de familie Bordels.

22) Afgebeeld in omtrek bij Vermeulen, Handboek etc., II (tekst) p. 318.

23) Dordr. Ill. No. 1916. Zie ook afb. in „De Oude Tijd” 1870 p. 137.

24) Het rijke onderwerp van de stijlontwikkeling onzer grafzerken wacht nog op een bewerker.

25) Volgens aantekeningen van den Heer C. J. P. Lips staan op rekening van den stadsstenhouwer Jan Adriaansz. van der Meulen: poort van het Oudemannenhuis, die van het Oudevrouwenhuis, die van het Nieuwe Magazijn 1633 en de Mennebrugs-poort z.j.. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Adriaan Jansz. Vermeulen.

De foto's voor de afbeeldingen 4 tot en met 11, 13, 14 en 16 zijn van den fotograaf J. L. Du Parant te Dordrecht; die voor de afbeeldingen 3, 12 en 15 zijn van het Gemeente-Archief aldaar.

HET HERSTELLEN VAN GEBRANDSCHILDERDE RAMEN EEN CRITISCHE CONFRONTATIE VAN WERKBEGINSELEN AAN RESULTATEN

DOOR DR. A. VAN DER BOOM

„.....ik houd vol, dat wij het recht niet hebben de verbleekte resten van een oude schoonheid en de laatste sporen van een verdwijnend verleden op te offeren of te verminken voor de fantasie van X of Y”.

(Jan Kalf in Oudheidkundig
Jaarboek 1917, p. 22)

Glas is een wonderlijk en tegelijk een broos materiaal. De kunstenaars, die er, in den loop der eeuwen, hun meesterwerken in eenigerlei vorm in hebben tot stand gebracht, moesten dat steeds weer tot hun nadeel onder vinden. Er is wel geen tak van beeldende kunst aan te wijzen, waarbij met een zóó groot percentage aan verloren werken rekening moet worden gehouden, als de glasschilderkunst. En in welken tijd zou men zich méér bewust kunnen zijn van haar vergankelijkheid dan in den onzen! Degene, die zich in de geschiedenis der glasschilderkunst gaat verdiepen, heeft dan ook in de eerste plaats te maken met een lange reeks van verwoestingen, verminkingen, vervormingen, onoordeelkundige restauraties, enz., die de trekken van het historische beeld soms zóó sterk hebben veranderd, dat het veel moeite kost den oorspronkelijken vorm terug te vinden. Vandaar dat in welke historische studie van het gebrandschilderde glas ook, met het probleem der restauraties voortdurend moet worden rekening gehouden. Dat de restaurateur van glas-in-lood ramen zich op zijn beurt historisch dient te oriënteren, en naast zijn ambachtelijke taak de kunstwetenschappelijke zijde van zijn opgave niet mag verwaarloozen, behoeft wel geen nader betoog. Dat daar in de achter ons liggende tijden, vooral sedert de, in de vorige eeuw, herleeftde belangstelling voor middeleeuwsche en renaissancekunst, die echter meestal meer romantisch van verlangen dan wetenschappelijk gefundeerd was, veel aan heeft ontbroken, is te zeer bekend om er lang bij stil te staan.

De hier geboden studie wil, aan de hand van enkele, in ons land tot stand gekomen, belangrijke restauraties, verschillende kanten van dit niet eenvoudige vraagstuk nader bezien.

In de eerste plaats moet dan aandacht worden geschonken aan de verschillende vormen van beschadiging, waarvoor de hulp van den hedendaagschen hersteller kan worden ingeroepen.

Ten eerste dan het verval van het glas door ouder-

dom. Aan alles komt een einde, ook aan het bestaan van een kunstwerk, dat, evenals een kunstenaar, op een gegeven oogenblik „versleten” is. Gebrandschilderde ramen zijn daarbij door hun praktische en aesthetische functie — een binnenruimte van de buitenruimte af te sluiten en tegelijk voor een zinrijke, lichtdoorlatende, wand te zorgen — aan grooter gevaren blootgesteld dan andere kunstwerken. Niet slechts omdat het normale proces der vergankelijkheid zich hier sneller voltrekt dan elders, maar ook omdat het raam voortdurend onderhevig is aan den schadelijken invloed der elementen. Alleen al het lood staat bloot aan een vrij snelle verweering. Wanneer deze niet tijdig wordt gestuit — en hoe dikwijls zijn kerkelijke bestuurscolleges hier in gebreke gebleven! — kunnen de gevolgen catastrofaal zijn. De stadschroniqueur van Gouda, Ignatius Walvis¹⁾, spreekt op dit en andere punten duidelijke taal, waar hij over de beroemde glazen van de St. Janskerk o.m. het volgende zegt: „Dat de tijd, die alles slijt, den luister dezer glazen niet weinig beneveld heeft, vat yder lichtelijk, wanneer hy opmerkt, hoe door het weer van buiten met ter tijd een grauwe huyl zich vastzet op 't glas, en de doorzicht veranderd. Daartoe heeft hagel, storm, onweer en moedwille der jongens (niet tegenstaande verscheide daar tegens gedane publikaatsien) niet weinig schade veroorzaakt. Noit stonden deze glazen zwaarder stoot uit dan door het ver vaarlijk onweer des jaars 1674 op den eersten van Augustus 's avonds, waardoor ze alle ten Zuiden der Kerke werden doorhageld, hoe hooger hoe meerder, als voornamelijk aan 't groote glas der *voetwassinge* bleek, dat tot boven toe doorlucht was.” Walvis schreef dit reeds in 1713, goed honderd jaren nadat de Goudsche glazen waren voltooid. Men kan zich dus voorstellen welk beeld wij thans voor oogen hebben, meer dan twee eeuwen later, als wij slechts denken aan de „herstellingen” der Gebr. De Angelis uit Brussel in 1766, of aan de opbakmethode van de 19de eeuw.

De in den kring van den Oudheidkundigen Bond zoo gewaardeerde Utrechtsche archivaris, Mr. Dr. S. Muller Fzn., kon in 1906 in zijn bekende publicatie over den Dom een groot aantal glazen, die hij in de oude acten had gevonden, vermelden. D.w.z.: helaas verdwenen glazen. De schamele restanten, een aantal

scherven, bevinden zich in een raam in het Centraal Museum te Utrecht. Het vernielingswerk moet ook in de hoofdkerk van het Sticht al vroeg zijn begonnen, hoewel er toen ook wel hersteld werd. Als de Utrechtsche humanist Arend van Buchell over glazen in den Dom spreekt, in zijn op het einde van de 16de eeuw verzorgde „Traiecti Batavorum Descriptio”, lezen wij meer dan eens: hoc vitrum vetustate perit et renovatum est. Soortgelijke mededeelingen kan men vinden bij Van Bleyswijck over den „donderslag van Delft”, waarbij glazen van Dirck Crabeth en Willem Thibaut werden vernield, bij De Riemer over Den Haag, bij Fokkens, Commelin, Wagenaar, e.a. over kerken in Amsterdam²⁾. En wie dan nog de moeite neemt oude acten na te lezen, kan zich, zooals Gonnet dat voor de St. Bavokerk te Haarlem heeft gedaan³⁾, een voorstelling maken van datgene wat eens „in situ” moet zijn geweest. Zeventien of achttien ramen in de Haarlemsche kerk, waar geen scherfje meer van over is!

Toch is dit alles nog maar kinderspel vergeleken bij de massale verwoestingen van den tegenwoordigen totalen oorlog. Lezen wij, dat reeds in 1745 te Doornik⁴⁾ tijdens den oorlog met Frankrijk een groot gedeelte van het werk van den glasschilder Aerdt Ortken van Nijmegen in de straalkapellen van de kathedraal werd vernietigd, hoeveel heviger zijn dan nog de uitwerkingen van de tegenwoordige strijdmiddelen. Door bombardementen wordt natuurlijk in de eerste plaats glas kapot geschoten, of door luchtdruk der explosies vernield. Wie het stadje Lier na den vorigen oorlog heeft bezocht, herinnert zich in verschillende ramen der St. Gomaruskkerk een slap neerhangend, volkomen uit zijn kracht geslagen, net van loodbanden, waarin hier en daar nog een puntig scherfje glas stak, maar waardoorheen de wind vrij spel had. Later werden dan de, overal op den vloer verspreid liggende, scherven bij elkander geveegd en zooveel mogelijk met extra loodstrippen weer op de juiste plaats gebracht, met dit resultaat, dat een raam als de prachtige Kroning van Maria in den Zuider zijbeuk van de Liersche kerk thans op een spinneweb gelijkt.

In dezen oorlog blijkt men in België nog niet veel te hebben geleerd. Toen de vijandelikheden uitbraken, had men nergens de glazen, die in verhouding tot ons land veel talrijker zijn, weggenomen. Zoo blijken volgens een bericht in het Alg. Handelsblad van 2 Augustus 1941, de mooie ramen in de Sainte-Waudru te Bergen (Mons), waaronder meesterwerken zijn van Claes Rombouts en de glasschildersfamilie Eva, in Mei 1940 door een groot aantal (welgeteld 141) bomscherven getrof-

fen. Thans zijn ze, evenals de beroemde Van Orleyvensters in de Sinte Goedele te Brussel, uitgenomen. In bedoeld krantenbericht lezen wij nog, dat de schade „heel erg” mee viel en de kunstwaarde der glazen niet heeft geleden. Wij kennen dat soort berichten! De methode, die men in Gouda heeft gevolgd, waar de ramen in September 1939 werden uitgenomen en veilig opgeborgen, lijkt wel iets meer aanbevelenswaardig.

Spraken wij tot nu toe over verval van het gebrandschilderde glas door ouderdom, ongelukken van allerlei aard of oorlogsgeweld, niet minder erg is vaak de schade geweest, veroorzaakt door ondeskundige of te ver doorgevoerde restauraties, waarbij dan niet behoud van het nog bestaande oude werk het doel was, maar een nieuw werk, z.g. „evenwaardig” aan het gedeeltelijk verdwenen kunstwerk. Door dergelijke restauraties heeft vooral de 19de eeuw, waarin herstellingen op groote schaal zijn verricht, een slechte reputatie verkregen. In België is op deze wijze door glasschilders als Capronnier, Stalins en Janssens, Pluys, Dobbelaere, zeer veel voor goed van zijn waarde beroofd. Wat een Capronnier — handige imitator van alle soorten oude stijlen! — op deze wijze in Doornik, Bergen, Brussel, Hoogstraten en elders aan de oude vensters heeft verricht, lijkt meer op destructieven arbeid dan op restauratie-werk. Van bijkans alle oude glazen heeft hij met zijn veel te ver gaande vernieuwingen en zijn gladden stijl „plaatjes” gemaakt. Maar ook elders — ons land niet uitgezonderd — gaat men evenmin vrij uit. Wie b.v. de mooie vroeg-middeleeuwsche ramen in de kathedraal van Canterbury bestudeert, komt ook dáár tot rare ontdekkingsen. Men heeft er bekende medaillonvensters als die van den z.g. Poor Man's Bible, waarvan bepaalde vakken in verschillende ramen leeg waren, bijeen gevoegd om kleurgeheelen te verkrijgen, *daarbij het cyclisch verband opofferend aan een aesthetisch effect.*

Ouderen herinneren zich nog den dwazen aanblik van het Keizer Karel-raam achter in het koor van de Sint Jacobskerk te Den Haag, waarbij men ter „vulling” van het ontbrekende onderste vak de restanten van het bekende kanunnikenraam — wij komen nog uitvoerig op deze kwestie terug — had gebruikt.

Uit den aard dezer verschillende vormen van beschadiging kan tevens blijken, dat de toestand van het oude glas lang niet overal dezelfde is. Hij kan zelfs voor bepaalde ramen in één kerk nog zeer verschillen, wat dan in de eerste plaats verband houdt met een meer of minder beveiligde plaats, waar het raam zich van ouds heeft bevonden.

Wie gaat restaureeren, staat ook hier voor de groote moeilijkheid, dat het nieuwe materiaal zich zoo veel mogelijk bij het oude moet aanpassen, opdat het glas in kwestie zijn karakter van oud raam niet verlieze. Wanneer Dr. Jan Kalf schrijft: „iedere restauratie tast juist de huid van een gebouw aan”⁵⁾, geldt dit wellicht in nog sterker mate voor het gebrandschilderde venster. Op het oude glas toch heeft zich aan de buitenzijde een stoflaag gehecht, waardoor dit een aanslag heeft gekregen. Op sommige plaatsen is het geoxydeerd, wat meestal te zien is aan korrelige putten, donkere plekken, en zoo meer. Kleurglas, vooral rood, is somtijds haast zwart geworden. Ik denk hier aan de „negergezichten” der groote figuren in het Noord-transept-raam te Chartres, vermoedelijk ontstaan, doordat het, tot op een zeer dunne laag rose, afgeslepen plaqué is gaan oxydeeren.

De beschildering van een oud glas mist altijd het scherpe van nieuw werk. Zij werkt meer versluisend. De kleur is ook in haar geheel anders geworden, rijper, bestorvener, meer ook afgestemd op de kleuren er om heen. Er is, door den tijd, meer binding ontstaan. Kortom: een oud raam heeft altijd iets gekregen, wat door menschenhanden niet — althans niet onmiddellijk — kan worden bereikt⁶⁾.

De techniek van het glasschilderen heeft in den loop der eeuwen belangrijke veranderingen ondergaan. Het maakt dus wel eenig verschil uit, of de hersteller voor een 13de of een 16de eeuwsch raam wordt geplaatst. Dit vordert van hem een veelzijdiger kennis van het metier, dus veel meer kunde dan die, waarover de moderne glasschilder, die zijn techniek heeft aangepast aan zijn artistieke beginselen, in den regel zal kunnen beschikken. De moderne restaurateur moet zich in alle methoden en opvattingen van glasschilderen kunnen inwerken, in de op de 13de eeuwsche traditie berustende musievische, in de latere 14de- en 15de eeuwsche met haar toepassing van doublures, zilverageel, verscheidene grisailles en veranderde kleuraspecten, maar ook in de 16de eeuwsche, renaissancistische techniek met het Jean Cousin-rood, de nog weer gevarieerder grisailles, het getrokken inplaats van het gegoten lood, het met den diamant gesneden inplaats van het gegruisde glas, en ten slotte in het toepassen van de emailverven, die het glasschilderen volkomen hebben veranderd en mede oorzaak waren van zijn ondergang in de 17de en 18de eeuw. Het atelier van den modernen restaurateur zal daarbij over de allerbeste soorten antiek glas moeten kunnen beschikken, en dan zoowel over getrokken- als schijfenglas.

Wanneer bij eenig oud raam het glas gegruisd blijkt te zijn⁷⁾ — de heer W. Bogtman te Haarlem vond, bij het samenvoegen van restanten glas uit de hooge koorbeukramen van de Bovenkerk te Kampen, dateerend uit het einde van de 14de eeuw, gegruisde scherven, die kennelijk waren bijgeslepen op den draaisteen — moet men natuurlijk thans den diamant gebruiken. Wanneer gegoten lood is toegepast inplaats van getrokken lood — dit laatste is sedert het begin van de 16de eeuw algemeen in gebruik gekomen — zal blijken, dat de getrokken loodstrip buigzamer en handiger in het gebruik is dan de onregelmatige gegoten staaf, al heeft deze laatste juist door haar onregelmatigheid een eigen bekoring. Men late dit laatste argument echter niet te zwaar wegen, want de meeste ramen zijn in den loop der eeuwen altijd wel een paar maal „verlood”, zoodat van de oorspronkelijke loodstructuur in den regel weinig meer over is.

Van bijzonder belang is het naspeuren van het karakter der oude beschildering. Vooral in de 16de eeuw is de brandverf⁸⁾ afwisselend van toon. Nu eens is zij grijs, dan weer verloopt zij naar groen. Daarbij moet evenwel met de eigen kleur, vooral van het ongekleurde glas, dat helder wit doch ook groenachtig troebel kan zijn, terdege worden rekening gehouden. De grisaille kan bovendien ook bruin-rood zijn. Verder hebben de bindmiddelen dezer ijzeroxyde verf, waarbij soms weinig appetijtelijke vloeistoffen werden gebruikt, ook hun invloed doen gelden op het uiterlijk effect van de ingebrande beschildering. Van den bekenden 16den eeuwschen glasschilder Guglielmo da Marcilla in Italië weet men, dat hij schaduwen aanlegde met twee grisailles, samengesteld uit ijzer- en kopetpoeder. De eerste gebruikte hij bij het aangeven van gewaden, haren, gebouwen, de tweede vooral voor de vleeschpartijen⁹⁾. Wij geven slechts één voorbeeld uit vele. De glasrestaurateur dient echter al deze oude materialen en hun toepassingen door en door te kennen.

Het gebrandschilderde glas, dat in ons land moest worden gerestaureerd, dateert haast geheel uit de 16de, 17de en 18de eeuw. Wij dienen dus na te gaan hoe de techniek van glasschilderen in dien tijd was, en óók, hoe zij tot den toen gebruikelijken vorm was gekomen.

Een hoogtepunt van glasschilderen biedt zonder eeningen twijfel het gebrande glas uit de 12de en de 13de eeuw. Het algemeen voorkomen van het raam is dan vlak-decoratief. De composities geven, afwisselend, verhalend-illustratief werk in kleine medaillons, die het raamoppervlak verdeelen in geometrische figuren, en

heele vakken met groote, meest frontaal weergegeven, gestalten. De médaillonvensters moeten vooral van dichtbij worden gezien (gelezen), de figuraties zijn berekend om op groteren afstand te worden beschouwd. De kleuren zijn krachtig en weinig in aantal. Rood, blauw, groen, geel, paars (dit niet in het begin) bruin, veel meer had men niet tot zijn beschikking. Het geheel draagt altijd een sterk gesloten karakter, voornamelijk om uit de lichte scherven, die overigens weinig in aantal zijn, geen lichtoverstraling en bijgevolg geen versterking van het harmonisch geheel toe te laten. Ik heb wel eens gedacht aan horror lucis of horror vacui bij deze oude meesters. Langzamerhand heb ik echter de gevolgtrekking gemaakt, dat, naast het primaire streven naar decoratieve vlakvulling, ook de eischen van de optische werking der kleuren en haar ligging ten opzichte van elkander in het raamvlak, mede het eindresultaat hebben bepaald.

De technische hulpmiddelen van den middeleeuwschen glasschilder waren zeer beperkt. Naast het branden — aanvankelijk op de gloeikleur! — met zijn vele toevalligheden en onvolkomenheden, heeft vooral het vormgeven der glasscherven, waarbij men gebruik moest maken van primitieve hulpmiddelen als gruisijzers of krikkel tangen, talrijke moeilijkheden veroorzaakt. De stukken glas werden nl. geduldig „bijgeknabbeld” tot den vereischten vorm, die vooral niet ingewikkeld mocht zijn. Het is duidelijk, dat zulks op den aesthetischen eindvorm van de glasscherven en bijgevolg ook op dien van het heele kunstwerk van invloed is geweest.

In de 14de en 15de eeuw ondergaat de techniek van het glasschilderen verschillende wijzigingen. Het algemeen aspect der ramen verandert eveneens, niet alleen door het veel grooter percentage ongekleurd glas, dat nu wordt gebruikt, maar ook door een uitbreiding van de grisaille techniek, door het aanwenden van het zilverageel en door de doublures, waarvoor men het z.g. plaqué gebruikt ¹⁰).

Het gesloten kleurbeeld van de 13de eeuw wordt thans een open kleurbeeld. Tal van schilderkundige effecten worden ontleend aan de miniatuur- en de paneelschilderkunst. Het zou te ver voeren daarover uitvoerig in bijzonderheden te treden. Wie er zich voor interesseert moge ik verwijzen naar het eerste hoofdstuk van mijn „Monumentale Glasschilderkunst in Nederland”, en vooral naar de daar opgegeven litteratuur, waaronder het hoofdstuk „Vitrail” in de bekende „Dictionnaire” van Viollet-le-Duc nog altijd een van de belangrijkste bronnen is. Slechts een daar door mij gegeven conclusie moge ik herhalen, nl. dat tegen 1400

fundamenteele veranderingen in de glasschilderkunst zijn gekomen. Dat ging zoo verder tot het glasraam in de 16de eeuw een doorschijnende schilderij was geworden, waarbij alle middelen der illusionistische schilderijkunst zijn toegepast en ... uitgebuit ¹¹).

Tegen het einde van de 15de eeuw wist men aan de schildermaterialen zwart en zilverageel nieuwe pigmenten toe te voegen. Om te beginnen verschillende tinten bruin in de grisaille. Omstreeks 1525 wordt een soort ijzerrood pigment — het z.g. rouge Jean Cousin — uitgevonden, waarover ook Dürer spreekt. Hij vond het in Antwerpen en vermeldt het in zijn dagboek. Dit Jean Cousin rood wordt vooral gebruikt tot het verkrijgen van vleeschkleur. Joep Nicolas ¹²) beschouwt het al als een soort email. Hermann Schmitz ¹³) geeft interessante mededeelingen uit een receptenboekje van een Rijlandsch meester uit 1565: Eynn Clarlicher bericht unnd Lere der schoner kunst desz glasz malen und bernen... De bijzonderheden over ijzerrood en vleeschkleur laten wij hier volgen: „Die roidt punktur gemacht aus Rodelstein und gut Schmelzglas, die auf einem harten Stein verrieben werden. Die Fleischfarbe — libfarb — wird mir aus der obersten Schicht der Farbmassa genommen. Wiltu ess seer rot haben, so taist diefer darin. Wiltu so machtstu disz roitfarb uff die andere seit des glasz strichem, darnicht gemalet ist. Aber auch auf der Vorderseite”.

Het manuscript vermeldt dan verder hoe blauwe verf wordt gemaakt, gewreven met lijnolie (leynolich) en op de voorzijde van het glas wordt aangebracht, en hoe ook door toepassing van dit blauw met zilverageel, aangemaakt met „Wasser Gummi” en gemengd met „etwas Schmelzglas”, groen ontstaat, dat weer op de achterzijde van het glas wordt geschilderd. Ten slotte wordt ook nog een recept voor zilverageel gegeven: Silber, Schwefel und gelen Ocker, das nennt man in Niderlandt backerd.

De emailkleuren komen in het algemeen tegen het einde van de 16de eeuw in gebruik. Deze bestaan uit een mengsel van kleurpoeder en een vrij groot percentage vloeiglaspoeder. Emailverf blijft wanneer ze is opgezet en ingebrand doorschijnend, hoewel veel minder helder dan glas dat door-en-door gekleurd is.

Langen tijd heeft de Zwitsersche „Kabinett Malerei” het eerst geboorte recht bezeten. In 1936 schrijft Bernard Rackham nog in zijn voortreffelijke „Guide to the collections of Stained Glass” van het Victoria and Albert Museum: „these pigments seem to have been used first in Switzerland”. Dr. J. Helbig te Brussel, een der eerste Belgische deskundigen op het gebied der glasschilderkunst, heeft echter aangetoond, dat voor de toepassing

der emails de primeur aan Antwerpen toekomt¹⁴).

Afgezien van het gebruik der door-en-door gekleurde scherven en het plaqué, kon men in de 16de eeuw het glas dus bewerken met zwart, grijs, bruin, zilvergeel in verschillende nuancen van lichtgeel tot oranje, met rood, en later met het steeds rijker wordende palet der emails of smeltkleuren, eerst blauw, vervolgens groen en purper.

Hoe stond het nu met het atelierbedrijf in de 16de eeuw?

Bij de voortdurend ingewikkelder wordende techniek van glasschilderen — voor een deel gevolg van de concurrentie met de paneelschilderkunst — die steeds meer alle aandacht van den vakman ging opeischen en zijn belangstelling onvermijdelijk in één richting leidde, valt het te begrijpen, dat deze voor één kant van zijn werk minder oog kon hebben, nl. voor het vormgevend element of wel het ontwerp. Het was dus logisch, dat de glasschilder zich tot den schilder van naam in zijn omgeving wendde, om een ontwerp te verkrijgen. Daarmee was de eerste stap gezet op een weg, die de glasschilderkunst ten langen leste naar den ondergang zou leiden: de scheiding tusschen ontwerper en uitvoerder. Evenals een verwante artisan uit dien tijd, de wever, is de glasschilder de z.g. „entrepreneur” van het bedrijf. In Cambridge sloten b.v. de glasschilders de contracten af met hun opdrachtgevers¹⁵). En zoo zien wij het overal elders. Ten onrechte worden deze lieden, als hun namen in de archieven voorkomen, nog telkens als de inventors beschouwd. De glasschilders of glasescryvers moesten wanneer hun eenige opdracht was verstrekt hetzelfde doen, wat ook de wevers hadden te doen: zich voorzien van een goed ontwerp op kleinen schaal. Dat zullen zij in den vorm van een voorloopige schets of een vidimus hebben gekocht. Was dit eenmaal aanvaard — door de bekrachtiging van den opdrachtgever was het ontwerp een „vidimus” geworden — dan konden de werkteekeningen (kartons) op ware grootte worden gemaakt. In onzen tijd ziet men nog al eens een meer uitvoerige schets maken op $\frac{1}{10}$ of $\frac{1}{20}$ van de grootte. Dergelijke teekeningen werden b.v. vervaardigd door prof. R. N. Roland Holst voor de beide 28 meter hooge transeptramen in den Dom te Utrecht. Juist het teekenen van de uitvoerige kartons maakt ons duidelijk hoeveel omslachtiger het 16de eeuwsche glasschilderen was geworden dan dat van de vroege middeleeuwen, waarover de Benedictijner monnik Theophilus spreekt in zijn „*Schedula diversarum artium*”¹⁶).

De 16de eeuwsche manier van glasschilderen is ongeveer als volgt: nadat de glasscherven volgens de teeke-

ning zijn gesneden worden zij soms eerst bewerkt met een dunne gewasschen grisaille, die het mogelijk maakt hier en daar lichten weg te nemen. Daarop volgt dan een z.g. onderschildering met dikke contourverf in een soort lijnarceering, die men op de kartons met zwart krijt vindt aangegeven. Men zou hier kunnen denken aan een vergroote houtsnede techniek. De cartons van Lucas van Leyden in het Rijks Prentenkabinet laten dit duidelijk uitkomen, evenals die van Dirck Crabeth. Over deze onderschildering kan dan in een of meer lagen een bruine sepiakleur, eveneens van ijzeroxyde verf worden gelegd, waardoor het geheel binding en tonaliteit verkrijgt. Men kan dus, door het opbrengen der brandverf in verschillende lagen, spreken van zwaar en licht grisailleeren. Maar hoe dat ook zij, alle beschildering was er op berekend een sterk plastisch effect te verkrijgen.

Het branden zelf kan thans buiten beschouwing blijven. In onzen tijd gebeurt het in gas- of elektrische ovens, waardoor men niet voor de groote moeilijkheden staat om een gelijkmatige warmte te verkrijgen als in vroeger eeuwen. In oude ramen ziet men dan ook dikwijls stukken, die slecht gebrand zijn, waardoor de grisaille geheel of gedeeltelijk is vergaan. In 17de eeuwsche ramen kan een onoordeelkundig gebruik van grisailles en emails ook afspringen dezer beschilderingen ten gevolge hebben. Het glas, dat de stad Dordrecht in 1607 aan de St. Nicolaaskerk te Edam heeft geschonken, levert daarvan een treffend bewijs.

Nu wordt, zeker niet ten onrechte, gewezen op het feit, dat de 16de eeuwsche cartons van Dirck Crabeth en zijn tijdgenooten nergens ook maar één enkele aanwijzing bevatten omtrent het verloop der loodbanden. Tegenover de methoden der moderne glasschilders, die voor een groot deel weer zijn gebaseerd op de eenvoudige wijze van werken der middeleeuwen, is dit inderdaad zeer opmerkelijk. Men kan daaruit afleiden, dat het lood in de 16de eeuwsche ramen slechts als een technisch hulpmiddel werd beschouwd, om de scherven bijeen te houden. Het draagt dus niet, zooals in de 13de eeuw en ook thans weer, het karakter van een structuurelement in het ontwerp, dat de vormgeving in groote trekken beheerscht en aan het gansche raamoppervlak, a priori, een zekere spanning verleent. In de 16de eeuw is het lood daarentegen volgzaam. Het *voegt* zich geheel naar de geschilderde vormen. Soms ziet men het zelfs al beperkt tot omsluiting van rechthoekige ruitjes, waar de beschildering gewoon over is uitgespreid. In de 17de eeuw wordt dit algemeen. Een typisch voorbeeld van deze opvatting ziet men in de door Van Thulden ont-

worpen ramen uit \pm 1650 in de Sinte Goedele kerk te Brussel, of in werken van de Van der Vekens, Abraham van Diepenbeeck en Jean de la Baer te Antwerpen, terwijl wij om dichterbij huis te blijven kunnen verwijzen naar het gedeeltelijk bewaarde noorder transeptraam van Jan van Bronckhorst in de Nieuwe kerk en het glas ter herinnering aan den vrede van Munster in de Oude kerk te Amsterdam.

* * *

Bepalen wij ons thans tot den, in ons land verrichten, restauratie-arbeid, die, voor zoover hij voor onze beschouwing van belang is, binnen de afgelopen veertig jaren ligt¹⁷). Het is niet onze bedoeling daar een overzicht van te geven, doch wél om de daarbij gevolgde methoden nader aan een critisch onderzoek te onderwerpen. Wij hebben dan in hoofdzaak te maken met twee ateliers, waar deze restauraties zijn tot stand gekomen, en ook met twee methoden van restaureeren, die nog al opvallend verschillen. De eerste is die van het atelier „t Prinsenhof” te Delft van wijlen Ir. J. Schouten, de tweede die van W. Bogtman te Haarlem. De eerste werkplaats is de oudste, en wanneer wij den aldaar verrichten arbeid overzien, blijkt aanstonds, dat hier sprake is van een vroegere fase in de opvattingen omtrent het herstellen van gebrandschilderd glas dan bij het atelier Bogtman.

Het atelier van gebrand glas „t Prinsenhof” werd omstreeks 1890 door den heer Schouten, op aanraden van A. le Comte, destijds leeraar in de ornamentiek aan de toen nog Polytechnische school te Delft, opgericht. Le Comte werkte mee voor het maken van ontwerpen en teekeningen en gaf tevens algemeene leiding op aesthetisch gebied. In 1900 nam de werkzaamheid van Le Comte een einde. In zijn plaats kwam Herman Veldhuis. Later behoorde ook de thans Dordtsche glaszijder Toon Berg tot de medewerkers van Schouten. Wij zullen hier het vele werk van „t Prinsenhof” op het gebied van moderne kerkraden, herinneringsramen, enz., onvermeld laten. Het is ons slechts te doen om den restauratie-arbeid en dan vooral om de beginselen waar naar werd gewerkt. Van de verschillende door het atelier Schouten herstelde ramen, o.m. in Gouda, Amsterdam¹⁸), 's Gravenhage, Hoorn, Oudshoorn, Ter Aa, bepalen wij ons tot de ramen in Gouda en Den Haag. De restauratie in Gouda is in 1901 begonnen en in 1935 voltooid. De eerste herstelling betrof het groote glas no 2, door Willem Thibaut op last van de stad Haarlem in 1596 uitgevoerd. Daarvan werd als proef een gedeelte hersteld door „t Prinsenhof”, en een ander deel door het atelier van F. Nicolas te Roermond. Het ge-

reed komen der werkzaamheden aan de Goudsche ramen is ook aanleiding geworden tot een nieuwe archivalische en kunsthistorische bestudeering van dit voor ons land uitzonderlijke monument. Ir. Schouten liet bij zijn dood in 1937 een vrij omvangrijk materiaal na, waarin zich ook concepten bevonden voor een groote uitgave der Goudsche Glazen, hetgeen door aankoop in bezit is gekomen van Mej. Dr. J. D. Hintzen, directrice van het Lichtbeelden Instituut te Amsterdam¹⁹). Op tweeërlei wijze heeft Dr. Hintzen zich sedert 1931 voor de Goudsche vensters verdienstelijk gemaakt. Ten eerste door het tot stand brengen van de onder haar leiding vervaardigde reeks voortreffelijke opnamen van de glazen en de kartons, ten tweede door haar eigen onderzoekingen in het Goudsche kerkarchief. Daarnaast heeft het eenige jaren geleden opgerichte plaatselijke comité „Fonds Goudsche Glazen” zich met ijver toegelegd op de bestudeering van de glazen en de archivalische bescheiden, uit welke laatste soms belangrijk materiaal aan het licht werd gebracht. Dit heeft niet zoozeer voor de algemeene kunsthistorische interpretatie der glazen nieuwe gezichtspunten geopend, als wel voor de plaatselijke omstandigheden en voorwaarden waaronder moest worden gewerkt. Ook op het punt van enkele toeschrijvingen heeft dit onderzoek nieuwe conclusies toegelaten.

Het gereedkomen der restauraties werd in 1938 herdacht met de groote tentoonstelling in de St. Janskerk, bij welke gelegenheid de door Nijhoff uitgegeven gids is verschenen, die een voorloopige samenvatting geeft van den stand van het onderzoek sedert Christiaan Kramm in 1853 zijn „Beschrijving” het licht had doen zien²⁰).

Restauraties in de St. Jacobskerk te 's-Gravenhage.

Wij zien thans eerst naar de twee herstellingen in Den Haag. Van de vijftien groote en kleine gekleurde glazen, welke de St. Jacobskerk eenmaal heeft bezeten, resteerde in het begin van de 20ste eeuw nog één raam, waarin de fragmenten van twee glazen „ter vulling” bijeen waren gebracht. Verder waren er nog talrijke kleine fragmenten, die als schervencollectie in het gemeente Museum werden opgenomen. Aan Dr. H. E. van Gelder dankt men uitvoerige beschouwing en verantwoording van den eenmaal grootschen venster-cyclus²¹). Aan zijn korte artikel in het Oudheidkundig Jaarboek 1916 ontleenen wij, dat in het midden van de 19de eeuw, toen de kerk een „goede beurt” kreeg ook de vensters radicaal onderhanden zijn genomen. Twee ramen boden toen nog tamelijk samenhangende

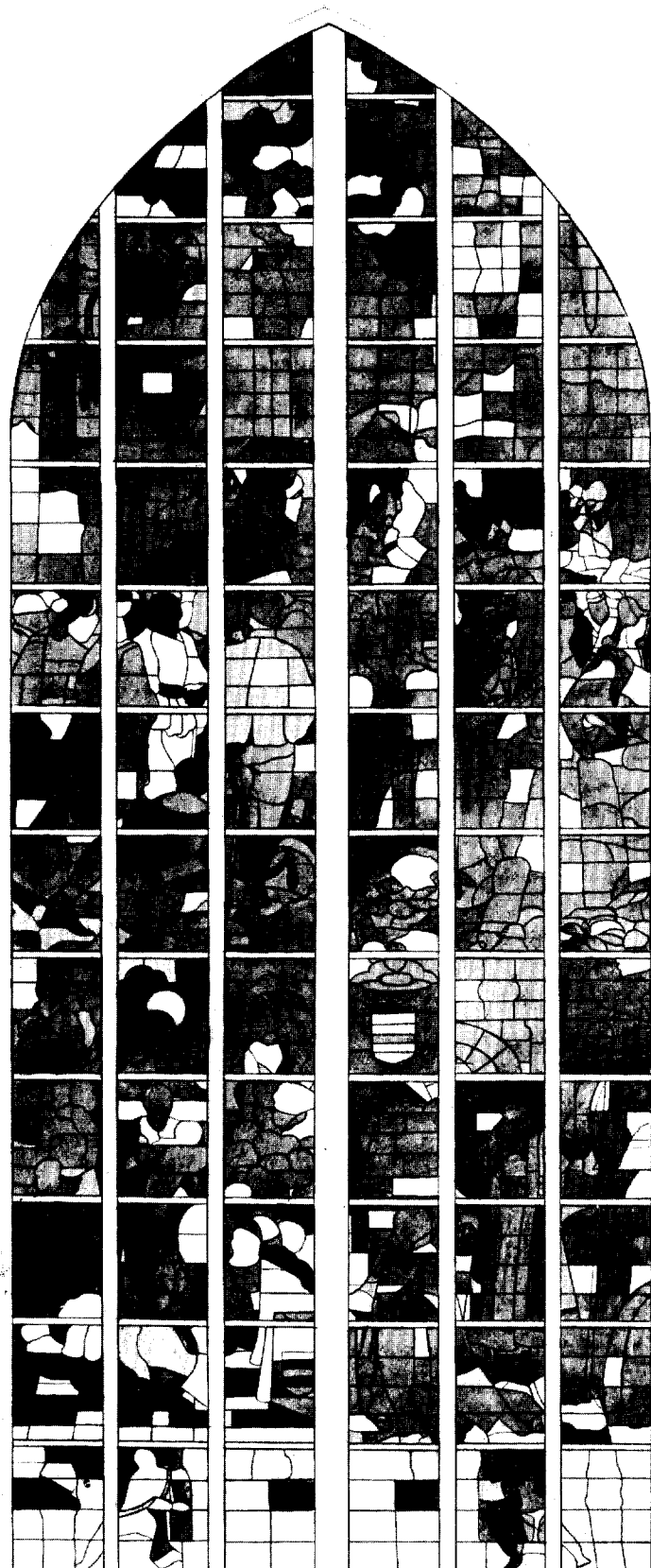
fragmenten, nl. dat van Karel V en dat van de Kanunniken van het Kapittel ten Hove, het z.g. „Maechdeglas”. De „handige” restaurateur heeft toen van beide glazen er een gemaakt door het bovengedeelte van het Keizerraam te combineeren met het ondergedeelte van het raam der Kanunniken, dat daardoor een wonderlijk samenraapsel te zien gaf van een Verkondigingsengel, die een hand had geleend van de Koningin van Saba uit het verdwenen glas van Max. van Egmond, een kop van Maria, een in elkaar gezakt ledikant en een aantal koppen der kanunniken met hun deken Cornelis van Mijerop, zoon van den „grooten Vincent”, thesaurier van Karel V. Waar nog ledige stukken bleven, werden, zonder eenige bedenking, overgeschoten stukken van andere glazen, die eenigszins in de kleur nabij kwamen, ingepast. Ook het gewaad van den Keizer bevatte tal van „stoppen-en-lappen”. Zoo biedt elke moderne restauratie tegenwoordig een winst aan „verdwaalde scherven”. Het Haagsche Gemeente Museum bezit in zijn schervencollectie prachtige stalen van glasschilderkunst. Men heeft deze fragmenten in het nieuwe gebouw in verschillende breede paneelen te samen gevoegd, waarmee verrassende resultaten zijn verkregen en waaraan de techniek van glasschilderen uit de eerste helft van de 16de eeuw uitstekend kan worden bestudeerd.

De restauratie van het Keizerraam in 1914 leverde voor het bovenstuk met den Keizer, geknield voor het Apocalyptisch visioen van Maria op het gehoornde serpent, niet veel moeilijkheden op. Anders stond het met de twaalf panden onderin, die leeg waren gekomen. Daarin heeft Ir. Schouten een cartouche met opschriften, architectuuronderdeelen en de kwartieren van den Keizer bij elkaar gefantaseerd. Hij heeft daarmee geheel renaissancistisch trachten te werken, door de rolwerkstijl te imiteeren, die b.v. werd toegepast in het groote glas van Philips II te Gouda. Wanneer Dr. van Gelder gewaagt van een oplossing, die waarlijk vernuftig is, moge dat waar zijn, dat zij „ook met de nieuwere begrippen van restauratie in hoofdzaak in overeenstemming” was, kon, zelfs op het oogenblik, waarop dit werd geschreven, moeilijk worden volgehouden. *Het geldt hier nl. een aanvulling in ouden stijl, waarover geen enkel gegeven bestond.* Zeker, wij oordeelen thans in 1941 over een werk uit 1914 en wij mogen niet vergeten, dat de inzichten omtrent restaureeren voortdurend nader tot de kern, of de kernen, van dit uiterst delicate werk zijn gekomen ²²⁾. Dit behoeft ons echter niet te verhinderen als onze meening kenbaar te maken, dat een methode, als deze, thans als volkomen verouderd moet worden beschouwd. Een eenvoudige vulling van

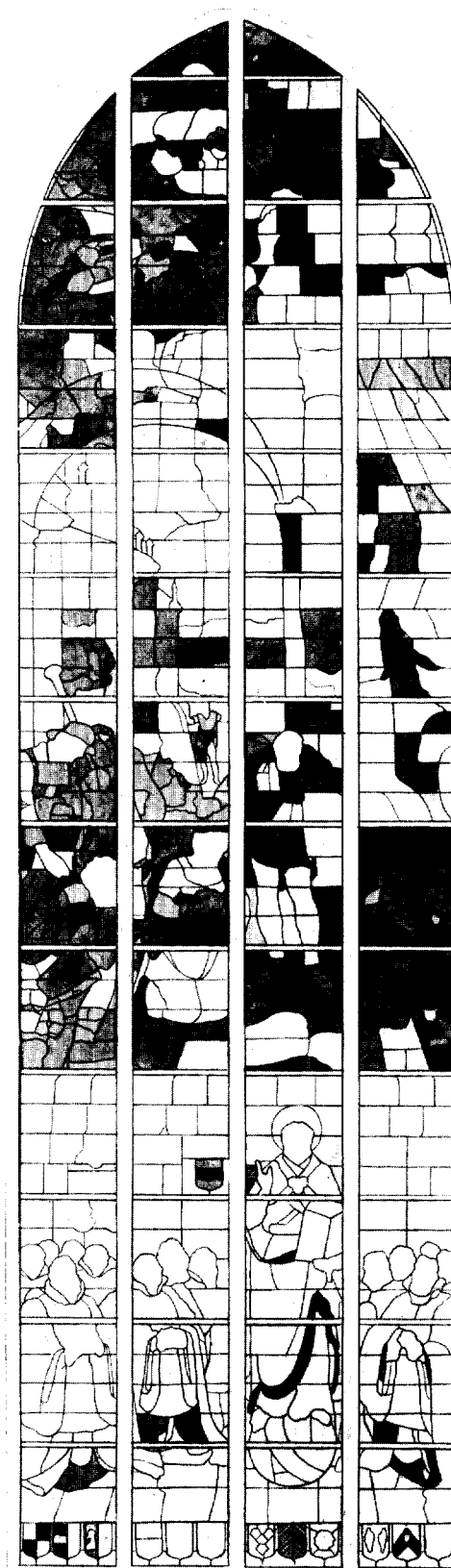
neutraal gekleurd glas met een verklarenden tekst omtrent den oorsprong van het werk en de restauratie, even tueel iets verlevendigd met wat kleurig ornament (het is echter al gevaarlijk dit woord uit te spreken) —, meer zou men niet mogen eischen.

Van geheel anderen aard waren de problemen, waarvoor de hersteller in 1917 kwam te staan, toen de vraag werd gesteld, wat met twaalf resteerende vakken glas van het raam der Kanunniken moest gebeuren (afb. 1 en 2). Men bedenke, dat deze bijeengevoegde stukken, waaruit b.v. nog restanten van andere glazen moesten worden geschift, over een groot raampoppervlak dienden te worden verdeeld, dat, behalve de traceering in den top, acht en twintig rechthoekige panden omvat. Daar kon dan een enkel fragmentje uit de gemeentelijke schervencollectie aan worden toegevoegd. Men dient hier nu de vraag scherp te stellen, nl. of het bij een dergelijk werk te doen is om te conserveeren of te substitueeren. Hier ging men substitueeren, in dit geval een euphemisme voor fantaseeren.

Uit de beschrijving van Dr. van Gelder in Oud-Holland blijkt niet duidelijk of men van het begin af geweten heeft, dat het glas een God-de-Vader figuur in een krans van wolken had bezeten, of dat dit onderdeel eerst tijdens de werkzaamheden, door een vondst van Dr. Hofstede de Groot, bekend is geworden. In ieder geval bleek uit een, door dezen kunstgeleerde aan het licht gebrachte teekening — een zeer middelmatige weergave van het glas door den 18den eeuwschen teekenaar Verrijt ²³⁾ — hoe het raam in groote trekken geweest was. Met deze belangrijke gegevens was het, volgens Dr. van Gelder, mogelijk een teekening te verkrijgen, die in algemeene opvatting met het verdwenen raam overeenstemde. Ook dat moge waar zijn: vergeten wordt dan toch, dat tusschen een teekening en een glasschildering een zóó groote afstand ligt — denken wij slechts aan de kleur van de stukken die bijgemaakt moesten worden — dat het eindresultaat een raam biedt, waarvan haast twee derde deel nieuw is. Dit *kan* en *mag* niet het werk van den restaurateur zijn. Wij komen er nog uitvoerig op terug. Wonderlijk is ook het volgende: de kop van den Engel der Annuntiatie bevindt zich niet in het raam. Hij was nog al verbleekt en daarom wilden de opdrachtgevers van de restauratie hem, naar Dr. van Gelder mij indertijd mededeelde, niet meer in het glas hebben. De kop in het glas is nu een „getrouwe” copie en dan nog op *volle sterkte* bijgewerkt. De oorspronkelijke kop, een prachtige scherf, is te zien in het vijfde vak van links in het schervenraam aan den binnenhof van het Ge-

Afb. 3

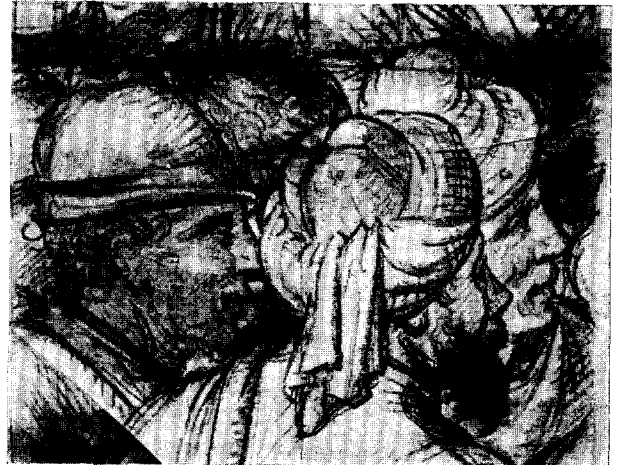

Afb. 4

Ir. J. Schouten †. Oud-nieuw teekeningen der glazen 16 en 12 te Gouda.
Ontworpen en geschilderd resp. door Dirck en Wouter Crabeth

Afb. 5

Afb. 6

Afb. 7

Doordrukken met de er bij behorende gedeelten der cartons naar fragmenten van glas 16 te Gouda door Dirck Crabeth

Afb. 8

meente Museum te 's-Gravenhage. Onze conclusie omtrent de „behandeling” van dit Kanunniken glas kan thans niet anders luiden, dan dat de restauratie een misgreep is geweest, zelfs al valt het geheel in sommige deelen nog wel mee ²⁴). Indien men hier over de hulpmiddelen der Goudsche glazen — de kartons en de gekleurde afteekeningen op perkament — had kunnen beschikken, zou restauratie in dezen vorm mogelijk zijn geweest, maar dan toch altijd zóó, dat een schematische, iets in kleur en vorm terugtrekkende, aanvulling geboden ware geweest.

Ik ben mij zeer wel bewust, dat het uiten van kritiek hier gemakkelijker is, dan het vinden van een juiste oplossing. Maar wanneer thans zou worden gevraagd, wat met dergelijke restanten glas moet gebeuren, kunnen er maar twee antwoorden zijn: de fragmenten trachten toe te passen in een klein nevenvertrek van de kerk, of deze opnemen in een historische collectie, waar hun kwaliteiten als kunstwerk speciaal tot haar recht kunnen komen.

Restauraties in de Sint Janskerk te Gouda.

Wanneer wij thans overgaan tot beschouwing van het omvangrijkste en meest ingrijpende restauratiewerk aan gebrand glas in ons land, den Goudschen venster-cyclus, moge de opmerking vooraf gaan, dat wij, wellicht naar sommiger oordeel, onze meening wat overscherp kenbaar zullen maken en daar schijnbaar mee te kort zouden willen doen aan de groote verdiensten van wijlen Ir. J. Schouten, aan wiens doorzettingsvermogen toch in ieder geval de volledige her-beglazing van de Goudsche kerk te danken is. De algemeene indruk van het complex der vensters is er ook thans nog een van groote bekoring, al mogen dan meer ingewijden belangrijke bezwaren tegen bepaalde onderdeelen van het werk hebben in te brengen.

En dan bovendien: de Goudsche Glazen gelden als een bij uitstek nationaal monument, innig verweven met een van de meest bewogen perioden van onze geschiedenis, hoor ik U al zeggen. Zeker! Maar daarmee is een poging tot kunsthistorische en technisch-aesthetische verantwoording toch geenszins in strijd, en dat ontslaat ons niet van den plicht, al datgene te berde te brengen, te onderzoeken en te beoordeelen, wat alleen een zuivere waardebeoordeling van den verrichten arbeid mogelijk kan maken. Te meer is dat gerechtvaardigd, omdat men met de werkzaamheden aan de Goudsche glazen altijd nog al geheimzinnig heeft gedaan. Niemand, behalve de onmiddellijk bij het werk betrokkenen, heeft eigenlijk ooit precies geweten, wát met deze

Goudsche glazen is gebeurd. Het is volstrekt onmogelijk den geheelen restauratie-arbeid, die ongeveer vijf en dertig jaren in beslag heeft genomen te bespreken. Dat moet bewaard blijven voor een groote uitgave der ramen, waarvoor de plannen al geruimen tijd bestaan.

In de reeds genoemde nalatenschap van Ir. Schouten vindt men, ten eerste, een collectie z.g. *oud-nieuw teekeningen* van de groote glazen in het schip en den kooromgang, van de hooge koorvensters en de kleinere wapenglazen uit den lichtbeuk, alsmede van de twee kleine ramen boven in het dwarspand en de zeven z.g. kapelglazen uit den nieuwen aanbouw van den architect Kromhout. Op deze oud-nieuw teekeningen zijn de composities in groote trekken, en alle oude stukken glas met de hun eigen kleur aangegeven (afb. 3 en 4). Wanneer men de vele witte plekken in glas 12 van Wouter Crabeth ziet, bedenke men wel, dat deze stukken voor de laatste restauratie wel degelijk gevuld waren. Het gold hier echter vroegere herstellingen die door Schouten zijn geëlimineerd, zoodat dus door hem opnieuw moest worden bijgewerkt. De vraag of dit te verantwoorden was, blijve op het oogenblik onbeantwoord.

Vervolgens werden z.g. doordrukken gemaakt, dat zijn afdrukken direct van de herstelde stukken glas op lichtdrukpapier, waardoor dus een negatief beeld ontstaat. Naar deze doordrukken, die meestal de afmetingen hebben van een normaal vel teekeningpapier konden weer opnamen in den juiststen stand worden gemaakt, waarvan wij hier enkele voorbeelden kunnen geven (afb. 5, 7, 9 en 11).

Rapporten over den toestand, waarin men het glas had aangetroffen, over datgene, wat verwijderd werd en over den verrichten aanvullingsarbeid bestaan niet. Of die er eenmaal zijn geweest, staat niet vast. Voor zoover wij thans kunnen nagaan, werd dus geen schriftelijke verantwoording afgelegd.

Om zich een beeld te vormen van den toestand der Goudsche ramen, voordat Schouten met zijn werk begon, is men, daar fotografieën van de vensters in hun ouden staat ontbreken, uitsluitend aangewezen op de genoemde oud-nieuw teekeningen, waarbij men dan echter over vroegere herstellingen in het onzekere blijft. Alleen blijkt, dat de staat, waarin de glazen zich bevonden, zeer verschillend was. Er zijn b.v. ramen, die nog haast al het oude glas bezitten. Er zijn er daarentegen ook, waarin nog slechts bij uitzondering een stukje oorspronkelijk werk voorkomt. Enkele voorbeelden willen wij hier geven. Glas 9 met het Reukoffer van Zacharias is, met uitzondering van een enkel scherfje, geheel

nieuw. Glas 13 met Jezus onder de schriftgeleerden is zoo goed als nieuw. Van glas 18, Jezus en de discipelen van Johannes, is het bovenstuk nieuw. Glas 19 met de onthoofding van Johannes den Dooper is vrijwel geheel nieuw. Van glas 7 is het bovenveld met Salomo's tempelwijding haast geheel nieuw, het benedenveld met het Avondmaal bevat nog wat meer oud glas, maar de kop van Christus is b.v. nieuw. Glas 5 met de koningin van Saba en koning Salomo bevat in de figurengroep nog veel oude scherven, het bovenvlak met de tempelarchitectuur is daarentegen volkomen vernieuwd. Er zijn echter ook glazen in een beteren staat, o.a. glas 6, het Bethuliaraam, dat zoo goed als geheel oud is, evenals het Heliodorusraam, glas 8. Ook glas 14, achter in het koor, heeft nog veel oude stukken, terwijl de ramen 15 en 16 vrijwel compleet zijn. Het prachtige glas 22, geschenk van Prins Willem van Oranje, bezit eveneens nog zeer veel oud glas, vooral in de figuren. Glas 23 met het Offer van Elia en de Voetwassching daarentegen weer minder (men herinnere zich de in het begin geciteerde mededeeling van Walvis over den orkaan van 1674). Vooral vele koppen in de Voetwassching zijn nieuw.

Ter bespreking hebben wij twee voorbeelden gekozen. Een, waarbij het oude glas nog zoo goed als geheel aanwezig is (glas 16, afb. 3); een ander, dat zeer sterk vernieuwd moest worden (glas 12, afb. 4). Het eerste glas is een werk van Dirck Crabeth uit 1556, het tweede een werk van Wouter Crabeth uit 1562—'64.

Bij het bestudeeren van deze materie en het bezien der doordrukken becroop mij het angstige gevoel, dat door den restaurateur aan de oude stukken glas der Crabeths zou zijn bijgewerkt met nieuwe grisaille. Om zekerheid te krijgen heb ik mij gewend tot een der vroegere medewerkers van den heer Schouten, den glasschilder Toon Berg te Dordrecht. De heer Berg die o.m. aan de beide hier besproken glazen heeft gewerkt, heeft mij met groote stelligheid verzekerd, dat er nooit aan oude stukken is bijgewerkt, waardoor ook nooit het z.g. opbak-systeem behoefde te worden gevolgd. Evenmin herinnerde hij zich te hebben geconstateerd, dat dit bij vroegere restauratie wel zou zijn gebeurd. Wel wist hij, dat de heer Schouten zich, vooral in het begin der herstelwerkzaamheden, veel moeite heeft gegeven om goed glas te krijgen. Hij zond daartoe stukken uit Gouda naar de fabriek van Appert te Parijs om de kwaliteit zooveel mogelijk het zelfde te krijgen. Zoo liet hij b.v. een speciaal groen maken, waarmee de Crabeths veel hadden gewerkt. Merkwaardig is, dat het oude 16de eeuwsche glas zeer dun was, terwijl dat van Appert, wanneer deze dezelfde kleurkracht wilde bereiken, veel

dikker moest zijn. Uit alles blijkt steeds weer de meesterlijke techniek dezer 16de eeuwsche meesters van Gouda. Wanneer Dr. J. G. van Gelder schrijft over „de grootendeels verworpen techniek, die bij de herstelling moest worden nagestreefd”, omdat „de oude ramen onmiskenbaar uit een vervalperiode stammen” is zulks niet in overeenstemming met de werkelijkheid²⁵). Schouten heeft dus het oude glas geëerbiedigd. Hij heeft daar niet op bijgewerkt. Daarvoor mogen wij hem dankbaar zijn. Maar hij heeft op nieuwe stukken glas het werk der oude Goudsche meesters laten imiteeren. Dit werd hem gemakkelijk gemaakt, door den steun van de kartons en de kleine gekleurde afteekeningen op perkament, die door de schilders Pierson, Boethius en Lepelaar eind 17de en begin 18de eeuw zijn vervaardigd. Vorm en kleur der verdwenen stukken waren dus met vrij groote zekerheid te bepalen. Toch lijkt dit imiteeren van de oude techniek niet verantwoord. Dat blijkt ook wel overduidelijk wanneer men de oorspronkelijke stukken vergelijkt met de nieuwe van de medewerkers des heeren Schouten, die zelf de kunst van het glasschilderen niet machtig was. Men zie afb. 9. Blijkens de oud-nieuw teekening zijn de tweede kop van links en de eerste en tweede kop van rechts nieuw werk. Wanneer men deze koppen met het er bij behorende kartonfragment (afb. 10) vergelijkt is verdere commentaar overbodig. Een zelfde vergelijking is te maken tusschen de afb. 5 en 6. De beide profielkoppen rechts zijn nieuw. De kop links is oud. De hersteller heeft deze laatste kennelijk trachten te imiteeren. Maar beschouwing van de oorspronkelijke teekening maakt ons duidelijk hoever deze imitatie beneden de inventie van Dirck Crabeth is gebleven. Afb. 7 en 8 bieden een leezame vergelijking. Het bewaarde paneel, hier weergegeven als fotografische opname naar een doordruk, is op twee onbelangrijke onderdeelen na geheel oorspronkelijk. Men ziet hier duidelijk hoeveel eenvoudiger de glasschilder heeft uitgewerkt, wat door hem in de overigens zeer mooie teekening was aangeduid. Hier blijkt tevens welk een afstand er bij Dirck Crabeth (en natuurlijk niet bij hem alleen) bestond tusschen voorstudie en eindresultaat. Dit maakt nog eens extra duidelijk hoe onjuist de pogingen van den hersteller zijn geweest, om met het karton als uitgangspunt te trachten tot een zelfde eindresultaat te komen. Wij geven van dit glas 16 ten slotte een der mooiste fragmenten weer met het er bij behorende deel van het karton, nl. den schenker Cornelis van Mijerop. Behalve enkele minder belangrijke vullingen zijn hier alleen de handen vernieuwd (afb. 11 en 12).

Onze conclusie ten opzichte van dit raam is deze:

hoezeer onze bezwaren ook mogen gelden tegen de, het oude glas imiteerende, vernieuwingen, de moeilijkheden en problemen, zooals die zich bij andere ramen hebben voorgedaan, deden zich hier, door de betrekkelijk geringe schade, nog niet in vollen omvang gevoelen.

Geheel anders is dit bij het tweede voorbeeld, dat wij voor onze bespreking hebben gekozen, glas 12 met de Aanbidding der Herders, door Wouter Crabeth geschilderd (afb. 4 en 13).

Na schifting van de z.g. „valsche" stukken bleef slechts een zeer klein percentage oud glas over, bewerkt door de hand van Wouter Crabeth. Het schenkersvak met Christus als wereldleeraar en de kanunniken van Oud-Munster is, behoudens een enkel onbeteekenend fragment, geheel nieuw. In de voorstelling zelve waren tal van belangrijke onderdeelen, koppen, o.a. van Maria, de herders, de os, verder het Christus-kind op het stroo en groote gedeelten van de architectuur geheel verdwenen, d.w.z. deze partijen bestonden uit latere restauraties. Men staat hier, wat de hoeveelheid oud glas betreft, voor een zelfde geval als bij het besproken Haagsche kanunniken raam, met dien verstande echter, dat hier belangrijke gegevens omtrent vorm en kleur aanwezig waren, die in Den Haag zoo goed als geheel ontbraken.

Naar onze meening zou een schematische aanvulling van de open plekken, die men vanwege de hinderlijke lichtoverstraling niet open *kan* laten, aan de hand van de kartons en de kleine gekleurde perkamentteekeningen zeer wel mogelijk zijn geweest. Het nieuwe werk zou dan, inplaats van het oude te imiteeren, in een overall bescheidenlijk terugtrekend vorm- en kleurverband, het oude werk juist in zijn volle beteekenis hebben kunnen doen uitkomen. Bij deze methode van werken zou dan ongetwijfeld de vraag zijn gesteld of het wel strikt noodig was, alle van vroegere restauraties afkomstige stukken glas te verwijderen. Deze behooren toch in zekeren zin bij een oud raam. Zeker zou de illusie of wel het *gezichtsbedrog* minder volkomen zijn geweest dan thans, nu de argelooze bezoeker, zonder het te weten, een parodie op het werk van Wouter Crabeth te zien krijgt. Tot welke vergissingen dergelijke maskerade-restauraties aanleiding kunnen geven, bewijst een opstel van Mr. A. A. J. Rijksen te Gouda over de Godsdienstige beteekenis van de Goudsche Glazen²⁶). In dit artikel wordt o.m. een aantal Christus-uitbeeldingen der beide Crabeths besproken en afgebeeld. Met betrekking tot den door Dirck Crabeth voor glas 7 geteekenden Christus (het karton), welke later

op de plompste en meest dilettantische wijze met vettig zwart is overgewerkt — niets is meer van de oorspronkelijke fijne teekenmanier van den oudsten Crabeth te zien — wordt, in een poging zijn opvatting nader te omschrijven, gesproken van „een zekere lijdelijkheid, van een wellicht naar het inwendige gekeerde vroomheid". De geheel vernieuwde Christus triumphans uit glas 12 geeft den heer Rijksen aanleiding te schrijven, dat Wouter Crabeth „op meesterlijke wijze voldaan (heeft) aan het contract" met de kerkmeesters. Wij zouden hier bescheidenlijk willen vragen, hoe deze Goudsche kunstrechter dat van een verdwenen werk uit 1563 weten kan. Verder wordt nog gewaagd van Wouters „hemelschen Christus", die wijst op de woorden „Ego sum via, veritas et vita". Daarvan is de „veritas" helaas ver te zoeken, want al dit schoone commentaar werd gegeven bij *een volkomen nieuwe glasschildering van het atelier Schouten!*

Wij geven hier slechts enkele voorbeelden. Zij zijn echter met tientallen te vermeerderen. Uit dit alles blijkt dan ook, dat volledige bestudeering van de Goudsche Glazen eigenlijk alleen mogelijk is met beschouwing van de kartons als grondslag. Deze geven, hoewel hier en daar wat verbleekt, de oorspronkelijke vormen en gedachten nog goed weer, behoudens dan de vermelde verknoeiing bij het karton van glas 7, welke voor eenigermate deskundigen ook onmiddellijk is te zien. Het bezit dezer orgineele teekeningen is haast even belangrijk als dat der glazen zelf. Maar dan is het ook een zaak van het hoogste belang, dat deze kostbare collectie uit de huidige primitieve bewaarplaats, waar de teekeningen op geheel onvoldoende wijze, opgerold, in zinken kokers zijn geperst, spoedig naar een rijksverzameling wordt overgebracht²⁷). Ligt hier in dezen niet een taak voor den Oudheidkundigen Bond?

Een critische confrontatie van de werkbeginselen, bij deze Goudsche restauratie gevolgd, aan de resultaten, die zijn bereikt, levert dus tal van ernstige bezwaren op. Als kunsthistorisch materiaal zijn de ramen in hooge mate onbetrouwbaar geworden. Er heeft bij deze restauratie een echte historische belangstelling ontbroken. Heeft men zich ooit met de archieven bemoeid, waaruit in de laatste jaren zooveel belangrijk materiaal aan het licht is gebracht? Bij mijn weten niet. Indien men werkelijk met historischen zin bezielde zich aan de in stand houding van het complex had gegeven, zouden tal van uitersten, waaraan zelfs goeden smaak moet worden ontzegd, achterwege zijn gelaten.

Het is een hard oordeel, dat wij vellen, maar het geldt dan ook een complex, dat uniek is in onze vader-

landsche kunst. Bovendien: wij staan in deze meening niet alleen. Reeds in 1928 heeft Dr. M. D. Ozinga de volgende stelling geponeerd in zijn Leidsche proefschrift:

„De tegenwoordige wijze van herstelling der gebrandschilderde ramen in de St. Janskerk te Gouda doet afbreuk aan hunne artistieke en historische waarde.”

Het is mij niet bekend of deze stelling toen bestreden is, evenmin hoe de motiveeringen van den heer Ozinga luidden. Een verzoek mijnerzijds aan den heer Ozinga gedaan mij deze motiveering kenbaar te maken, is onbeantwoord gebleven. Het restauratiewerk was in 1928 te Gouda echter in vollen gang. Vandaar dat men zich afvraagt, of er toen geen instantie geweest is, die had kunnen ingrijpen.

Een conclusie trekken over deze Goudsche herstellingen biedt dus weinig opwekkends. Onware, gefantaseerde restauraties brengen een kunstwerk in de sfeer der, zooals prof. Huizinga het noemt, „geparfumeerde historie”.

Het eerste wat thans noodzakelijk gedaan moet worden, is het geven van een volledige publicatie der oudnieuw teekeningen, opdat een ieder, die dit wenscht, zich volledig op de hoogte kan stellen van den toestand der glazen.

* * *

De restauratie van de glazen in de Sint-Nicolaaskerk te Edam.

Naast den Goudschen Glazencyclus als specimen van 16de eeuwse glasschilderkunst is de volledige collectie glazen te Edam — zevenentwintig groote ramen en een viertal kleinere met wapenfragmenten — van bijzondere kunsthistorische waarde als voorbeeld van deze kunst uit het eerste kwart van de 17de eeuw. Het effect in het kerkgebouw dezer, door zustersteden, corporaties, hooge colleges als de Admiraliteiten, de Staten van Holland, de Gecommitteerde Raden van West-Friesland, e.d. geschonken glasschilderingen is van een bijzondere coloristische bekoring. Men verwachtte hier geen collectie gebrand glas te zien van het gehalte der Goudsche meesters, dat in de internationale kunstwereld van den tijd op het eerste plan staat. Hier in Edam ziet men slechts regionaal artisanswerk, waarin echter menig staaltje van fijne glasschilderkunst treft. Over het algemeen is het figuratieve deel, trouwens al spaarzaam toegepast, het zwakste en het ornamentale het sterkste. Dat wijst reeds op het werk van kleinere talenten.

Tusschen 1931 en 1935 zijn deze glazen gerestaureerd door den heer W. Bogtman te Haarlem²⁸). De hersteller stond hier voor buitengewone moeilijkheden. De ramen waren op verschillende plaatsen zeer gehavend. Tal van later ingezette witte glaasjes lieten op onaangename wijze lichtbundels op den beschouwer afkomen. Bepaalde aanwijzingen omtrent den oorspronkelijken staat waren nergens te vinden en ook het belangrijkste hulpmiddel der Goudsche restauratie, de kartons, ontbrak. Het herstellen moest zich dus bepalen tot nasporen van bedoelingen in verloren gegane stukken en in het opnieuw bevestigen van nog bewaarde scherven. Het eerste leverde natuurlijk de meeste moeilijkheden op, omdat op de plaats der witte glazen „iets” moest komen, zonder dat daarbij details zouden worden vernieuwd, die onwaar konden zijn.

De eerste en voortdurende zorg van den heer Bogtman is dan ook geweest te voorkomen, dat zijn herstellingen het karakter van het oude raam zouden aantasten. Hij had bovendien te maken met de vreemdsoortigste restauratie-methoden van vroeger. Allerlei scherven, die men eertijds blijkbaar voor het grijpen had, werden als „vulsel” in de ramen gevonden. Deze „verdwaalde scherven” konden nog in drie rubrieken worden ondergebracht: 1. scherven uit een raam, gebruikt om een ander gat van kleiner formaat in hetzelfde raam te dichten; 2. scherven, afkomstig van een raam, die in een ander raam zijn gebruikt (in beide gevallen kon nog heel wat op de oorspronkelijke plaats worden teruggebracht); 3. scherven uit vreemde ramen, meest kleine medaillonvensters, die voor het gemak in een ontstane opening werden gestopt. Elk vakje nieuw glas, waarin de vormen schematisch (tastend) werden aangeduid (men zie afb. 17 en 18) werd in een afwijkende, meestal iets grovere techniek behandeld en van een klein jaartal voorzien. Bij beschouwing van dichtbij, of met den tooneelkijker, blijft het oude en nieuwe werk dus duidelijk te onderscheiden, bij beschouwing op een afstand „voegt” het nieuwe werk zich daarentegen in het geheel van het oude glas, zoodat de algemeene indruk niet wordt verstoord.

Verder heeft de restaurateur alle ramen in hun ouden toestand gefotografeerd, vervolgens in teekening gebracht (naar deze teekeningen werden lichtdrukken gemaakt) en daarbij nauwkeurig aangegeven, welke vakjes werden vernieuwd. Na te zijn hersteld werd een raam opnieuw gefotografeerd en van een rapport voorzien over den toestand, waarin het was aangetroffen en de bewerking, die het heeft ondergaan (zie afb. 14, 15 en 16). Van al deze documenten bezit het kerkarchief

Afb. 9

Afb. 10

Afb. 11

Afb. 12

Doordrukken met de er bij behorende gedeelten der cartons naar fragmenten van glas 16 te Gouda door Dirck Crabeth

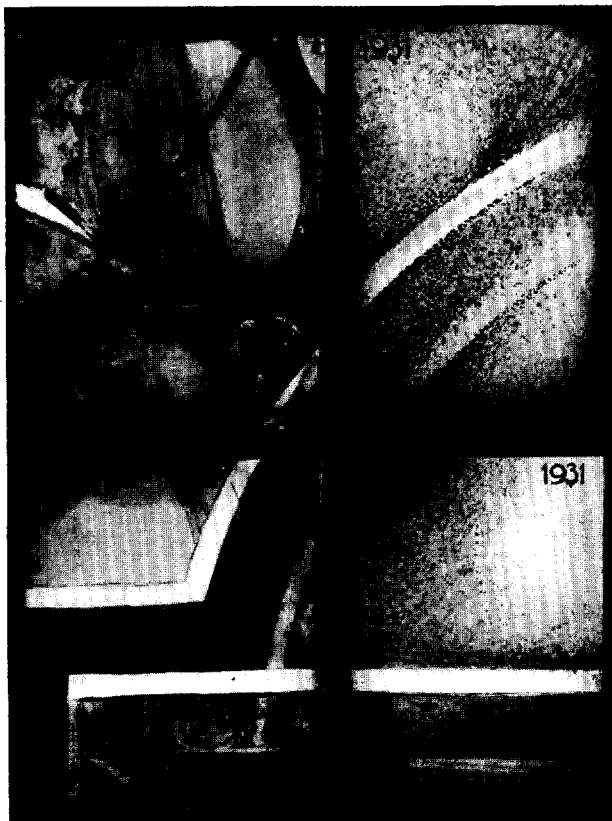
Afb. 13. Wouter Crabeth. Aanbidding der Herders.
Bovenste gedeelte van glas 12 te Gouda. 1562—'64

Afb. 14

Raam der Meesters Scheepstimmerlieden in de St. Nicolaaskerk te Edam; 14: het raam voor de restauratie; 15: het raam na de restauratie in 1931

Afb. 15

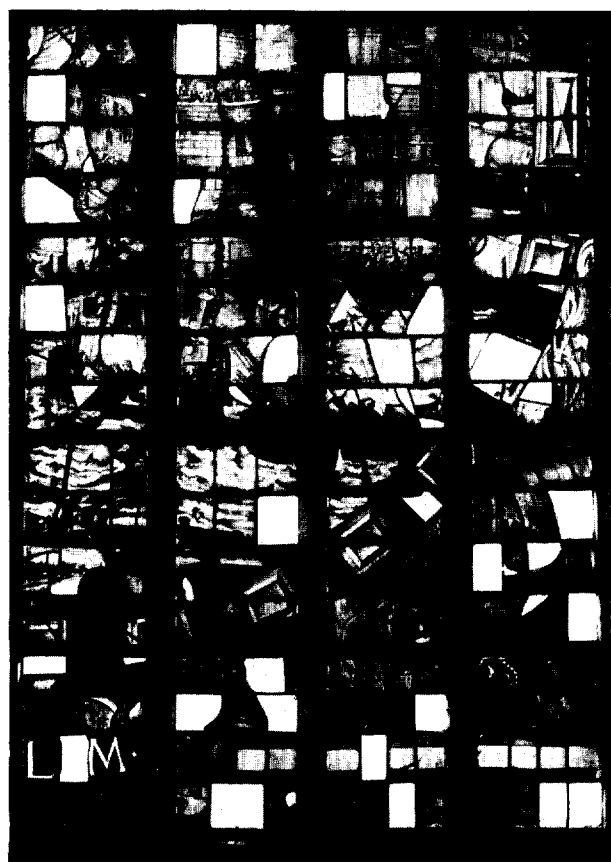

Afb. 17

Afb. 18

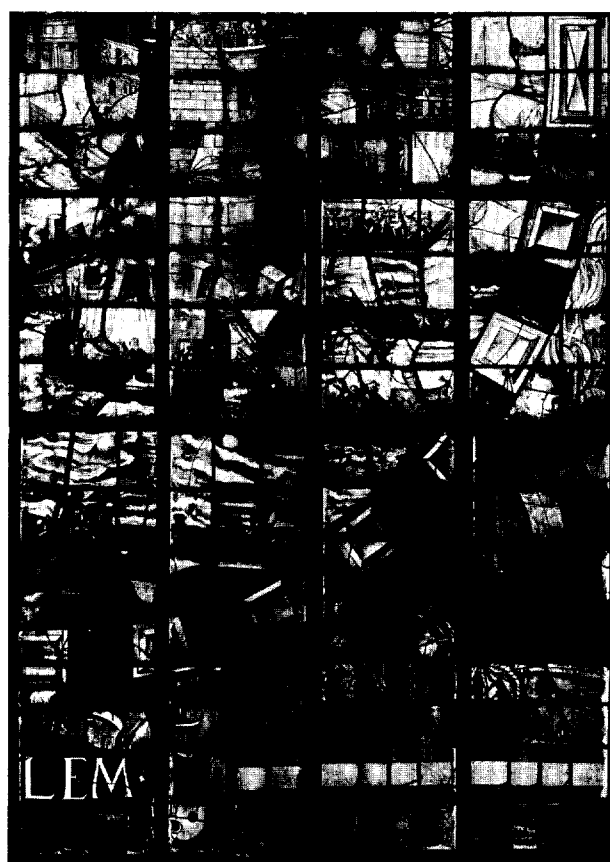
Ontbrekende, onbekende details, schematisch aangevuld en van jaartal voorzien.
Fragmten van glas 3 „Den Briel”, en glas 13 „Rotterdam” in de St. Nicolaaskerk te Edam

Afb. 19

Gedeelte van het Damiateraam, no. 14 (1607) geschonken door de stad Haarlem aan de St. Nicolaaskerk te Edam.
Ontw. Willem Thibaut, uitv. Nicolaas Delff

19: toestand voor de restauratie

Afb. 20

20: toestand na de restauratie

te Edam een volledige collectie, zoodat belangstellenden zich altijd geheel op de hoogte kunnen stellen.

Laten wij thans den heer Bogtman, die op mijn verzoek enkele zijner gedachten en opvattingen over restaureren formuleerde, zelf aan het woord:

„Het herstellen van een oude glasschildering bepaalt zich niet alleen tot het demonteeren van het oude raam en het daarna opnieuw in lood zetten van oude ruitjes met of zonder het bijmaken van ontbrekende stukken. Allereerst moet nl. een duidelijke foto van het raam worden gemaakt in den toestand, waarin de hersteller het aantreft. Deze foto is te beschouwen als een document, waarmede ten allen tijde te controleeren is in welken toestand het te herstellen raam zich bevond en welk oud glas nog aanwezig was. Op een dergelijke foto is dit, vooral wanneer het groote ramen betreft, nog niet voldoende duidelijk te zien. Vandaar dat de hersteller een schema van de glasschildering maakt, zoodra de paneelen op zijn atelier van nabij zijn te bekijken. Op dit schema kan hij dan precies aangeven, welke stukken glas ontbreken en welke gedeelten in den loop der tijden zijn hersteld. Dit laatste kan alleen met volle zekerheid worden vastgesteld, als men de stukken glas, in de hand, tegen het licht en met opvallend licht, goed kan bekijken. Bovendien behoort men volle aandacht te schenken aan de techniek en de details van de oude glasschildering, omdat dit aanleiding kan geven tot het vaststellen van de namen van ontwerper en uitvoerder (oude ramen zijn nl. zelden gesigneerd). Als de gelegenheid geboden wordt oude archieven te raadplegen om meer gegevens over de geschiedenis van het raam op te sporen, mag dat onderzoek niet achterwege blijven. Afschriften van gegevens behooren door den hersteller te worden verstrekt aan de(n) eigena(a)r(es) van het glas en aan het Rijks Bureau voor de Monumentenzorg. Is dit eenmaal gebeurd, dan kan met de technische werkzaamheden worden begonnen, die in hoofdzaak uit twee behandelingen bestaan.

1. het verwijderen der oude loodstrippen en het „stof schoon” maken van het oude glas. Dit is een delicaat werk. Bij kerkramen komen op de ruitjes soms centimeters breede witkalkstrepen voor, die heel moeilijk zijn te verwijderen zonder de brandschilderverf te beschadigen. (Schoonmaken met zeep, of zwakke zuren moet beslist ontraden worden).
2. de oude ruitjes weer opnieuw in lood zetten.

Geen oud snippertje glas mag uit het paneel wegelaten worden. Alle gebroken stukken glas worden met smalle loodjes in het stramien van breede loodstrippen vastgezet.

Tusschen de onder 1 en 2 genoemde behandeling blijft dan echter juist het meest belangrijke gedeelte van de herstelling over. Deze werkzaamheden kunnen in drieën worden gesplitst, en in de volgende vragen worden samengevat:

- a. wat moet men doen indien de oude glasverf niet voldoende vast op het glas is ingebrand, zoodat van jaar tot jaar de glasschildering achteruit zal gaan?
- b. Wat moet men doen met gedeelten van de oude glasschildering, die nagenoeg geheel zijn vergaan en met gedeelten, welke tusschentijds zijn gerestaureerd en soms in kleur en detail beduidend van het oorspronkelijke werk verschillen?
- c. Wat moet er gebeuren met de ontbrekende stukken van de oude glasschildering?
 - a. Wanneer de oude glasverf, meestal door gebrek aan vloeiglas, niet voldoende vast op het glas is ingebrand en achteruitgang der glasschildering te vreezen is, mag toch niet worden overgegaan tot het opnieuw branden der oude ruitjes. Dit zou de oude bekoring onherroepelijk te niet doen, omdat de onderzinking heeft geleerd, dat oud glas, vooral uit oude kerkramen, waar jarenlang roestwater van ijzeren bruggen en windroeden langs heeft geloopt, en waarbij mogelijk ook de metaaloxiden uit de oude brandschilderverf een rol kunnen spelen, bij opnieuw branden een roestbruine tint aanneemt, alsof het raam met olie overtrokken is (men zie de glazen 27 en 32 te Edam, afkomstig van een vroegere restauratie).

Het eenige middel zal daarom zijn het oude glas aan de beschilderde zijde te doubleeren met blank glas. Daar dit altijd de binnenkant van het raam betreft, kan er voor het geheele paneel een blanke ruit worden aangebracht. Zoo mogelijk afneembaar, opdat gelegenheid tot stofschoon maken blijft bestaan. Veel gecompliceerder wordt de bewerking natuurlijk wanneer men de oude ruitjes afzonderlijk wil doubleeren met blank glas direct in het lood. Een oud ruitje is nl. meestal niet „vlak”, zoodat: òf het nieuwe blanke ruitje op een contra-mal in een buigoven zou moeten worden gebogen in den vorm van het oude ruitje, òf de ruimte, die aan de uiteinden tusschen oud en nieuw glaasje overblijft moet worden opgevuld met een duurzame paat, voordat de beide ruitjes in de loodstrippen worden gevat.

Deugdelijk afsluiten van gedoubleerde ruiten is

trouwens noodzakelijk, omdat er anders vuil tusschen de glasschijven komt.

In het tijdschrift „Die Weltkunst” Jrg. 1941 is het doubleeren van oude glasschilderingen in den Dom van Naumburg (Saksen) met kunstglas omschreven. Tijdsomstandigheden laten niet toe de resultaten van deze werkwijze thans te gaan onderzoeken.

- b. Stukken van tusschentijds uitgevoerde herstellingen behooren bij de geschiedenis van het raam. Deze moeten dan ook zooveel mogelijk, doch weloverwogen, weer in het raam worden opgenomen. Het schaadt de oorspronkelijke schildering niet wanneer al te slechte stukken worden verwijderd. Sterk verbleekte stukken van de oorspronkelijke schildering mogen echter in geen geval worden vervangen of bijgewerkt. Door dit bijwerken en daardoor opnieuw branden zijn omstreeks 1800, en ook nog in het begin van deze eeuw, verscheidene kerkramen voor goed bedorven.
- c. Waar stukken van de glasschildering ontbreken, kan niet worden volstaan met daarvoor in de plaats blanke stukken glas in te zetten. Dit blijven lichtoverstralende en zeer hinderlijke gaten. Vroegere herstellende hebben dit euvel, niet zonder succes, trachten te ontgaan door de ontbrekende stukken te vullen met geschilderde stukken van andere ramen en zelfs met stukken van prachtig geschilderde glasmedaillons (men zie de verzameling dezer glasscherven in de Librije te Edam).
- Een vorige generatie heeft met veel moeite elk ontbrekend stuk precies als het oude bijgemaakt, zoodat geen verschil is te zien tusschen oud en nieuw. Ook dat is verkeerd, vooral wanneer het belangrijke gedeelten van het raam betreft zooals koppen, handen, attributen, e.d. Wij willen n.l. het werk van den ouden glasschilder beschouwen en niet misleid worden door herstellende stukken. En waar is de grens als er veel aan een raam ontbreekt? Men dient dus met veel overleg den juisten middenweg te kiezen. D.w.z., dat de ontbrekende stukken wel worden bijgeschilderd, maar zóó, dat de details schematisch worden aangegeven, iets vervagend en eenigszins terugtrekend desgewenscht, maar in elk geval zóó, dat ze tusschen de oorspronkelijke stukken zijn te herkennen. Ook de kleur der nieuwe stukken kan volkomen aansluiten bij het omringende oude glas, ze kan ook uitvloeien en vervagen naar gelang de omstandigheden het vereischen.

In ieder geval moet in ieder nieuw stukje glas het jaartal der herstelling worden gebrand, opdat voor goed een einde worde gemaakt aan onzekerheden over het werk van onze vroegere glasschrijvers.”

Tot zoover de heer Bogtman.

Van de door hem met zooveel nauwgezetheid, kunde en goeden smaak uitgevoerde Edamsche restauraties kiezen wij ten slotte ter korte bespreking een van de aardigste glazen, n.l. raam 5 der „Meesters Scheeps Timmerluyden” (afb. 14, 15 en 16).

Dit raam is behalve de openingen in de traceering vier lichten breed en acht paneelen hoog. Het geeft allegorische voorstellingen, attributen en tafereelen uit het bedrijf der sloopstimmerlieden te Edam. In 1625 kwam het glas, blijkens een jaartal op den spiegel van een der schepen, gereed. De ontwerper is onbekend, doch uit overeenkomst van details met glas 32, waarvan de ontwerper en schilder Cornelis Willemsz is geweest, zou aan dezen mogen worden gedacht. Er wordt nog maar weinig kleurglas in dit soort ramen gebruikt. Hier alleen in de figuur van Jozef en de beide allegorische vrouwenfiguren. Verder is het glas in grisaille geschilderd en voor de kleur met emailverven verlevendigd.

Acht paneelen van het benedengedeelte van het raam bevatten een zeer levendig gepenseelde voorstelling (op rechthoekige ruitjes!) van een sloopstimmerwerf met schepen in aanbouw en schepen, die reeds van stapel zijn geloopt. Onder in dit tafereel is een kleine cartouche, de schenking betreffende, aangebracht, bovenin leest men S. Joosep. Daaronder ziet men een open veld met drie en dertig namen van sloopstimmerlieden, waarvan de meeste letters zóó slecht zijn ingebrand, dat ze haast geheel zijn vergaan. Met veel moeite heeft de hersteller, die zich een bijzondere kennis van het oude schrift heeft verworven, deze namen kunnen terugvinden. Het glas heeft hij echter gelaten zooals hij het heeft gevonden. De onder dit naambord overgebleven vier vakken stellen een muur voor met een open poort in het midden, die links en rechts met een saterherme is versierd. Daarvoor zijn zes kinderfiguurtjes aangebracht, die onderdeelen van het bedrijf uitoefenen. Naast het naambord, links, is een bellenblazend engeltje op een doodshoofd gezeten, symbool van de vergankelijkheid, rechts een engeltje eveneens op een doodshoofd, korenaren in de hand, met den oordeelsbazuin aan den mond.

De plaatsing van dit vele detail in de onderste helft van het raam, getuigt in ieder geval van begrip voor de eischen van de zichtbaarheid op een bepaalden af-

stand. Vandaar dat het bovenste deel van het glas enkele groote figuren en sierelementen bevat. Ten eerste een triomfboog, waaronder St. Jozef verschijnt als schutspatroon der timmerlieden met bijl en zaag. Links en rechts staat op een vooruitstekenden sokkel een allegorische vrouwenfiguur. In deze stukken volgt het lood nog in groote lijnen de teekening der figuren. Boven den boog vindt men, als bekroning, links en rechts een zeegod, gezeten op een zeepaard met een krachtig gekrulden staart. In het exemplaar rechts bevinden zich zeer slecht gebrande details, die zelfs op de reproductie goed zijn waar te nemen. Deze werden in den ouden toestand weer opgenomen. In den top staat dan nog een bazuinende engel.

Uit afb. 14, naar een foto voor de restauratie genomen, blijkt, dat, hoewel het raam gehavend was, de algemeene toestand nog vrij goed kon worden genoemd. Uit aanteekeningen in het kerkarchief blijkt tevens, dat aan het raam hersteld werd in 1625, 1725 (3 ×) en 1759. Het restauratiewerk van den heer Bogtman bestond uit het schiften van een aantal scherven, die niet in het raam thuis hoorden, uit het bijwerken, op de boven uitvoerig omschreven wijze, van de open plekken en uit het opnieuw in lood zetten. Op het schema (afb. 16) is precies aangegeven, welke stukken werden bijge maakt. Ten slotte laat afb. 15 duidelijk uitkomen dat het karakter van het oude glas niet werd aangetast.

Indien tenslotte een eindconclusie hier op haar plaats zou zijn, dan ware die in het volgende samen te vatten:

De glasschilder-restaurateur stelle zich helder en vooral eenvoudig in op zijn taak. Eigen appreciaties make hij ondergeschikt aan de eischen, die het oude werk stelt. Het verleden sta hem voortdurend voor den geest. Steeds weer vrage hij zich af: wat heb ik toe te voegen ten einde dit oude werk, zoo ongerept als mogelijk is, in stand te houden voor degenen, die na ons zullen komen. Vandaar dat het restaureeren van een gebrandschilderd glas een groote mate van zelfverloochening eischt, zoo ongeveer als van den uitvoerenden kunstenaar bij de vertolking eener muzikale compositie.

Dit alles lijkt eenvoudiger dan het in werkelijkheid is.

Zelfverloochening, zichzelf „verliezen” in het werk, niet méér willen geven dan datgene, wat elke serieuze arbeid verlangt, nl. liefde voor de taak, die men heeft te volvoeren, — het is alles prachtig in theorie. In de praktijk blijkt daarentegen maar al te dikwijls, hoe moeilijk juist dat is te volbrengen.

1) Beschrijving der Stad van der Goude (Gouda en Leiden, 1713).

2) Een ander merkwaardig ongeval is het volgende: In de Noorderkerk te Hoorn waren in 1584 in twee ramen, één voor en één achter in het gebouw, nieuwe geschilderde wapens van den Prins van Oranje geplaatst, welke vier of vijf dagen voor 's Prinsen noodlottigen dood, door een sperwer, die door het voorste de kerk in, en door het achterste daar weder uitvloog, werden vernield. (Mededeeling van Theodorus Velius in zijn Chronyk van Hoorn, uitg. van 1740). In een beschrijving van Hoorn (Oudh. Jrb. 1916) vertelt J. C. Kerkmeijer, hoe de glazen van de Oosterkerk, waarvan er verschillende door de gilden waren geschonken, werden beschadigd toen in 1740 een nieuw dak op de kerk werd gemaakt. Twee werden zelfs geheel geruïneerd. Men wilde dat de gilden voor de herstelling zouden zorgen. Het „St. Geertruyds-Gilde” der schippers verkoos dit niet te doen, zoodat men in het open vlak een „gemeen glasperk” aanbracht.

3) Bredius Bundel, Oud Holland, 1915.

4) Cfr. Chan. J. Warichez, La Cathédrale de Tournai et son Chapitre (Wetteren, 1934), p. 256.

5) Oudh. Jrb. 1924, p. 91.

6) De Fransche glasschilder Felix Gaudin, die een uitstekend beknopt werkje heeft geschreven „Le Vitrail du XIIe siècle au XVIIIe siècle en France” (Paris, Librairie d'Art R. Ducher, 1928), zegt in dit verband het volgende (p. 7): „Cette patine, due, non à une modification chimique des verres, mais au dépôt, par gravité, de multiples substances éparses dans l'atmosphère: poussières, débris végétaux, tontisses de textiles, résines ou suies venant de l'encens ou de l'éclairage, tapisse, à la longue, les vitraux d'une sorte de vernis semi opaque qui en modifie l'aspect très heureusement. Elle constitue un des facteurs notables de leur charme en les revêtant d'un velours somptueux et vibrant que les artifices de maquillage les plus subtils ne sauraient égaler”.

7) Er is dan tevens aanleiding tot het stellen van een zekeren terminus ante quem.

8) Engelsch: pot metal — Fransch: grisaille — Duitsch: Schwarzlot.

9) Cfr. Heinrich Oidtmann, Die Rheinischen Glasmalereien vom XII bis zum XVII Jahrhundert, dl II (Düsseldorf, 1929) p. 453.

10) Plaqué (een Nederlandsch woord kent de vakterminologie niet) is glas dat uit twee lagen bestaat. Een gekleurde dunne laag wordt geblazen op een dikkere witte onderlaag. „Het was een prestatie uit den nood geboren en daarbij voor het eerst bij de roode scherven toegepast. Bekend zijn nl. de moeilijkheden, welke het gebruik van koper-oxyde voor het roodkleuren van de glasmasa oplevert, waardoor een scherf van eenige dikte haast ondoorzichtig wordt. Alleen bij zéér dun glas, met het onvermijdelijke gevaar van breekbaarheid, was een behoorlijk doorzichtig rood te verkrijgen. Vandaar de reeds vroege pogingen het rood als een dun laagje op een witte laag te brengen, door dompeling van de blaaspip met den droppel gloeiend wit glas in de roode glasbrei en deze dan verder uit te blazen tot een compacte dubbele laag. Een voor dien tijd behoorlijke prestatie! Wat nu bij het rood mogelijk bleek, kon aldra ook bij andere kleuren als paars, bruin, groen, worden toegepast. Bovendien ging men er spoedig toe over bepaalde stukken van de kleurscherf tot op de onderlaag weg te slijpen, waardoor een technisch-aesthetische verrijking ontstond, welke het begin betekende van een heele reeks toepassingen van verschillende kleuren op één stuk glas. Bij het maken van wapens en ornamenten bood deze werkwijze niet te onderschatten voordeelen. Tegenwoordig bewerkt men het plaqué (Duitsch: Überfang-glas), dat weinig wordt toegepast met sterk water.” (Cfr. A. van der Boom, Monumentale Glasschilderkunst in Nederland, 's Gravenhage 1940).

11) Vgl. mijn opmerkingen in Beaux Arts, 15 juillet, 1938: Une remarquable exposition à l'église Saint-Jean de Gouda.

12) Wij Glazeniers (Utrecht, z.j.).

13) Die Glasgemälde des Königlichen Kunstgewerbe Museums in Berlin (Berlin, 1913).

14) Origine anversoise de la peinture sur verre dite a l'appret, in: Revue belge d'Archeologie et d'Histoire de l'Art (VIII-3-1938).

15) Vgl. Mr. N. Beets, Dirick Vellert and the windows in King's College Chapel, Cambridge — The Burlington Magazine (LV-XII-Oct. 1907).

16) Vgl. „Technik des Kunsthandwerks im zehnten Jahrhundert“. Des Theophilus Presbyter *Diversarum artium schedula*. In Auswahl neu herausgegeben, übersetzt und erläutert von Dr. Ing. W. Theobald, Berlin 1933.

17) Ook gedurende de 19de eeuw werden restauraties uitgevoerd. Van de drie en twintig glazen in de N. H. Kerk te De Rijp — ramen die tusschen 1635 en 1664 zijn geplaatst — werden er van 1877 tot 1884 zestien door F. Nicolas te Roermond gerestaureerd. De overige zijn van 1899 tot 1904 hersteld door R. Veth. In de Jaarboeken van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen komen verschillende „berigten“ voor over schilderijen op glas, b.v. in de jaren 1860, '61 '62, '69, '71 en '72. Het laatste genoemde Jaarboek bevat de volgende belangrijke mededeeling: van Regeeringswege wordt op 17 Januari 1872 bij Kon. Besluit subsidie verleend om wederom eenige ramen in de St. Janskerk te Gouda te herstellen. Van de vier en veertig vensters waren er het jaar daarvoor reeds dertien geheel in orde gebracht, nl. de glazen, 1, 2, 3, 7, 8, 11, 12, 18, 22, 23, 26, 27 en 28. Genoemde ondersteuning was bestemd voor de ramen 24 en 25.

18) Voor de drie vensters in de Oude kerk vgl. o.m. A. W. Weissman in Bull. Oudh. Bond 1904 (W.'s conclusies zijn op verschillende punten te herzien).

19) Ik ben Dr. Hintzen veel dank verschuldigd voor de wijze, waarop zij mij toestond dit materiaal te bezichtigen en er ook een en ander van te gebruiken.

20) De Goudsche Glazen, Beschouwingen over Gouda, haar Sint Janskerk en de gebrandschilderde glazen, samengesteld onder leiding van Prof. Dr. J. Q. van Regteren Altena door Mej. Dr. Joh. D. Hintzen, Mr. A. A. J. Rijksen, Drs A. van der Boom en Jhr. P. Beelaerts van Blokland. Met een voorwoord van Zijne Excellentie Jhr. Dr. H. A. van Karnebeek. ('s-Gravenhage, 1938).

21) Bull. Ned. Oud. Bond. Jrg. 1916, p. 47 vgl.; Oud Holland XXXVI, 1918 pp. 1—41.

22) Men leze echter nog eens het antwoord van Dr. Jan Kalf in het Oudheidkundig Jaarboek 1917 aan Adolph Mulder. Daarin wordt aangehaald wat de architect A. W. Weissman *reeds in 1886(!)* over „moderne antiquiteiten“ heeft gezegd. Zijn betoog culmineerde toen in de zinsnede „men conserveere maar restaureere niet“; en ook de volgende opmerking lijkt als tegen de hier beschreven methode gericht: „in het vervolg moesten wij liever trachten de bedreigde monumenten te beschermen door, onzer oudheidkundige roeping getrouw, tegen tē ingrijpende restauraties te waken“.

23) Zie afb. IX in Oud Holland XXXVI, 1918.

24) Ik meen ook te weten, dat een bekend Nederlandsch deskundige op het gebied van Monumentenzorg, wiens woord gezag heeft en naar wiens oordeel men gaarne luistert, reeds aanstonds bij het gereedkomen der restauratie op ondubbelzinnige wijze aan Ir. Schouten moet hebben te kennen gegeven hem (Schouten) een tē goed vakman te achten om niet te kunnen inzien, dat dit glas niet deugde.

25) Vgl. Elsevier's Maandschrift, Aug. 1938, p. 131 e.v.

26) Protestantische Gids voor kerk en school, Ziekenhuis, Weeshuis, Gesticht. Juni 1938, No. 48.

27) Ik moge nog verwijzen naar de volgende stelling in mijn proefschrift „Enkele Hoofdstukken uit de Geschiedenis der Monumentale Glasschilderkunst in Nederland“ (25 Juni, 1940): „Het is voor het behoud en de bestudeering van de werkteekeningen („kartons“) der Goudsche Glazen volstrekt noodzakelijk, dat deze van de tegenwoordige bewaarplaats in de kerk worden overgebracht naar, en geconserveerd in een Rijks-verzameling“.

28) Het atelier van den heer Bogtman werd opgericht te Haarlem in 1912. Naast de vele moderne werken naar eigen ontwerp, werden ook omvangrijke opdrachten van bekende Nederlandsche kunstenaars uitgevoerd, o.a. van Jan Toorop, prof. R. N. Roland Holst en Jaap Weyand. Op het gebied van restaureeren verrichtte de heer Bogtman werkzaamheden te Muiden, Oosthuizen, Kampen, Leiden (Lakenhal), Zaandam (Westzijde Kerk), Edam en Bloemendaal. De heer Bogtman heeft bijzondere studie van het oude schrift gemaakt. Daarover gaf hij twee werkjes in eigen uitgave: „Ongeordende voorbeelden van het oude Handschrift“ en „Het Nederlandsche Handschrift in 1600“ (1933). Men zie ook zijn belangrijke publicatie: Zeven Kerkramen van Mr. Isaac Nicolay van Swanenburgh (Oud Holland LV, 1938, pp. 115—128).

De foto's voor afbeeldingen 1 en 2 zijn van den heer Fréquin, naar opnamen in het Gemeente-Archief, 's-Gravenhage; die voor de afbeeldingen 3 tot en met 13 van het Lichtbeelden-Instituut te Amsterdam; die voor de afbeeldingen 14 tot en met 20 van den heer Bogtman.

OFFICIEELE BERICHTEN

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

op Vrijdag 27 Juni 1941 des voormiddags te 10.30 uur in Hotel „De Zalm”, Groote Markt te Gouda

VERSLAG VAN DEN SECRETARIS JHR DR D. P. M. GRASWINCKEL

Aanwezig volgens de presentielijst de navolgende leden en corresponderende leden: O L. van der Aa, Mr Dr E. J. Beumer, Mej. P. Beydals, Dr J. A. Bierens de Haan, P. C. L. Blom, C. van Bohemen, Dr A. van der Boom, H. Bosboom, Dr W. C. Braat, H. van der Bijll, H. Cleyndert Hzn., Ir Wouter Cool, Dr W. D. Cramer, W. J. Dingemans, Dr J. J. de Gelder, Prof. Dr A. E. van Giffen, Dr P. J. M. van Gils, Jhr Dr D. P. M. Graswinckel, Mr G. A. van Haeften, J. M. van Hardeveld, Mr J. K. van der Haagen, G. C. Helbers, G. J. Honig, G. C. A. Juten, P. Kluyver, Dr. G. Knuttel Wzn., A. A. Kok, A. F. Kramers, Mej. M. E. Kronenberg, Dr E. H. ter Kuile, Dr G. C. Labouchère, Mevr. H. L. Landré-Bakker, Prof. Dr W. Martin, Mej. A. W. J. Mulder, Mej. Dr E. Neurdenburg, Ir H. A. van Oerle, Albert L. Oger, Dr M. D. Ozinga, Dr E. Pelinck, Prof. W. van der Pluym, C. ter Poorten, Pastoor A. E. Rientjes, M. Roest, Mr H. J. J. Scholtens, Jonkvr. M. Schorer, W. H. Schukking, G. S. Sicco Smit, Jhr Ir G. C. Six van Wimmenum, Jhr E. W. C. Six, Mej. W. C. M. Vaillant, H. P. J. de Vries, Dr E. Wiersum. Voorts eenige dames, echtgenooten van leden of corresponderende leden. Als gasten zijn aanwezig Mr J. K. van der Haagen, administrateur, hoofd van de afdeling Cultuurbescherming en Wetenschap aan het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, Mr H. P. C. M. de Witt Wijnen, waarnemend burgemeester van Gouda, en Dr Mr J. Smit, voorzitter van den Goudschen Oudheidkundigen Kring, die voor den aanvang der vergadering door den voorzitter, Professor W. van der Pluym, worden welkom geheeten.

De voorzitter opent de vergadering met het uitspreken van een rede, welke hierachter is afgedrukt. Vervolgens deelt hij de voornaamste fata van den Bond in het afgelopen jaar mede en herdenkt allereerst de leden, die den Bond door den dood ontvielen.

Het tweede deel van het „Repertorium van Tijdschriftartikelen enz.” zal vrij spoedig na het eerste deel verschijnen. De bewerking is thans, onder toezicht van den secretaris, opgedragen aan Jonkvr. M. Schorer te 's-Gravenhage. Als er niets tusschen beiden komt, zal dit tweede deel in het voorjaar 1942 ter perse worden gelegd. Behalve enkele verbeteringen van het eerste deel, zal het voorts, door het bewerken van nieuwe tijdschriften, een aanmerkelijke uitbreiding ondergaan.

Door den Algemeen Gemachtigde voor den Wederopbouw (Dr Ir Ringers) is den Bond om medewerking verzocht bij het bodemonderzoek in de verwoeste gedeelten der steden Rotterdam, Middelburg, Rhenen en Wageningen. Het bestuur hoopt in het Oudheidkundig Jaarboek over de resultaten eenige mededeelingen te kunnen doen.

Bij de herdenking van het vijftigjarig bestaan der Zaanlandsche Oudheidkamer en bij de opening van het nieuwe museum-gebouw was de Bond in de persoon van zijn voorzitter vertegenwoordigd.

Professor Van der Pluym brengt voorts in herinnering, dat door den Bond is deelgenomen aan de Werkgemeenschap van Wetenschappelijke Organisaties in Nederland en deelt verder nog mede, dat overwogen wordt het tijdelijk verbroken contact met de regentencolleges van verscheidene hofjes in Nederland weder op te nemen. Stimuleerend kan daarbij werken de omstandigheid, dat de secretaris, Jhr Dr Graswinckel, op verzoek van den Bond „Heemschut”, een werkje over de Nederlandsche Hofjes zal samenstellen.

Tenslotte brengt de voorzitter in herinnering het contact, dat de Bond steeds heeft gehad en ook thans nog heeft met de voormalige afdeling Kunsten en Wetenschappen, tegenwoordig de afdeling Cultuurbescherming en Wetenschap van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, welke afdeling, door haar groote activiteit inzake de bescherming van monumenten van geschiedenis en kunst een lofwaardig voorbeeld geeft.

Bij de hierna volgende bestuursverkiezing wegens periodieke aftreding van de heeren Boelen, Graswinckel, Hanneema, Van Nispen tot Sevenaer, Van der Pluym en Vogelsang, worden de aftredenden, op voorstel van de vergadering, bij acclamatie herkozen. Hetzelfde geschiedt bij de verkiezing van een voorzitter, zoodat Professor Van der Pluym als zoodanig wordt herkozen.

De aanwijzing van een plaats voor de volgende vergadering wordt, in verband met de tijdsomstandigheden, aan het bestuur overgelaten. Als leden van de commissie tot nazien van de volgende rekening worden aangewezen de heeren Ter Kuile en Ozinga. De commissie van redactie van het Oudheidkundig Jaarboek wordt in zijn geheel herkozen.

Bij de rondvraag brengt de heer Labouchère dank voor den steun, welke hij van de zijde van den Bond mocht ondervinden bij zijn pogingen tot behoud van de Geertekerk te Utrecht. Vervolgens doet Dr Knuttel eenige mededeelingen over de eerlang plaats vindende opvoering van metalen.

De heer Van Hardeveld, architect B.N.A., doet een beroep op de vergadering om medewerking, teneinde de arbeidsloosheid onder de architecten en hun onmiddellijke medewerkers, de bouwkundige tekenaars en opzichters, te verminderen. Spreker deelt mede, dat de Bond van Nederlandsche Architecten zich in verbinding heeft gesteld met het voormalige Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, dat zijn medewerking wilde verlenen, hetgeen echter niet mogelijk bleek zonder tusschenkomst van het Departement van Sociale Zaken, waardoor de medewerking het karakter van steunverlening zou verkrijgen. Om voor ondersteuning in den vorm, zooals deze gekozen was, in aanmerking te komen, bleken de eventuele gegadigden ook aan de voorwaarden, waarop die steun wordt verleend, te moeten voldoen, nl. zij moeten volledig armlastig zijn.

De heer Van Hardeveld vestigt de aandacht op de vele officieele monumenten en als monument erkende gebouwen

in ons land, waarvan vrijwel geen gegevens bekend zijn. Naar zijn meening zou de Nederlandsche Oudheidkundige Bond een zeer verdienstelijk werk doen, indien hij zich met deze aangelegenheid wilde inlaten en zijn invloed aanwendt, opdat het cultureele werk, waartoe nu de gelegenheid bestaat, niet mislukt.

Bij de hierna volgende gedachtenwisseling doen de heeren Knuttel en Ozinga eenige mededeelingen over soortgelijke tewerkstellingen. De heer Van der Haagen merkt op, dat het mislukken van de eerste poging niet zoozeer het gevolg is van weinig souplesse van het Departement van Sociale Zaken als wel van de weigering van het Departement van Financien, om gelden ter beschikking te stellen. Nadat de heer Van Hardeveld nog eenige opmerkingen heeft gemaakt, verzoekt de voorzitter hem de aangelegenheid schriftelijk bij het bestuur in te dienen, dat zich dan over deze zaak zal beraden.

De heer Vis zegt dank voor de officieele vertegenwoordiging bij de opening van het nieuwe museum-gebouw van de Zaanlandsche Oudheidkamer.

De heer Kluyver spreekt, namens den Nederlandschen

Klokken- en Orgelraad, zijn erkentelijkheid uit voor de toezending van een serie Jaarboeken, ter aanvulling van de bij het bombardement van Rotterdam verloren gegane afleveringen.

Hierna sluit de voorzitter de vergadering.

De deelnemers begeven zich vervolgens naar het stadhuis, waar zij bij monde van den waarnemend-burgemeester Mr De Witt Wijnen, worden verwelkomd met een rede, welke door den voorzitter wordt beantwoord. Daarna wordt het stadhuis onder leiding van den gemeente-secretaris, den heer Pot, bezichtigd. Het gezelschap maakt vervolgens een korte rondwandeling door het oudste gedeelte van de stad, waar bij de heer Smit, de voorzitter van den Goudschen Kring, de gewenschte inlichtingen geeft.

Na een noenmaal in Hotel De Zalm volgt in den namiddag de bezichtiging van eenige monumenten in Gouda, welke rondwandeling beëindigd wordt in het Pijpenmuseum in het Huis de Moriaen, alwaar het gezelschap door het bestuur ontvangen wordt en op een thee onthaald wordt.

REDE VAN DEN VOORZITTER PROF. WILLEM VAN DER PLUYM

Dames en Heeren!

Bij de Ouden — en de Nederlandsche Oudheidkundige Bond mag daar wel naar verwijzen — gaat het geordend wijsgeerig denken terug op de Milesische school der natuur-philosophen. Zij verankeren de archè van het levensraadsel in een oerstof. Was deze bij Thales nog: het water, zoo wil de laatste der drie wijzen uit Milete, Anaximenes als subtraat der oerstof de lucht aannemen. Voor ons is dit wellicht niet zoo vreemd, daar de moderne physiologie leert, dat de stoffelijke sterveling uit 62 %, „lucht” is opgebouwd. Mogelijk is het individu daardoor wat luchthartig en lichtelijk labiel of dynamisch; doch voor een vereeniging van menschen, gelijk de Bond, hoofdzakelijk bestaande uit mannen, althans door dezen opgericht, is die oerstof meer stabiel of statisch en moet men ze zoeken in een: statuut. Hiervan zegt artikel 1, laatste lid, dat de Bond zich ten doel stelt: „het aankweken van den zin voor oude kunst en oudheidkunde in alle kringen der maatschappij.” Wij laten het aan anderen over, uit te maken of de Bond dit thans doet; maar wij mogen wèl getuigen, dat zij, die ons voorgingen, dit met kracht gedaan hebben.

Misschien meer dan ooit staat thans in het teeken van belangstelling: die zin voor oude kunst, voor kunst die eenmaal gewrocht is in zijn eigen land.

En voorzeker! men ziet dat in de bouwende en beeldende, of liever verbeeldende kunsten, een prachtig brok van ons nationaal bewustzijn verscholen ligt. Van deze zijn de bouwende toegepaste kunsten het sterkst vervezeld met het maatschappelijke leven, wijl ze direct voortkomen uit een individueelen en socialen drang der levensvoorwaarden. Als zoodanig groeien zij uit den bodem der meest alledaagsche zake-lijkheid. Bovendien zijn haar producten meer dan bij andere kunsten gebonden aan de materie.

Voor zoover het betreft scheppingen van bouwkunst, en hiertoe willen wij ons een wijle beperken, staan deze te midden van het stede- en landelijke leven, waaraan het gansche volk iederen dag kan, en soms moet voorbij gaan. De

verantwoording van den bouwmeester is hierdoor grooter dan bij andere kunsten. De zakelijkheid en de materie brengen de consequentie met zich mede, dat de bouwkunst niet uit te oefenen is zonder het „kennen” en „verwerken” dezer gegevens, die de technische zijde van het vak aanduiden. Reeds vroeg zien we op dit technisch gebied de verantwoordelijkheid van den bouwmeester rusten, en in strenge verordeningen vastgelegd. Zoo zegt de Codex van Chammoerabi, den koning van het Oud-Babylonische rijk, dat wanneer het huis instort en de eigenaar komt om, de bouwmeester doodgeslagen wordt. Dat was \pm 2050 v. Chr., en thans, bijna 4000 jaren later, zegt ons Burgerlijk Wetboek in art. 1645, dat de bouwmeester 10 jaren aansprakelijk is, indien een gebouw „..... geheel of gedeeltelijk vergaat door een gebrek in de samenstelling, of zelfs uit ongeschiktheid van den grond...”

Reeds Vitruvius, de Romeinsche bouwmeester, stelde een programma van eischen op voor die kennis, welke een bouwmeester moest bezitten, dat mutatis mutandis, nog in ons heden te overwegen valt.

Aan den bouwmeester nu is het gegeven dit zakelijke en stoffelijke omhoog te tillen tot een schepping van bouwkunst. Schijnbaar lijkt de bouwkunst dus een tweeslachtig wezen, deels uit een technisch, deels uit een aesthetisch element opgebouwd. En toch is niets minder waar, want men denke toch niet, dat er eerst een soort stevig geraamte geconstrueerd worde, naar technische volmaking strevend, waarna een epiderm over het geheel geschoven wordt, ten einde het schoonheidsgevoel bij den aanschouwer te streelen. Slechts bij het analyseerend bestudeeren zou men die scheiding voor een oogenblik kunnen denken, wanneer het gaat om bepaalde problemen, die in iedere categorie optreden, nader de onderzoeken. Want ook bij de bouwkunst gaat het niet om het vernuftige te toonen, maar om een schoonheids-onvoering bij den mensch op te wekken, die den aanschouwer, indien hij daarvoor ontvankelijk is, kan ondergaan.

Helaas is in de 19e eeuw de verkeerde denkwijze ontstaan, dat in de bouwkunst een technisch resultaat moest

verhoogd worden met een quasi aesthetische vernis, om het geheel als kunst te laten doorgaan. Talrijke uitstekende ingenieurswerken, die prachtig hadden kunnen zijn in hun soberheid van constructieven vorm, zijn maar al te vaak bedorven door een slecht kunsthistorisch en aesthetisch opvoeding-systeem, hetwelk leerde, dat men „in stijl” — bedoeld werd een stijl uit het verleden — moest „ontwerpen”. De echte ingenieur liet dan met hopelooze moeite zoo'n stijlgedoe, bestaande uit gotische of renaissance ulevelen-motieven, plakken op zijn werk. Hadden deze uitstekende werkers maar: hands off! geroepen, dan waren er verscheidene goede bouwwerken geweest, in een eeuw, waarin de architect bij gebrek aan eigen visie, vaak zijn vak beoefende als een kunsthistorisch spel.

Typeerend is het, dat de Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van geschiedenis en kunst, ingesteld in 1903, tot taak kreeg dit te doen voor: alle in Nederland aanwezige gebouwen en voorwerpen, dagteekend van vóór 1850. Nu moge men zeggen, dat een halve eeuw scheiding noodig was om niet de persoonlijke gevoelens van nog levende meesters te kwetsen; of om niet subjectief te staan tegenover werken uit eigen tijd; of omdat de jongeren — cet âge sans pitié — nog wel eens met een beminnelijken glimlach voorbij gaan aan het werk van het direct voorafgaande geslacht: Geen van deze zijn hiervoor klemmende bewijsredenen. Neen! veeleer heeft men dit criterium — en terecht — om 1850 gesteld, wijl toen de inzinking in bouw- en nijverheidskunst een feit wordt, ondanks eenige enkelingen, waarvan ik den grootsten noem: Dr P. J. H. Cuypers.

Het is vooral uit dezen bouwmeester, dat een jongere generatie om de eeuwewende voortkomt. Van dien tijd af neemt de Nederlandsche bouwmeester deel aan de opleving der Europeesche architectuur in West-, Midden- en Noord-Europa, en ons land speelt daarbij een belangrijke rol. Nog in 1925, op de internationale kunsttentoonstelling te Parijs, waar 21 vreemde naties vertegenwoordigd waren in de architectuur-jury, kwam ons land met het grootste aantal hoogste onderscheidingen voor den dag. Bovendien mocht ik — op de eindzitting dier jury, ons land vertegenwoordigend als plaatsvervanger van den energieke Commissaris-Generaal, den helaas veel te vroeg aan ons land ontvallen Ir J. de Bie Leuveling Tjeenk — vernemen, dat men er op stond, een speciaal schrijven aan mij te overhandigen, om dit ter bevoegder plaatse in Nederland af te geven. De voorzitter dier jury, de architect Pontremoli, zoo bekend ook in kringen der oudheidkunde, zeide daarbij dat dit het eenige schrijven was, dat men wenschte af te geven als hulde der juryleden: „..... qui ont suivi les opérations de la Classe I (architecture), et..... je tiens à vous dire la haute estime dans laquelle nous tenons les efforts accomplis par les Pays-Bas, tant dans l'architecture de son pavillon, que dans toutes ses installations de l'Exposition.” Het is daarom zoo schrijnend den kreet te hooren, dien bij zijn inauguratie te Delft prof. Zwiers, twee jaren geleden slaakte — een kreet, die maar al

te waar is —, wanneer hij zegt: „Zoo ver heeft het kunnen komen, dat, wanneer in onzen tijd gesproken wordt over bouw-kunst, over kunst-voorwerpen en kunst-schatten, in negen van de tien gevallen het gesprek gaat over menschelijke voortbrengselen uit het verleden en in veel gevallen zelfs over voortbrengselen van in onze oogen oer-primitieve beschavingen.

Wij beseffen nauwelijks, dat de gebouwen en gebruiks-voorwerpen, waarmee wij ons dagelijks plegen te omringen, zelden of nooit kunst-voorwerp voor ons zijn en het voor het nageslacht ook zeker niet zullen worden, terwijl wij zelf in ieder stuk antiek nog een voorwerp van eenige cultuurwaarde zien.

Wij trekken — in onzen „vrijen” tijd — uit om de schoonheid van oude steden en gebouwen te bewonderen, die wij zonder voorbehoud als teekenen van oude culturen erkennen en slagen er zelden of nooit in een waarlijk leelijke oude stadskern te ontdekken, terwijl wij dagelijks — in onzen niet „vrijen” tijd — genoeg schijnen te nemen met de meest karakterlooze bouwsels van onzen speculatie-bouw, waarvan het eenige bouwmotief was geldbelegging, evenzeer als met de brutale bizarheden van elke tijdelijke nieuwe bouwmode, waaraan geen ander streven ten grondslag schijnt te liggen, dan zich te onderscheiden door anders te willen zijn dan vanzelfsprekend.”

Het ligt zeker niet in mijn bedoeling hierop verder in te gaan. Maar toch moge ik den wensch uitspreken, dat nu alom een sterker accent valt waar te nemen op de schoonheid van het ambacht, ook die ten goede zal komen aan de bouwkunst en deze met haar ambachtelijke schoonheid den weg moge vervolgen van de nationale kunst, waaraan ons verleden zoo rijk is. Het is een schoone plicht van onzen Bond met alle kracht, waar het mogelijk is, deze monumenten en andere uitingen van nationale kunst te beschermen. Niet moge men dit zien als een louter individueel genoeg, maar veeleer als een zich geven aan een nationaal belang, dat ten goede komt aan het gansche Nederlandsche volk.

Moge hieruit blijken, dat de doelstelling van den Bond, ruim 41 jaren geleden opgesteld, nog altijd haar groote waarde heeft. Gij moogt mij toeroepen, dat allen die hier zitten, dit reeds weten. Het zij zoo; maar laat ik U dan herinneren aan de woorden van de vrouw die eens „het zingend hart van Holland” werd genoemd, en op wier open graf de eerste bloemen nog niet verwelkt zijn, Helène Swarth, toen zij zong:

„Gelijk een knaap, die 't liefst de sprookjes mag
waarvan hij 't eind weet als 't verhaal begint;

.....
zoo lees ik in Uw ziel een heerlijk, oud,
heel oud verhaal — ik ken 't van buiten al,
toch blijft het altoos fraai en nieuw voor mij.”

Hiermede open ik de algemeene vergadering.

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESTUUR :

Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM, Voorzitter; Jhr Dr D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris; JACOB MEES, Penningmeester; Jhr Mr Dr E. A. VAN BERESTEIJN; J. TH. BOELEN; Prof. Dr A. W. BYVANCK; Prof Dr A. E. VAN GIFFEN; Dr D. HANNEMA; Jhr Dr E. VAN NISPEN TOT SEVENAER; Jhr Mr Dr A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL; Prof. Dr W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Jhr Dr D. P. M. Graswinckel, Bleyenburg 7, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

VERANDERING VAN ADRES

In het belang van een regelmatige verzending van het Oudheidkundig Jaarboek gelieve men verandering van adres tijdig mede te deelen aan den Secretaris van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Jhr Dr D. P. M. Graswinckel te 's-Gravenhage, Bleyenburg 7.

VEEL TE WEINIG BEKEND IS HET PRACHTIGE PLAATWERK:

NEDERLANDSCHE ZEESCHEPEN

VAN ONGEVEER 1470 TOT 1830

AFBEELDINGEN NAAR PRENTEN, SCHILDERIJEN
EN SCHEEPSMODELLEN BERUSTENDE IN HET
RIJKSMUSEUM TE AMSTERDAM

UITGEGEVEN DOOR

J. PH. VAN DER KELLEN DZN & E. J. BENTHEM

IV. XX BLZ. TEKST, MET 4 AFB. EN 36 PLATEN IN LICHTDRUK,
WAARVAN 2 GEKLEURD, GROOT FOLIO 48 × 33 CM.

*Prijs bij uitgave f 30.—; thans tijdelijk voor slechts f 18.35
in linnen portefeuille*

Er is geen land waar kunstenaars het schip zoo veelvuldig hebben afgebeeld als Nederland, en de marineschilders nemen in de Hollandsche school een belangrijke plaats in. De gesteldheid van het land, onze handel naar overzeesche gewesten, en de talrijke zeeoorlogen hebben steeds de belangstelling voor schepen zéér levendig gehouden.

MEDE VERKRIJGBAAR DOOR BEMIDDELING VAN DEN BOEKHANDEL

• OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OUDHEIDKUNDIGEN BOND

TIENDE JAARGANG
AFLEVERING 3
OCTOBER 1942

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL TE LEIDEN

INHOUD VAN AFLEVERING III

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXLI]

	Blz.
J. G. VAN GELDER, De verhouding van de Kunstgeschiedenis tot de andere wetenschappen	53
A. W. BIJVANCK, Voorhistorische en Romeinsche Oudheden VIII	59
A. W. BIJVANCK, Kroniek der Noord Nederlandsche Miniaturen IV met 12 afbeeldingen	74
L. BRANDTS BUYS, De boerderijbouw in Zuid Holland, met 18 afbeeldingen en plattegronden, waarvan 10 in den tekst	80
A. STARING, Steenhouwershuizen	88
Adreswijziging Nederlandsch Postmuseum	88

[Afbeeldingen XIII—XX]

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

REDACTIE:

Prof. Dr A. W. BYVANCK, Voorzitter ; Dr J. J. DE GELDER, Secretaris ; Jhr P. BEELAERTS VAN BLOKLAND
Dr G. C. LABOUCHÈRE ; Dr ELISABETH NEURDENBURG ; Dr M. D. OZINGA ;
Dr H. SCHNEIDER en Prof. Dr W. VOGELSANG.

Alle stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest.

☞ *De redactie zal gaarne de plaatsing van toegezonden bijdragen overwegen, maar alleen copy* ☞
in machineschrift of in duidelijk handschrift is voor opneming geschikt. De zetmachine geeft
☞ *bij extra-correctie vertraging en onkosten die den auteur moeten in rekening gebracht worden.* ☞

DE VERHOUDING VAN DE KUNSTGESCHIEDENIS TOT DE ANDERE WETENSCHAPPEN*)

DOOR DR. J. G. VAN GELDER

De verhouding van de kunstgeschiedenis tot de andere wetenschappen is — wanneer Gij er even over nadenkt zult U hiermede instemmen — een onderwerp dat zich bezig houdt met abstracte begrippen. Het onderwerp beteekent voor den kunsthistoricus een zich bezinnen op de ideeën die zijn studie schragen. Gij krijgt dus van mij geen vakvoordracht, maar een overdenking over een wetenschap die mij speciaal zeer ter harte gaat. Die wetenschap noemen Gij en ik kunstgeschiedenis; wat wil zij echter, wat is zij, wat is haar plaats, haar arbeidsveld, wat is haar wezen? Ziedaar de vragen die ik mij moest stellen en die ik in de hier volgende beschouwing wil beantwoorden. Het is mij daarbij gebleken dat het niet zoo eenvoudig is, als het lijkt, om in kort bestek de grenzen vast te stellen die er bestaan tusschen de kunstgeschiedenis en de haar omringende wetenschappelijke gebieden. Maar waarom? Het is een gevolg van de overigens juiste veronderstelling dat de kunstgeschiedenis als wetenschap behoort tot die groep van wetenschappen, welke men pleegt aan te duiden als „wetenschappen van cultuur”. Immers, niet zoozeer door haar doelstellingen, als wel door haar wezenlijke trekken onderscheidt zij zich niet alleen van de wiskundige, beter gezegd „apriorische wetenschappen”, maar ook van de wetenschappen der natuur. Zij is niet denkbaar zonder een beroep op de ervaring, zij kan zonder te bouwen op waarnemingen niet tot conclusies komen of tot kennis geraken¹). Daarmede schakelt zij zichzelf uit van een wetenschap, waar, zooals bij de wiskunde, het voorwerp onafhankelijk kan zijn van de waarneming; van de wetenschappen der natuur echter onderscheidt zij zich weer op andere wijze. De natuurwetenschap gaat inderdaad eveneens van waarnemingen uit. Zij analyseert die waarnemingen en stelt eigenschappen vast. Zij gaat nog verder, het onderzoek der materie maakt het opstellen van wetten mogelijk. Voor den kunsthistoricus is daarentegen het zoeken en opsporen van wetten geen einddoel. Maar ook de materie verschilt. De materie die de kunsthistoricus onderzoekt is door menschenhand gemaakt. Doch ook deze afbakening is nog niet voldoende. Het onderzoek strekt zich uit naar kunstwerken, naar „material things into which an aesthetic element enters”, om Constable's omschrijving, als eene van ve-

len, te gebruiken²). Daar het materiaal, waarmede de kunsthistoricus werkt niet los te denken is van de menschenhand die het vervaardigde, is het verleidelijk te meenen dat door dit menschenlijke element de kunstgeschiedenis als wetenschap te denken is als een verlengstuk van de biologie, van een wetenschap dus, welke tusschen die van de niet-levende natuur en den mensch instaat. Inderdaad is een verband niet te loochenen. Het kernverschil is echter — om de woorden en formulering van Pos te gebruiken: „dat de hoogere vermogens van den mensch niet — indien men een onderscheiding maakt tusschen lichamenlijk en geestelijk wezen — uit die lichamenlijke disposities kunnen worden afgeleid”³). Maar er is nog een groot verschil. De kunsthistoricus is een mensch en als mensch onderzoekt hij de materie die door menschenhand is gemaakt. Hij kan er niet aan ontkomen om de betrekkingen die hij aldus ervaart, aan een waardeoordeel te onderwerpen. De man van de natuurwetenschappen, die eveneens met zintuiglijke waarnemingen moet werken, zal deze waarnemingen, wil hij zich een beeld vormen, ordenen door middel van zijn verstand. De man van de cultuurwetenschappen, waartoe ook de kunstgeschiedenis behoort en wel op grond van het volgende: waardeert die waarnemingen en ordent deze niet alleen door middel van zijn verstand, maar ook met behulp van zijn gevoel, of beter nog van zijn intuïtie. Deze laatste factor, welke dus wel een zeer subjectieve factor is, zal ons kunnen doen twifelen of men eigenlijk nog wel van een wetenschap spreken mag, wanneer deze zich zou onttrekken aan een verstandelijk of objectief correctief. Dat deze gedachtengang onjuist is, is te danken aan het wetenschappelijk (of menschenlijk) geweten of bewustzijn dat ieder onderzoeker, wil hij den naam van man van wetenschap met eere dragen, aanzet om de waarheid te dienen. Een hoogere waarde kent de wetenschap immers niet. Elk oordeel, elke gegronde waardeering is alleen dan te aanvaarden, indien zij de toets van de strengste critiek heeft doorstaan, dat wil zeggen indien objectiviteit is betracht. Critiek erkent geen dwang, critiek is een vereischte, zij beteekent niet anders dan het vrije veld waar de resultaten tot stand komen van elkaar

*) Inhoud van een niet-gehouden voordracht voor kunsthistorische studenten.

tegenstrevende gedachten, overwegingen, bepalingen en gebeurtenissen. De hiervóór geschetste gedachtengang is stellig verder te ontwikkelen, maar voorloopig is dit niet noodig nu wij hebben vastgesteld tot welk gebied de kunstgeschiedenis in eerste instantie behoort. Het zich bewegen op een bepaald terrein van wetenschap wil echter niet zeggen dat geen relaties met die andere terreinen bestaan. Integendeel, er is — het is onnoodig dit met bewijzen te staven — voortdurend beïnvloeding, maar ook gebruikmaking van gegevens en resultaten die als het ware geënt worden op beschouwingen, die van een andere orde en structuur zijn.

Wat echter aan de kunstgeschiedenis een eigen en zelfstandige plaats verleent is haar historisch gegroeide zich nog altijd wijzigende methodiek. Deze methodiek heeft zich ontwikkeld op causale wijze; dat zij zich wijzigt en wijzigen moet is een gevolg van de omstandigheid dat iedere tijd weer in een andere verhouding staat tot de haar omringende wereld en het verleden. Maar zij is ook een gevolg — en hierbij sluit ik weer aan bij wat ik kenmerkte als een van de grondbeginselen van de wetenschappen der cultuur — van haar noodzaak te moeten waardeeren.

Voor den kunsthistoricus, evenals overigens voor den historicus is het niet voldoende te constateeren of feiten vast te stellen. Om deze feiten te verklaren, moet hij noodzakelijkerwijze gaan waardeeren, wil hij zich een beeld vormen van de werkelijkheid zooals zich die heeft voorgedaan of voordoet. Documenten, mededeelingen, traditioneele overleveringen vormen op zich zelf evenmin geschiedenis, als kunstwerken zonder meer kunstgeschiedenis tot vak van wetenschap bestempelen.

Elk feit vraagt om uitleg: kennis en begrip zijn noodzakelijk om tot een verklaring te komen van wat tot vorm is geraakt en daardoor als waarneembaar object voor ons verschijnt. Evenals de historicus, wil ook de kunsthistoricus zich een beeld vormen, niet zooals de historicus van menselijke beweegredenen die gebeurtenissen en handelingen in het leven riepen, maar van de krachten die aan het vormleven der objecten, die voor hem waarneembaar zijn, inhoud geven, beteekenis en zin verleen. — Terecht zegt Pos: „De kennis vraagt van den beoefenaar der menselijke wetenschappen een inzet van alle krachten, anders dan op exacte gebieden. Het beeld van de geschiedenis moet door de innerlijke deelneming van den onderzoeker zijn opgebouwd: het zal te minder willekeurig zijn naarmate de overgave aan het object met meer zorg en begrip is voltrokken”⁴). Ik ben het hiermede eens. Deze innerlijke deelneming is ook voor den kunsthistoricus het alpha en

omega tijdens zijn vorming en zijn verdere studie. Dat maakt ook dat zijn karakter een rol kan spelen bij den opbouw van het beeld dat hij zich van het verleden vormt. Het verklaart ook dat de tijd, waarin hij leeft, het klimaat, ook het geestelijk klimaat waartoe hij behoort, mede het beeld, dat hij weet op te roepen van de verschijningen die zich aan hem voordoen, zullen kleuren. Hij staat van deze invloeden en tradities niet los. Het onvermijdelijke kleuren van en kleur geven aan de studie, die hij heeft ondernomen, is alleen dan te aanvaarden en te dragen, indien de *betrekkelijkheid* van het door hem verdedigd standpunt wordt begrepen. Elke maatstaf, die hij aanlegt is relatief; een kunsthistoricus zal zich daarvan bewust moeten zijn. Alleen met het volle bewustzijn van deze relativiteit kan hij onbevungen oordeelen en ontvankelijk zijn. Het is om deze reden dat juist op het terrein van een wetenschap van cultuur geen absolute meening kan heerschen of kan worden voorgeschreven, noch door een vorst, noch door een overheid. Dit beteekent geen scepsis of gebrek aan vertrouwen of inzicht. Integendeel. Het beteekent alleen dat elke kunsthistoricus die zijn eigen ervaringen van tevoren prijs geeft, daarmee de mogelijkheid verbrijzelt universeel te denken en naar volle vrijheid te streven.

Wanneer ik zeg dat de kunsthistoricus geroepen is *zich een beeld te vormen van objecten, die door hun verschijning(en) van kunstwaarde zijn*, dan wordt hiermede reeds een heel program ontvouwd. Een groote kennis van de kunstwerken is daarbij vóórondersteld. Het kunstwerk is de bron, maar is niet de eenige bron. Er zijn ook schriftelijke overleveringen, zelfs mondelinge. Er zijn ook afbeeldingen naar oorspronkelijke stukken. Naast deze bronnen, die direct met het kunstwerk samenhangen, zijn ook nog literaire bronnen, waaronder de archivalia te rekenen, verder eveneens de documentaire gegevens en alles wat theoretisch of technisch direct met het kunstwerk in verband staat. — Anders en moeilijker reeds wordt het, zoodra ook wat voorgesteld wordt, betrokken wordt in de analyse van het onderzoek van de bron. Dus bij voorbeeld het gebouw dat voorgesteld is op een schilderij; het costuum dat de gebeeldhouwde figuur draagt, enz. Weer een stap moeilijker wordt het, wanneer het onderwerp dat weergegeven wordt, de iconografische analyse dus, het eerste onderzoek moet completeeren. De verklaring van de voorstelling brengt ons reeds nader tot den inhoud van het kunstwerk. Maar direct daaraan annex geeft ook de vorm, die het kunstwerk vertoont, alle aanleiding om onderzocht te worden. Rond het kunstwerk heen groepeeren zich verder nog de verhande-

lingen die verschenen zijn over het kunstwerk en tenslotte komen dan nog de vragen over den tijd van ontstaan, over de plaats en den maker⁵⁾. De beantwoording van deze laatste vragen vereischt reeds het noodige critische inzicht, oordeel en vermogen tot onderscheid. Om dit bronnenonderzoek en deze critische werkzaamheid te verrichten is kennis van een groot materiaal — welke periode men ook als speciaal studieveld heeft gekozen — *conditio sine qua non*. Wil men dit noodzakelijk — zij het ook voorbereidend werk — eenigszins beheerschen, dan is bovendien een niet geringe mate van picturaal en plastisch herinneringsvermogen, een dringend vereischte. Dit vermogen, dat een gave is, is wel te ontwikkelen, maar niet verstandelijk te verwerven. Zonder dit vermogen is elk werken op het terrein dat zich hierna als het *eigenlijke* wetenschappelijke veld voor den kunsthistoricus uitstrekt, zelfs als is men met een groote dosis encyclopedische kennis uitgerust, een nuttelooze en onvruchtbare bezigheid.

Men heeft wel gesproken van twee kunstwetenschappen⁶⁾. De „eerste” kunstwetenschap zou in hoofdzaak het terrein van onderzoek beheerschen, zooals dat hiervoor werd afgebakend. Het is een wetenschap van voorwerpen, een wetenschap van vormen, van stijlbeginzelen, kortom een „kunstwerken-wetenschap”, nog geen kunst-wetenschap, nog geen kunstgeschiedenis.

De kunstgeschiedenis is — in de phase waarin zij zich thans bevindt — grootendeels ontstaan uit een geschiedenis van kunstenaars. De levensbeschrijvingen, de *vitae*, hebben naast de tractaten over de kunst in het algemeen, tot het midden van de vorige eeuw een belangrijke rol gespeeld in het beschouwen van die kunstuitingen of „stollende gestalten” om de woorden van mijn leermeester Vogelsang te gebruiken „waarin de eeuwige en universeele rythmen, door middel van een intuïtief voltrokken keuze en de afbeelding van de gegevens die het aesthetisch wezen uitmaken van het innerlijk of uiterlijk aanschouwde, door de eigen zielebeweging van den kunstenaar veruitwendigd worden”⁷⁾.

Die levensbeschrijvingen gaven echter, getooid als zij waren met anecdoten en persoonlijke herinneringen van den tijdgenoot, een ononderscheiden veeleenheid van de werkelijkheid. Die veelheid wordt bij jongere auteurs wel gezeefd en daarna verkort beschreven, om later (dat is eerst in de 18de eeuw) gedramatiseerd te worden, maar toch niet dan nadat — parallel met de historiebeschrijving — men de aldus gewonnen voorstelling niet

alleen wil verstaan, maar ook in haar samenhang wil begrijpen. Eerst dan ontstaat een eerst ontworpen „beeld” van een Europeesche kunstgeschiedenis⁸⁾. Het achtereenvolgens noemen van de namen: Vasari (van Mander), von Sandrart, Lanzi, Winckelmann en Schnaase is voor iederen kunsthistoricus een begrip geworden voor de zoo juist geschetste opeenvolgende phazen. Zij vertegenwoordigen die. Het aldus uiteindelijk gewonnen beeld heeft zich in de 19de eeuw echter niet kunnen handhaven. Het is op drieërlei wijze uiteen gevallen. Uit een van deze brokken ontwikkelde zich een aesthetiek, gegrondvest op Kant en Hegel, de wortels van deze schoonheidsleer kan men al in de 16de eeuw terugvinden — die de aestheticus steeds verder van het kunstwerk verwijderde. Daarnaast ontstond — in de tweede plaats — een enorme zich steeds verder voortwoekerende bronnenstudie waardoor haarfijne analyses konden worden opgesteld. Er kwam een detailonderzoek uit voort, welke het analytisch inzicht in hooge mate heeft helpen verruimen, maar die het synthetisch begrip, de constructie van het verband, volkomen verbrak. Naast deze pluizersbezigheid kon in de derde plaats een nieuwe wijze van kunstbeschouwen worden opgesteld waarbij de genieting van het kunstwerk uitgangspunt werd (had niet Jacob Burckhardts *Cicerone* (1842) tot ondertitel: „Anleitung zum Genuss der Kunstwerke Italiens”) en waarbij de geheele beschavingsgeschiedenis de overkoepeling werd voor elke ontwikkeling die zich in het kunstleven voltrok. Het riep een *stijl*geschiedenis in het leven, een „kunstgeschiedenis zonder namen”, waarvan onder andere Wölfflin als *de* exponent mocht gelden⁹⁾.

Ieder die zich met het beschouwen van kunstwerken in zijn historische ontwikkeling of op ander terrein: met de geschiedenis van de geschiedenis, heeft bezig gehouden, weet dat perioden van analytisch onderzoek met momenten van synthetisch „beelden” worden afgewisseld. Hij weet ook dat er altijd een neiging bestaat om dingen die aanvankelijk subjectief, vervolgens lyrisch en daarna realistisch worden doorleefd, via een objectieve (epische) zienswijze, later in hun verschijningen te dramatiseren en tenslotte te verdichten tot een enkelvoudige, nieuw geformuleerde waarheid¹⁰⁾.

De kunstgeschiedenis van de 20ste eeuw legt, wanneer ik het goed zie, deze weg naar het „verdichten” zeer bewust af. De bronnen die ontsloten werden, het allerwegen critisch schiften en ordenen van een enorm uitgebreid en ter beschikking gekomen materiaal, hadden immers niet verhinderd theorieën op te stellen, waarin naar een algemeen samenhang werd gezocht. Alois Riegl's

opvatting van „das Kunstwollen” als leidend beginsel, beter nog als de geestelijke energie voor de ontwikkeling van elk kunstzinnig scheppen, heeft toen de horizon in het begin dezer eeuw voor de kunsthistorische studie wel zeer verwijd ¹¹). Men ging de kunstgeschiedenis niet alleen zien als een onderdeel van de beschavingsgeschiedenis, maar ook als een exponent van het geestelijk leven. De genesis van een tijdvak, waarin gedachten leven, die naast gevoelens, mede in het kunstwerk tot uitdrukking komen, maakte — en het is vooral de Weenske school van Wickhoff en Max Dvořák die tot deze formulering komt — dat men kon schrijven: „die Aufgabe der Kunstgeschichte ist es, das menschliche Kunstwollen soweit es anschaulich erfassbar in Erscheinung getreten ist, nicht gefühlsmässig aufzunehmen, sondern in seiner kausalen Verkettung darzulegen” ¹²).

Dank zij dezen gedachtengang, die vasthoudend aan de „kausale Verkettung”, daardoor talrijke nieuwe gebieden opnieuw heeft ontsloten: de Italiaansche barok, het Nederlandsche maniërisme, de laat-romeinsche kunstnijverheid, heeft de studie in de kunstgeschiedenis inderdaad een nieuw aspect gekregen. De aesthetische beginselen, al te zeer in de 19de eeuw losgewikkeld uit de kunsthistorische onderzoekingen, kwamen in anderen vorm, maar ook met nieuwe ideeën, een meer bewuste richting geven aan het denklevens van den kunsthistoricus. Op een geheel ander plan gingen zijn gedachten zich immers bewegen toen hij beseftte dat men ook de ontwikkeling der beeldende kunst kon schetsen, om Pit's woorden aan te halen: „in een doorlopend verhaal door haar te beschouwen als een uiting van de werkelijkheid in de beteekenis van een gedachtengang.” Dergelijke inzichten (of overdenkingen) wierpen talrijke nieuwe problemen op. Niet de causale ontwikkeling van rationeele vormproblemen, van stilistische grondbeginselen, niet het verklarend lezen van „die Geschichte des künstlerischen Sehens” (Wölfflin) is meer uitgangspunt, thans heet het: „Die Kunst ist auch immer und in erster Linie Ausdruck der die Menschheit beherrschenden Ideen, ihre Geschichte, nicht minder die der Religion der Philosophie oder Dichtung, ein Teil der allgemeinen Geistesgeschichte” ¹⁴). Om dus het kunstwerk te kunnen begrijpen moest men den tijd, de maatschappij in haar vollen omvang, haar religie, haar overtuigingen, trachten te vatten. Dvořák werkt daarom niet meer uitsluitend met stilistische grondbegrippen (linear-schilderachtig; gesloten-open vorm; duidelijk-onoverzichtelijk, etc.), maar met begripscategorieën als: idealisme en naturalisme. Op buitengewoon diepzinnige en ingenieuze wijze is het hem daarmee gelukt door te

dringen tot het eigenlijke vormleven van de vroegmiddeleeuwsche kunst, door uit te gaan van het dualisme, van, kortweg gezegd, de spanningen, die er bestaan tusschen een ideële belichaming van geloofsovertuigingen en een, uit langzaam verward geraakte symbolen, zich op de goddelijkheid beroepende naturalistische voorstelling. — Aan deze spanningen: idealisme-naturalisme; symbolisme-realisme, aan dergelijke begripscategorieën dus, bleek het geheele cultureele leven onderworpen ¹⁵). Nu eens zoo, dan weer zoo. Het analyseeren van de spanningen in een tijdsbeeld gaf de verklaring voor het ontstaan en den vorm van het kunstwerk. Het spreekt achteraf vanzelf dat die spanningen juist in tijden van verval het duidelijkst zichtbaar worden. Het zijn dan ook vooral de perioden van het maniërisme, van de herfsttij der middeleeuwen, van den vroeg Christelijken en romaanschen tijd die, deels door hun barbaarsch expressief vormgevoel, deels door het proces van hun geestelijken crisis, tijdens en kort na den vorigen oorlog binnen het veld van de belangstelling kwamen te liggen. Belangrijker nog dan de keuze van het studieveld was echter het betrekken van maatschappelijke, economische, sociale en religieuze stroomingen binnen het kader van het onderzoek om daardoor de relaties van de krachten, die het kunstwerk meehielpen ontstaan en deden bepalen, beter te leeren kennen.

Waren de kunstenaars van de vroege middeleeuwen en van de tijden daarvoor anonymi, de overige dragers van het geestelijk leven waren dit meestal niet. En daarmee kwam tenslotte weer de wel wat al te zeer op den achtergrond gedrongen denkende en scheppende mensch opnieuw zijn rechten opeischen. De kunstenaarsfiguur, sedert Vasari met anecdoten omgeven, werd echter thans niet door haar levensomstandigheden studieobject, maar werd als psychologische factor voor de genesis van haar werk belangrijk. Dit lag ook in den tijd, die om persoonlijkheden vroeg waarin het levenselement bepalend werkte en waarbij de kracht en de aard van dit vitalisme beslissend waren om een criterium vast te stellen voor den vorm die aldus in het leven werd geroepen. Stimuleerend was in dit verband ook Ben. Croce's met geestdrift ontvangen these dat kunst intuïtie is en geen fysiek verschijnsel, geen nuttigheids- en geen moreele uiting. Kunst als intuïtie ontkennt dat haar karakter op begripskennis berust. De kunstenaarsbiografie kreeg daarop een nieuwe kans. De ontleding van het genie, de psychologie van de kunst en de intuïtie van den kunstenaar werden strenger dan ooit onderzocht. Leonardo, el Greco, Rembrandt en

van Gogh zijn daardoor stellig weer anders benaderd dan voordien. De psychologische vloedgolf, die bij zoovele wetenschappen het primaat dreigde op te vragen is echter weer aan het afebber, na overigens heilzame resultaten te hebben geboekt. Wat gewonnen is, is een beter begrip van de structuur der verschijnselen. Vooral voor den kunsthistoricus die met vele bewustzijnsfactoren heeft rekening te houden, was dit van groote beteekenis. Niet de uitingen alleen, maar ook de drijfveeren, die den kunstenaar een creatieven drang verleen om zich te uiten, worden thans beter begrepen. Toch is ook hier een grens aangegeven, want het object — en dit blijve uitgangspunt — laat zich uit het bewustzijn niet verklaren¹⁶). De psychologie komt den historicus ten goede, hij is er niet van afhankelijk.

Het inzicht in de structuren, de erkenning van de bewegelijkheid van het leven alom, welke zoo belangrijk is voor de genesis van een gedachte, voor het creatieve vormgevoel en voor nog zooveel meer — dat alles heeft den kunsthistoricus weer terug gebracht tot het kunstwerk zelf, maar niet dan nadat ook nog de speciale aandacht was gevallen op episodien uit het oeuvre van een kunstenaar. Talrijk zijn de studies gewijd aan jeugdwerken, aan het probleem van de jeugdperiode, met zijn telkens weerkerende en overeenkomende kenmerken. Maar ook de werken uit de laatste jaren van een schilder of beeldhouwer blijken onderworpen aan typische veranderingen van structuur, welke wijzen op een andere verhouding van het *ik* in den tijd; een proces van vergeestelijking dat bij vele groote, juist de geniale figuren, identiek is. Deze wetmatige, maar zeer duidelijke verschillen tusschen werken uit de jeugd, uit de rijpere jaren en den ouderdom, dit rythme kortweg gezegd in de veranderende wijze van uiten bij den scheppenden mensch, blijkt echter niet alleen op den enkelen kunstenaar, maar ook op generaties betrokken te kunnen worden, misschien zelfs wel op stijlen en culturen in het algemeen. Het probleem van de generatie, het eerst door Pinder duidelijk geformuleerd, heeft van het ontwikkelingsproces der stijlveranderingen daardoor een nieuw en verhelderend beeld ontworpen¹⁷). Tegelijkertijd — ik wees hier zoo juist op — werd de kunstenaar als drager van ideeën, van overtuigingen en krachten tot vormdrang, van wezenlijke beteekenis voor den geestelijken inhoud van het tot stand gekomen kunstwerk. Vandaar dat vooral in de laatste jaren het kunstwerk in zijn veelomvattende geaardheid weer uitgangspunt werd voor diepgaand en zeer verstrekkend onderzoek. Niet de monographie van den kunstenaar, maar de monographie van het kunstwerk en diens structuur

is in zwang gekomen¹⁸). De ontwikkeling van de aethetica die ditzelfde structuurprobleem tot een oplossing tracht te brengen, stimuleert als het ware deze nieuwe doelstelling in de jongere kunstgeschiedenis¹⁹). Het kunstwerk is een wereld op zichzelf, het weerspiegelt, zooals een waterdruppel, de veelheid van de gecompliceerde levensverschijningen en het bindt deze samen tot een eenheid die door den beschouwer opnieuw moet worden begrepen. Alleen een juiste instelling om tot het wezen der dingen door te dringen, alleen een begaafdheid van zien, geschraagd door kennis en weten, ook innerlijk, dat is doorleefd weten, maken het mogelijk een beeld te vormen, waarin het historisch gebeuren organisch is opgenomen en waarin de genesis van den groei naar het voltooid raken de structuur van het kunstwerk verduidelijkt. Ziet hier de verklaring van de wetenschappelijke beschouwing in de kunstgeschiedenis, die een beeld oproept, dat in zichzelf weer de kiemen draagt voor nieuwe beelden. Niet alleen letterlijk, maar vooral ook overdrachtelijk opgevat, beteekent deze sterke concentratie, deze gecompliceerde synthese, een „verdichten” tot een beeld van verschijningsvormen, welke vroeger eerst zin kregen in een grooter en algemeener, soms ook wetmatig, verband. Deze beelden, noemt ze „verdichtels”, zullen later tezamen een eigen verband moeten gaan vormen, waaruit een nieuwe synthese, een nieuw beeld dus, de weerspiegeling zal worden van een weer andere verhouding van den mensch tot de kunst. Totdat ook dat beeld door de altijd waakzame analyse te gronde zal worden gericht, terwille van een ons nog onbekende vormverandering.

Wat is nu de slotsom van deze overdenking over de kunstgeschiedenis in verband met de vraag naar haar verhouding tot de andere wetenschappen? Het is in de eerste plaats deze, dat de kunstgeschiedenis als wetenschap, zoowel door de verkregen resultaten als door telkens zich wijzigende doelstellingen in den loop der jaren van aspect verandert. En vervolgens dit: deze zeer logische verandering behield, wanneer men de kunstgeschiedenis in vogelvlucht beschouwt, gedurende haar geheele historische verleden, een *autonoom* karakter. De wijzigingen hebben wij verklaard uit den aard van den groei zelve, zij konden bovendien niet uitblijven, omdat de strekking van ons denken ons dat verbiedt. Het wezen van de kunstwetenschap veranderde niet, sedert bleek dat zij zich bezig hield met monumenten, wier verschijningen een telkens andere waardeering, maar daardoor ook een telkens anderen geestelijken vorm in het leven riepen. Het object of monument, zijn verschij-

ning, zijn waardeering en zijn geestelijke vorm ontwikkelen zich tezamen tot een beeld dat een synthese wil zijn van wat wij zien en van wat is. Ik sprak U over de intuïtie en den drang in ons om dat beeld te scheppen. Een zich steeds wijder vertakkende methodiek steunt ons in het bepalen van een zuiver en critisch gekozen standpunt. Zij ontbolstert phraseologieën en stuwt ons tot een ontvankelijk beschouwen terwille van het bereiken van een resultaat, dat een wetenschappelijk resultaat is. Juist die wisselingen in ons gedachtenleven en die zich veranderende verhouding van ons tot den tijd en het verleden, maken het ons onmogelijk bij zoo'n menselijke wetenschap, als de kunstgeschiedenis is, de grenzen van haar gebied vast te stellen. Integendeel, dit gebied breidt zich uit of krimpt zich in al naar gelang haar methodiek haar tot expansie drijft of tot insnoering aanmaant. Zij heeft gemeen met andere wetenschappen dat zij, om haar doel te bereiken, andere wetenschappen tot haar hulpwetenschappen maakt, nu eens tijdelijk, dan weer blijvend. Zij stootte de aesthetica af, maar zij nam haar ook weer op, zij kan niet buiten filosofie, religie, letterkunde en historie. Biologie en chemie heeft zij soms zeer noodig, evenzeer wiskunde en psychologie. Elk onderwerp, elk probleem, elk beeld stelt weer zijn eigen eischen. De eisch die de kunstgeschiedenis zich zelve thans stelt heb ik gemeend te kunnen aantonen. Zij ontwikkelde zich historisch als een noodzaak, als een mijns inziens innerlijk onontkoombare noodzakelijkheid.

De Universiteit is de ideale plaats waar de wetenschappen, gecoördineerd, de enkele wetenschap bevruchten kunnen. De contacten die hier kunnen worden gelegd hebben echter alleen dan voor den kunsthistoricus beteekenis, indien hij ook later buiten de universiteit die contacten weet te vinden en aan te houden. In dat geval kunnen zijn werk en zijn denken, dat ik een *bouwend zien* zou willen noemen, óók vruchtdragend worden voor andere takken van wetenschap, die zich in de maatschappij ontwikkelen. Dan alleen dient hij zijn wetenschap als mensch, dan alleen stelt hij zich in dienst van de schoonheid waaraan hij zijn leven heeft verpand. Door zoo te zijn, te denken en zichzelf in dienst te stellen zal hij, zooals Roland Holst dat heeft omschreven, voortwerken in den zin van een voorbereiding „voor die hoogere taken waartoe hij wellicht nooit geroepen zal worden, maar waardoor ook het nederigste werk dat hem wel opgedragen wordt, iets van dit hooger verlangen, van die brandende liefde zal mede krijgen en wellicht ook iets, een ietsje van het moreel gezag, zonder hetwelk ook de schoonheid maar een kort leven heeft”²⁰).

1) H. J. Pos, *Filosofie der Wetenschappen, vijf inleidende voordrachten*, Arnhem, 1940, blz. 69 vgl.

2) W. G. Constable, *Art History and Connoisseurship*, Cambridge 1938, blz. 1.

3) H. J. Pos, o.c. blz. 67.

4) H. J. Pos, o.c., blz. 75.

5) Vlg. H. Tietze, *Methode der Kunstgeschichte*, Leipzig 1913. De hier geschetste inleiding kan in groote trekken nog worden aanvaard.

6) Hans Sedlmayr, *Zu einer strengen Kunstwissenschaft, Kunstwissenschaftliche Forschungen I*, Berlijn 1931 blz. 7—33.

7) W. Vogelsang, *Nullis non an nonnullis*, Utrecht 1921, blz. 11.

8) Vlg. H. Schneider, *Over kunsthistorische methodiek*, Leiden 1923, blz. 6.

9) H. Schneider o.c. blz. 20, 21.

10) De toepassing van deze gedachten grijpt terug op de zeer instructieve inleiding van J. Romein in „De tachtigjarige oorlog”, Amsterdam, 1941, blz. 3, 4, waarbij de schrijver in de ontwikkeling van een geschiedbeeld in abstracto een zestal „fazen” meent te mogen onderkennen. De ononderscheiden veeleendheid der werkelijkheid (de fase van de lyrische beleving) wordt vervolgens een gezeefde werkelijkheid, daarna ontstaat een behoefte om in die veelheid van „gezeefde” werkelijkheden een aaneengeslotenheid te vinden (de epische fase van het geschiedverhaal). De zijrijke voorstelling van het gebeurde (de dramatische fase) gaat vooraf aan het terugbrengen van het gebeurde tot enkele markante lijnen, d.w.z. tot het „beeld”, zoodat een welgeordende samenhang kan worden begrepen. Dit „beeld” — eenzijdig en subjectief — wordt in een weer latere fase verworpen terwille van een nieuw analytisch en wetenschappelijk detailonderzoek. Niet het synthetisch begrip maar het analytisch inzicht is dan drijfveer. Deze analytische onderzoekingen zullen zich weer moeten voegen tot een synthetisch geheel, tot een „verdichting” dus, of tot een nieuw gewonnen beeld, dat weer in staat is een verhaal van het verleden te scheppen.

11) Zie: Alois Riegl, *Gesammelte Aufsätze*, Augsburg—Wien 1929. Hierin H. Sedlmayr, *Die Quintessenz der Lehren Riegls* (blz. XII—XXXIV), waarin de ideeën van Riegl over „das Kunstwollen” nader worden geanalyseerd.

12) H. Tietze o.c. blz. 45. Wat Tietze onder „Kunstwollen” verstaat zou men beter (W. Passarge) „Stilwollen” kunnen noemen.

13) A. Pit, *Denken en Beelden*, Amsterdam 1923, tweede druk 1942, blz. 5.

14) Max Dvořák, *Kunstgeschichte als Geistesgeschichte*, München 1924. De aanhaling ontleend aan een voordracht „Über Kunstbetrachtung, 1920”, zie Vorwort der Herausgeber blz. X.

15) Een goed geschreven overzicht van de vele kunsthistorische beschouwingwijzen is te vinden in: Walter Passarge, *Die philosophie der Kunstgeschichte in der Gegenwart*, Berlin 1930, blz. 61 vgl. Hierin ook een literatuuroverzicht waarin niet alleen Ben. Croce, maar ook alle Fransche auteurs van Taine en Viollet le Duc tot Focillon toe ontbreken, evenals de Engelsche theoretici als J. Ruskin, W. Pater, Roger Fry etc. Eenige aanvulling geeft het overigens veel minder heldere boek van G. J. Hoogewerff, *Verbeelding en Voorstelling, de ontwikkeling van het kunstbesef*, Amsterdam, 1939.

16) Zie hierover de duidelijke uiteenzetting van H. J. Pos, o.c. blz. 87, 88 vgl.

17) W. Pinder, *Das Problem der Generation in der Kunstgeschichte Europas*, Berlin 1926; zie ook A. E. Brinckmann, *Spätwerke grosser Meister*, Frankfurt a.M. 1925.

18) Vgl. H. Sedlmayr o.c. blz. 30, waarbij hij spreekt over „Strukturmonographie”, zie verder het tijdschrift „Kritische Berichte”, 1928/29, blz. 187.

19) Vgl. D. Bartling, *De structuur van het kunstwerk*, Amsterdam (1941).

20) R. N. Roland Holst, *In en buiten het tij*, Amsterdam 1940, blz. 192 (Rede op 5 November 1938 uitgesproken voor de B.N.A.).

VOORHISTORISCHE EN ROMEINSCHE OUDHEDEN

DOOR PROF. DR. A. W. BYVANCK

VIII. — RECENTE ONDERZOEKINGEN

I. EENIGE ROMEINSCHE PLAATSNAMEN IN NEDERLAND

Wij beginnen met een beschouwing over de namen van een paar plaatsen in Nederland, die door de antieke auteurs worden vermeld. In sommige gevallen is het gelukt een nauwkeuriger inzicht over die plaatsen en haar ligging te verkrijgen. De Romeinsche geschiedenis en topographie van ons land worden op die wijze telkens eenigszins verhelderd.

In zijn *Historiae* (V 19) verhaalt Tacitus, dat Civilis na de nederlaag bij Vetera in den zomer van het jaar 70 het niet waagde Oppidum Batavorum te verdedigen. Uit die sterkte werd alle tilbare have medegenomen en de rest verbrand. Vervolgens week Civilis naar het eiland der Bataven, het gebied dat tusschen de armen van den Rijn in de delta ligt. Hij wist, dat de Romeinen geen schepen hadden om een brug te slaan en dat hun leger nooit zonder brug de rivier zou trachten over te steken. Tevens heeft hij den dam, dien Drusus had laten bouwen, vernield en bewerkte hij op die wijze, dat een grooter deel van het water van den Rijn door den westelijken arm van deze rivier, die Waal wordt genoemd, afvloeide. Door die maatregel maakte hij den overtocht naar het eiland der Bataven voor de Romeinen nog moeilijker.

Reeds dadelijk nadat hij den inheemschen burcht op het plateau van den Kopschen Hof ten oosten van Nijmegen had ontdekt, heeft Holwerda het vermoeden uitgesproken, dat daar het door Tacitus genoemde Oppidum Batavorum (de Burcht van de Bataven) was teruggevonden. Dit vermoeden is waarschijnlijk juist. Want de door Holwerda ontdekte sterkte is zonder twijfel tijdens den opstand der Bataven te gronde gegaan en daarna niet meer bewoond geweest. In de laatste jaren hebben wij over den aanleg van dergelijke door de Germanen gebouwde vestingen nog meer geleerd. Wat wij uit de publicatie der resultaten van Holwerda's onderzoekingen kunnen opmaken, komt overeen met hetgeen wij van elders over zulke inheemsche versterkingen weten¹⁾. Intusschen was het zeker geen nederzetting met een vaste bewoning. Er was slechts een gering aantal huizen en heiligdommen binnen de omwalling. Men moet denken aan een vluchtburcht, waar de menschen

uit de omgeving met hun have en hun vee een veilig onderkomen konden zoeken bij dreigend gevaar. Ten slotte wordt de veronderstelling, dat dit inderdaad de door Tacitus genoemde Burcht der Bataven is, nog nader bevestigd door de Romeinsche legioensvesting, die daar in de onmiddellijke nabijheid kort na het jaar 70 is gebouwd. Blijkbaar hebben de Romeinen hun eigen sterkte met opzet zoo dicht mogelijk bij den Bataafschen burcht aangelegd. Het kamp van Legio X moest dien burcht vervangen.

Is dit juist, dan kan Batavodurum niet dezelfde nederzetting zijn, zooals men het wel eens heeft verondersteld. Deze naam wordt door Tacitus in het vervolg van zijn verhaal (*Historiae* V 20) genoemd. Daar vertelt hij, dat de Bataven, korten tijd nadat zij naar de Betuwe waren uitgeweken, op vier plaatsen tegelijk een aanval ondernamen tegen de Romeinsche troepen, die aan den linker oever van de Waal waren gelegerd, te Arenacum waar Legio X lag gekampeerd, te Batavodurum dat door Legio II werd bewaakt en te Grinnes en Vada waar afdeelingen voetvolk en ruitery der bondgenooten aanwezig waren. Naar alle waarschijnlijkheid noemt Tacitus, die over een voortreffelijke bron beschikte, deze plaatsen in de volgorde van het oosten naar het westen. Arenacum is ons uit later tijd bekend als een belangrijk punt aan de Romeinsche heirbaan langs den Rijn. Men neemt aan, dat daar de weg afsloeg naar Nijmegen, die verder den linker oever van de Waal volgde, en men zoekt deze plaats bij Rindern; — men zou wellicht ook aan Millingen kunnen denken. Batavodurum moet bij Nijmegen hebben gelegen; Grinnes en Vada zullen zoo aanstonds ter sprake komen.

Over de gevechten bij Batavodurum deelt Tacitus alleen mede, dat de aanvallende Bataven een poging deden om de brug, die de Romeinen daar aan het bouwen waren, te vernielen. Zeker kan men niet veronderstellen, dat die brug in de nabijheid lag van den burcht op het plateau van den Kopschen Hof. Naar men immers moet aannemen, liep de Waal in den Romeinschen tijd, niet veel anders dan tegenwoordig, met een grooten boog om Millingen heen en bereikte het heuvelland van Nijmegen wat verder naar het oosten, ongeveer waar de burcht op de hoogte ligt. Die plaats was

zeer geschikt om daar een sterkte te bouwen, maar niet voor een brug, vooral omdat de toegang tot zulk een brug veel te bezwaarlijk zou wezen. Men zal de plaats, waar de brug door de Romeinen werd gebouwd, en dus ook Batavodurum, wat verder naar het westen moeten zoeken. Daar, in de buurt van het Valkhof, is ons inderdaad door vondsten uit de eerste eeuw een nederzetting bekend. De dateering volgt uit het daar ontdekte aardewerk. Bij die nederzetting behoorden de grafvelden op den Hunerberg, waar in het begin van deze eeuw, toen het terrein voor den bouw van huizen werd gereed gemaakt, zooveel vondsten zijn gedaan. Waarschijnlijk is Batavodurum de naam van deze nederzetting geweest. Over den aard van de plaats, die daar lag, weten wij niets. Men heeft gedacht aan een Romeinsch fort, wellicht niet meer dan een versterkte wachtpost, een castellum. In elk geval behoorde evenwel bij die sterkte een dorp voor de civiele bevolking. Maar, gelijk gezegd, tot nu toe is het niet gelukt daaromtrent eenige zekerheid te verkrijgen. Een gelukkige ontdekking moet ons behulpzaam zijn om de oplossing van dit vraagstuk te vinden.

Grinnes en Vada, de twee plaatsen die wij zooveel reeds noemden, komen nog eens in het vervolg bij Tacitus (*Historiae* V 21) ter sprake. Daar hebben de Bataven hun krachtigsten aanval gedaan en was het gevaar voor de Romeinen het grootst. Bij Vada had Civilis zelf de leiding en Classicus bij Grinnes. Reeds hadden zij bijna de overwinning behaald, toen de Romeinsche opperbevelhebber Cerialis met ruitery te hulp kwam en de krijgskans keerde. De Germanen werden in de rivier gejaagd; Civilis zwom naar den overkant; Classicus ontkwam in een bootje.

Door de manier, waarop Tacitus de lotgevallen van de twee plaatsen aaneenkoppelt, ligt het vermoeden voor de hand, dat zij zeer dicht bij elkander lagen. Zij bleven immers beide door de aankomst van Cerialis met zijn ruitery voor de Romeinen behouden. In elk geval moeten de aanvallers van de meest westelijke der beide forten gezien hebben, wat er bij het oostelijke geschiedde. Wij kennen nu inderdaad twee Romeinsche nederzettingen aan de Waal ten westen van Nijmegen, die op betrekkelijk geringen afstand van elkander waren gelegen, in de buurt van Heerewaarden en Rossum, niet ver van de plek waar Maas en Waal elkander voor het eerst ontmoeten. De vondsten van Rossum zijn reeds lang bekend; bij Heerewaarden is eerst kort geleden het een en ander ontdekt. Maar op geen van die twee plaatsen heeft men een onderzoek kunnen instellen. Waar-

schijnlijk is het terrein, waarvan de Romeinsche voorwerpen afkomstig zijn, door de rivieren geheel weggespoeld. Zooveel is vrijwel zeker, dat bij elk van die twee plaatsen een Romeinsch fort moet hebben gelegen. Vada kan men dan bij Heerewaarden localiseeren en Grinnes, dat ook op de Tabula Peutingeriana staat aangeeteekend, bij Rossum. De laatste identificatie heeft men reeds dikwijls gedaan, hoewel de getallen, die op de Tabula staan, daar niet voor spreken. Het is intuschen zeker, dat in die getallen een fout schuilt; zij zijn dus, zonder verdere gegevens, onbruikbaar.

Het Kanaal van Drusus wordt in onze overlevering, gelijk bekend, twee maal door de antieke auteurs vermeld. De eerste mededeeling, bij Suetonius (in het leven van Claudius, 1), leert ons over de ligging niets. Op grond van de andere, bij Tacitus (*Annales* II 8), zijn wij thans in staat met volkomen zekerheid te bepalen, waar dit werk heeft gelegen. Tacitus noemt het kanaal in zijn verhaal over de tweede groote expeditie van Germanicus naar Noordwest-Germanië in het jaar 16 o. J. Voor deze expeditie waren zeer omvangrijke voorbereidselen gemaakt. De Romeinen hadden begrepen, dat zij, om succes te hebben tegen de Germanen, hun troepen zoo snel en zoo gemakkelijk mogelijk naar het land van den vijand moesten brengen. Met dit doel had Germanicus een groot aantal schepen laten bouwen. Als verzamelplaats voor die schepen en voor de troepen was aangewezen het eiland der Bataven, dat wil zeggen het land tusschen de hoofdarren van den Rijn, dus tusschen Waal en Rijn (dat wil zeggen den Rijn, den Krommen en den Leidschen Rijn), omdat daar de troepen gemakkelijk konden worden ingescheept. Het leger werd over de vaartuigen verdeeld en Germanicus voer, na een gebed tot zijn overleden vader Drusus te hebben gericht, het Kanaal van Drusus binnen en verder over de meren, die men zich in het midden van ons land moet denken, naar den mond van de Eems, waar de troepen werden ontscheept.

Germanicus kan twee waterwegen hebben gevolgd van het eiland der Bataven naar de meren in het midden van ons land, waar later de Zuiderzee is ontstaan, te weten de Geldersche IJssel en de Utrechtsche Vecht. Vroeger, toen men voor het eiland der Bataven uitsluitend aan de Betuwe dacht, heeft men het Kanaal van Drusus steeds met de IJssel geïdentificeerd; later heeft men veelal de voorkeur gegeven aan de Vecht. Intuschen heeft men er blijkbaar niet voldoende aandacht aan geschonken, dat Germanicus ook bij zijn eerste expeditie naar Noordwest-Germanië, in het jaar 15 o. J.,

een van de twee genoemde routes heeft gevolgd. Tacitus is evenwel in zijn bericht over die eerste expeditie (*Annales* I 60) zeer weinig uitvoerig. Wij vernemen alleen, dat Germanicus vier legioenen op vaartuigen inscheept, over de meren vaart en de ruitery, die over land is gezonden, bij de Eems aantreft. Zooveel is intusschen duidelijk, dat Germanicus bij zijn eerste expeditie geen gebruik heeft gemaakt van het Kanaal van Drusus. Anders was het gebed aan Drusus bij het begin van de tweede expeditie zinloos geweest.

Wij weten, dat de tweede expeditie in Vechten is begonnen. Althans is een groot deel van de troepen daar aan boord gegaan van de vloot. Braat heeft immers enkele jaren geleden bij Vechten een grooten aanlegsteiger opgegraven, die in het begin der regeering van Tiberius is gebouwd²⁾. Zonder eenigen twijfel behoort deze steiger tot de werken, die bij de voorbereiding der expeditie van het jaar 16 zijn tot stand gebracht. Natuurlijk kunnen ook elders troepen zijn ingescheept. Maar uit den steiger blijkt duidelijk, dat aan Vechten een rol van beteekenis was toegedacht bij de expeditie, waarvoor zoo uitvoerige toerusting was gemaakt. Daar het Kanaal van Drusus, volgens het verhaal bij Tacitus, niet ver van het beginpunt der expeditie kan zijn verwijderd geweest, was het naar alle waarschijnlijkheid niet anders dan een verbetering van den toegang van den Rijn naar de Vecht. Het is bekend, dat deze stroomen vroeger een veel grootere beteekenis hadden dan later. Dat blijkt uit de hoeveelheid klei, die zij aan hun oevers hebben afgezet. In den Romeinschen tijd moeten zoowel de Utrechtsche Rijn als de Vecht nog goed bevaarbare rivieren zijn geweest.

De twee plaatsen aan den mond van den Rijn, *Lugdunum* en *Praetorium Agrippinae*, zijn reeds dikwijls besproken³⁾. Van *Praetorium Agrippinae* weten wij zeer weinig. Het staat op de *Tabula Peutingeriana* aangeteekend met een vrij uitvoerig vignet, dat veelal wordt gebruikt voor nederzettingen met een badplaats; als afstand tot *Lugdunum* wordt twee mijlen (ongeveer 4½ km) opgegeven. Anders vindt men het nergens vermeld. *Lugdunum* komt ook voor in het Reisboek, het *Itinerarium Antonini*; daar wordt het als „*caput Germaniarum*”, waarschijnlijk eindpunt van de wegen in Germanië, aangeduid. Bovendien vindt men deze plaats in het geographische werk van Ptolemaios, dat uit het midden of het derde kwart van de tweede eeuw dateert. *Lugdunum* moet dus reeds vroeger in de literatuur zijn vermeld geweest. Intusschen leeren de namen van deze plaatsen zelf nog het een en ander over haar beteekenis.

Een *praetorium* is de verblijfplaats van een praetor. Vandaar wordt de term in de provincies soms gebruikt voor een gebouw, waar een stadhouder, een legioenscommandant en andere voorname personen een onderkomen kunnen vinden. Men leest, bij voorbeeld, op een inscriptie, die in Thracië is gevonden (*CIL*. III 6123, Dessau 231), dat Nero aan een weg *praetoria* en *tabernae* heeft laten bouwen. Daarbij moet men onder *tabernae* kleine winkels verstaan, die ook als logement kunnen dienst doen, gelijk elke reiziger in het Oosten weet. Een *praetorium* is een voornamer en giefelijker verblijfplaats.

Ook uit ons land kennen wij zulk een *praetorium*. Het is opgegraven bij Stein aan de Maas⁴⁾, maar niet als zoodanig herkend. Intusschen bewijst de vergelijking met gebouwen van denzelfden aanleg, die in het buitenland zijn ontdekt, wat de bestemming van de te Stein gevonden grondslagen is geweest. Men denke slechts aan het bekende *praetorium* van Hedderheim, het antieke Nida⁵⁾. Dit laatste lag naast een badhuis en inderdaad was het gebruikelijk, zulk een gebouw naast *thermen* op te richten. Wij begrijpen nu ook, waarom de teekenaar op de *Tabula Peutingeriana* voor *Praetorium Agrippinae* een vignet heeft aangebracht, dat anders bij voorkeur voor badplaatsen werd gebruikt.

Met *Agrippina* wordt naar alle waarschijnlijkheid de dochter van Germanicus en de oudere *Agrippina* bedoeld, de voorname Romeinsche dame die de echtgenoot van keizer Claudius is geweest. Zij was te Keulen geboren, toen haar vader het commando had over de legers aan den Rijn. Om die reden is haar naam aan Keulen gegeven, toen deze stad den rang van een Romeinsche *colonia* kreeg. *Praetorium Agrippinae* is dus gesticht onder de regeering van Claudius, toen *Agrippina* keizerin was, dus tusschen 49 en 54. Eveneens staat de naam *Lugdunum* in betrekking tot het keizerlijke paar. Claudius is immers in het jaar 10 v. Chr. te Lyon, dat *Lugdunum* heette, geboren.

Wij begrijpen op deze wijze, dat de twee genoemde plaatsen aan den Rijn bij de monding van deze rivier moeten zijn gesticht omstreeks het midden van de eerste eeuw. Zonder twijfel behooren zij tot de reeks van versterkingen, die in dien tijd langs den linker oever zijn aangelegd, nadat Claudius het bevel had gegeven de troepen uit het land ten oosten en ten noorden van de rivier terug te trekken. Bij die gelegenheid heeft men toen het eerste fort, van de Noordzee af gerekend, door zijn naam in verband gebracht met den keizer en het tweede, dat daar vlak bij was gelegen, met de keizerin. Reeds dikwijls is het vermoeden uitgesproken, dat men

Lugdunum in de buurt van Katwijk moet zoeken. Praetorium Agrippinae is dan de naam geweest van de sterkte, die te Valkenburg aan den Rijn is ontdekt. Naar hij onlangs mededeelde, heeft Van Giffen, tijdens de daar verrichte opgravingen, een bevestiging van deze laatste veronderstelling gevonden.

Over Coriovallum heeft Mr. Hardenberg niet lang geleden een opmerkelijk artikel geschreven⁶⁾. Het was daarbij zijn bedoeling te bewijzen, dat dit de naam was van de Romeinsche nederzetting te Heerlen. De plaats wordt vermeld in het Reisboek en staat ook op de Tabula Peutingeriana aangeteekend. Voor den afstand naar Tongeren wordt 16 mijlen opgegeven en voor den afstand naar Gulik 12 (volgens een andere mededeeling, 18); bovendien sloeg bij Coriovallum een weg af in noordwestelijke richting naar Tüddern, dat op een afstand van 7 mijlen was gelegen. Wat den afstand tot Gulik betreft, berust het getal 18, dat een keer wordt genoemd, op een vergissing, daar Gulik nog geen 30 km van Heerlen verwijderd is. Blijkbaar heeft een afschrijver het getal 18, dat den afstand naar Keulen aangeeft, twee maal overgenomen.

Hardenberg heeft opgemerkt, dat in beide gevallen, wanneer men op een moderne kaart den afstand van Heerlen naar Gulik en wanneer men van Heerlen naar Tongeren meet, het opgegeven getal iets te klein blijkt te wezen, indien men aanneemt, dat met dit getal Gallische mijlen van $1\frac{1}{2}$ Romeinsche mijl of 2200 m worden bedoeld. Iets dergelijks heeft men in Aquitanië opgemerkt en men neemt aan, dat daar de wegen naar Aquitaansche mijlen waren opgemeten. Volgens een mededeeling van Plinius, heeft men niet alleen voor de verschillende provincies, maar zelfs voor de verschillende wegen veelal van grootere en kleinere lengtematen gebruik gemaakt. Ook in het land van de Tungri is, naar de landmeetkundige Hyginus zegt, een afwijkende voet in zwang geweest, een „pes Drusianus” van $1\frac{1}{8}$ normalen Romeinschen voet. Het is zeer goed mogelijk, dat deze locale eenheid eveneens ten grondslag lag aan de lengtemaat, die voor de wegen werd gebruikt. Met andere woorden, de mijlen in het land der Tungri waren niet $1\frac{1}{2}$ Romeinsche mijl (van 1480 m) of 2220 m lang, maar $\frac{9}{8}$ van dit bedrag of ten naaste bij 2500 m.

De afstand van Tongeren naar Heerlen bedraagt ongeveer 40 km, wat volkomen overeenkomt met 16 Tungrische mijlen, en de afstand van Heerlen naar Gulik bijna 30 km, wat slechts weinig minder is dan 12 Tungrische mijlen. Men kan dus zeggen, dat de werkelijke toestand de veronderstelling van Hardenberg onder-

steunt. Intusschen zal men goed doen niet te veel vertrouwen te stellen in een betoog, dat berust op de getallen van het Reisboek en van de Tabula Peutingeriana. De ondervinding heeft geleerd, dat de grondslag voor zulk een betoog zeer zwak is. Deze getallen zijn maar al te dikwijls foutief.

II. DE BEVRIJDING VAN DE ROMEINEN

Door de mededeelingen van de antieke auteurs en door de vondsten in den bodem, die wij met deze mededeelingen in verband kunnen brengen, zijn wij vrij goed op de hoogte van de manier, waarop Nederland door de Romeinen is veroverd. Daarentegen weten wij slecht, hoe ons land voor het Rijk is verloren gegaan. Dit vraagstuk zal in het volgende worden besproken naar aanleiding van een niet lang geleden verschenen studie⁷⁾. Het is mogelijk aan de resultaten van die studie nog het een en ander toe te voegen. Voornamelijk evenwel is het doel te wijzen op enkele lacunes in onze kennis en op de mogelijkheid die lacunes aan te vullen.

Ons land is veroverd door Drusus tijdens zijn krijgstochten van de jaren 12 tot 9 v. Chr. Door de nederlaag van Varus in het jaar 9 o. J. hebben de Romeinen het niet verloren; want wij vernemen, dat in 14 nog een garnizoen lag bij de Cauchen, dus in het land ten oosten van de Eems, vermoedelijk aan den mond van die rivier. In 28 hebben de Friezen zich bevrijd en eerst in 47 is door de Romeinen een poging gedaan om dit volk wederom te onderwerpen. Maar deze veldtocht is ontijdig afgebroken. De regeering te Rome wenschte, om welke reden dan ook, op dat oogenblik geen oorlog in dit gebied en de legercommandant, Corbulo, kreeg het bevel zijn troepen terug te trekken op den linker oever van den Rijn in het geheele distrikt, dat onder zijn gezag stond. Dat bevel is met groote nauwkeurigheid uitgevoerd. Van dien tijd af vormde de Rijn de grens van het gebied, waar de commandanten van het Nedergermaansche leger het bevel voerden.

Intusschen liet Rome haar invloed nog wel degelijk gelden aan den rechteroever van de rivier. Een breede strook land werd daar vrij gehouden van alle bewoning ten einde te verhinderen, dat de Germanen strooptochten in het Romeinsche bezit zouden ondernemen. Bovendien hield het Rijk contact met de volkeren, die het land achter deze onbewoonde strook in hun bezit hadden. Die volkeren waren door middel van verdragen, waarbij zij de opperheerschappij van Rome hadden erkend, en door gijzelaars, die zij hadden moeten leveren, gebonden. Men kan spreken van een reeks vazalstaten aan den

rand van het Romeinsche Rijk. In ons land hebben, naar alle waarschijnlijkheid, de Friezen tot deze vazalstaten behoord. Men kan immers niet aannemen, dat Corbulo zou hebben nagelaten dit volk op zulk een wijze te binden, voordat hij zijn troepen terugtrok.

Door de vondsten in den bodem worden deze verhoudingen nog nader toegelicht. De voorwerpen van Romeinsche herkomst zijn talrijk in het gebied ten zuiden van den Rijn, dat wil zeggen, van de rivier die bij Lobith in ons land komt, langs Arnhem en Rhenen stroomt tot Wijk bij Duurstede, vervolgens tegenwoordig als Kromme en als Leidsche Rijn in Utrecht en Zuid-Holland bekend is, om bij Katwijk in de Noordzee uit te monden. Rechts van den Rijn worden in de Graafschap Zutphen, op de Veluwe, in het Utrechtsche heuvelland en het Gooi, in het veengebied van Utrecht en Holland en in de duinstreek ten noorden van Katwijk nagenoeg geen Romeinsche oudheden aangetroffen. Eerst op enkele plaatsen in Overijssel, in Drente en vooral in de kleistreek van Friesland en Groningen vindt men wederom sporen van een eenigszins uitgebreide bewoning gedurende den Romeinschen tijd. De talrijke voorwerpen voor dagelijksch gebruik, die uit het zuiden afkomstig zijn, in de terpen, bewijzen, dat de menschen, die daar hebben geleefd, in een tamelijk nauwe betrekking tot het bezette gebied hebben gestaan.

Het systeem van grensverdediging met hulp van een strook onbewoond land heeft voortreffelijk gewerkt. Door een enkele linie van vestingen, forten en wachtposten, die door een weg waren verbonden, aan den linkeroever van den Rijn kon het Romeinsche gebied op afdoende wijze worden beschermd. In Neder-Germanië is dit gebied gedurende ruim twee honderd jaren intact gebleven. Het is niet uitgebreid, geen stuk is verloren gegaan, bijna voortdurend heeft er vrede geheerscht. Alleen door den opstand der Bataven in de jaren 69 en 70 is de rust gestoord. Maar deze opstand had voor den algemeenen toestand geen gevolgen. De verhouding tot de staten buiten het Rijk is er niet wezenlijk door gewijzigd. Vooreerst bleven de vazalstaten nog gehoorzaam.

In de tweede helft van de tweede eeuw bespeurt men evenwel een verandering. Er hebben toen enkele aanvallen plaats gehad van volkeren, die verder in het binnenland van Germanië woonden, van de Cauchen uit het land aan de kust tusschen de Eems en de Elbe en van de Chatten, hun zuidelijke naburen ongeveer aan den bovenloop van de Wezer. De Romeinen hebben die aanvallen zonder groote inspanning afgeslagen. Maar

men bespeurt er toch den invloed van ⁸⁾. Men merkt immers op, dat de bewoners van het platte land in het Romeinsche gebied omstreeks het begin van de derde eeuw hun landhuizen hebben verlaten. Blijkbaar hebben zij zich van dien tijd af gevestigd in de steden of althans in de nabijheid van door Romeinsche troepen bezette forten, waar het veiliger was. Behalve in andere streken heeft men dit in Zuid-Limburg waargenomen.

Bovendien weten wij, dat in dien zelfden tijd, omstreeks 200, de Romeinsche linie langs den Rijn opnieuw krachtig is versterkt. Zoowel het fort van Vechten als de sterkte in Utrecht zijn onder Septimius Severus in steen herbouwd. Werkzaamheden van dien aard in het fort van Roomburg worden op een ons bewaarde inscriptie vermeld. Het is duidelijk, dat de regeering krachtige maatregelen tegen de Germaansche aanvallen noodzakelijk achtte. Intusschen zijn door de omstandigheden deze maatregelen toch niet voldoende geweest. Men kan daarvoor twee oorzaken noemen: aan den eenen kant het krachtiger worden van de Germanen, uitkomend door hun toenemend zelfbewustzijn en hun aaneensluiting tot groote bonden van volkeren (de Alamannen, de Franken, de Saksen), — over die bonden zullen wij beneden nog spreken —, en aan den anderen kant de verzwakking van den Romeinschen staat door de binnenlandsche oorlogen.

Waarschijnlijk is deze innerlijke verzwakking de aanleiding geweest voor een maatregel, die in ons land omstreeks het midden van de derde eeuw is genomen. Men heeft opgemerkt, dat de bevolking van de Romeinsche stad bij Nijmegen gedurende de eerste helft van de derde eeuw in aantal sterk is achteruitgegaan. Dat blijkt uit den inhoud van de bij die stad ontdekte grafvelden ⁹⁾. Naar het schijnt, vond men het daar niet meer veilig en hebben de bewoners de wijk genomen naar elders. Verder bewijzen de resultaten der opgravingen, dat het Romeinsche leger de linie langs den Rijn omstreeks het midden van de derde eeuw heeft opgegeven. Tegelijkertijd zijn ook de burgerlijke nederzettingen ontruimd. Men heeft dit opgemerkt te Ockenburg bij Den Haag en bij onderzoekingen in de Betuwe. Bovendien is in dien tijd de stad bij Nijmegen verlaten. Waarschijnlijk hebben de bewoners zich teruggetrokken naar zuidelijker streken. Een deel heeft zich evenwel gevestigd ergens in de buurt van het Valkhof op een plaats, die gemakkelijker kon worden verdedigd. Dat blijkt uit de daar in de buurt gevonden voorwerpen.

Deze gebeurtenissen worden door geen enkel ons uit de Oudheid overgeleverd bericht verhaald. Maar de vondsten in den bodem spreken een duidelijke taal. De

chronologie wordt toegelicht door de ontdekkingen in Duitschland. Daar zijn de troepen uit het gebied achter den limes aan den rechter oever van den Rijn ongeveer in deze zelfde periode teruggetrokken. Het fort van Niederbieber, dat zeer nauwkeurig is onderzocht, moet door de bezetting omstreeks 260 zijn ontruimd. Intusschen blijkt uit het gevondene, dat de Romeinen daar wat langer zijn gebleven dan in de Betuwe, Utrecht en Zuid-Holland. Op die wijze komt men voor de ontruiming van dit laatste gebied tot de genoemde datering omstreeks het midden van de derde eeuw.

Er zijn echter allerlei vragen, waarop men gaarne een nauwkeuriger antwoord zou willen ontvangen. Wanneer is de genoemde landstreek precies verlaten? Welk deel van de bevolking is achtergebleven? Hoeveel heeft de ontruiming zich uitgestrekt in het land ten zuiden van de Waal? Alleen de resultaten van onderzoekingen in den bodem kunnen ons hieromtrent eenig licht verschaffen. Voorloopig moeten wij alleen oordeelen op grond van een uitvoerig onderzoek der in het betrokken gebied gevonden munten. Zulk een onderzoek zou ons hier te ver voeren. Wij moeten volstaan met de opmerking, dat de munten in het algemeen ophouden met Gordianus III (238-244) en Philippus Arabs (244-249), soms nog gevolgd door een enkel stuk van Gallienus (253-268); Postumus (258-268) is bijna niet meer vertegenwoordigd.

Wij kunnen deze gegevens evenwel nog eenigszins toelichten door berichten, die wij bezitten over de gebeurtenissen uit wat later tijd. Het is bekend, dat in het jaar 257 een groote inval heeft plaats gehad van Germaansche volkeren in het Romeinsch gebied links van den Rijn. Bij die gelegenheid worden de Franken voor het eerst in onze overlevering genoemd. Deze aanval is gedurende de volgende jaren tot 270 telkens herhaald en in bijzonder heftige mate nog eens in 276. Daarbij konden de Germanen zooveel succes behalen, omdat de grens slechts door een betrekkelijk kleine legermacht werd bewaakt, terwijl in het binnenland nagenoeg geen troepen aanwezig waren voor de verdediging.

Het heeft aan de Romeinsche keizers van dien tijd veel moeite gekost om de aanvallers te verdrijven en de orde te herstellen. Gallienus (253-268), Postumus (258-268) die aan den Rijn als keizer was opgetreden, Aurelianus (270-275), ten slotte Probus (276-282) hebben zich daarvoor ten zeerste ingespannen. Van eenige door deze keizers genomen maatregelen heeft men in den bodem enkele sporen teruggevonden. Bij Neuss (Novaesium) was tusschen 253 en 270 een fort voor een ruiterafdeeling, dat daar zonder twijfel ter

afweer van de Franken is aangelegd. Gelduba (Gellep bij Krefeld) is in elk geval nog in de vijfde eeuw bezet geweest; het is evenwel zeer opmerkelijk, dat de vondsten in een daar ontgraven grafveld juist omstreeks 260 aanvangen. Te Burginatum (even ten noorden van den Monterberg bij Kalkar) was een garnizoen tot omstreeks 400. Omstreeks 260 is te Quadriburgium (Qualburg bij Kleef) een Romeinsche versterking aangelegd; er heeft daar een Numerus Ursariensium gelegen¹⁰). De vesting van Legio XXX bij Xanten, waarvan wij de ligging gedurende de periode na 70 niet kennen, zal waarschijnlijk tijdens de invallen van de Franken zijn ontruimd; men meent op grond van de gevonden ceramiek, dat dit omstreeks 260 is geschied. Kort na later toen de Romeinen de linie langs den Rijn trachtten te herstellen, is daar evenwel zonder twijfel weer een garnizoen gelegd, maar vermoedelijk als een bezetting in de stad Colonia Traiana.

In ons land kan men tot nu toe geen spoor van de werkzaamheid uit dezen tijd aanwijzen¹¹). Munten uit den tijd tusschen Gallienus (253-268) en Diocletianus (285-305) komen nagenoeg niet voor. Naar het schijnt, hebben de keizers zich over het gebied in Noord-Gallië aan de monden van den Rijn vrijwel niet bekommerd.

Als oorzaak voor de invallen der Franken moeten wij in de eerste plaats hun behoefte aan land beschouwen. Zij konden aan die behoefte slechts voldoen door een uitbreiding naar het westen, daar zij in het oosten werden tegengehouden door de Saksen. Maar deze stam is blijkbaar zelf eerst later naar het westen begonnen op te dringen; wij zullen daarover naderhand nog spreken. Intusschen was de honger naar land bij de Franken oorzaak, dat zij, die eenmaal op den linker oever van den Rijn waren aangekomen, slechts zeer ongaarne weder terugkeerden. Ook de Romeinen hadden er geen overwegend bezwaar tegen, dat zij daar bleven; want er was op het platte land van Gallië een groot gebrek aan werkkrachten en voor het leger kon men krijgshaftige jonge mannen steeds goed gebruiken. Op deze wijze is het begrijpelijk, dat er van het midden der derde eeuw af een langzame infiltratie van Frankische elementen in het gebied links van den Rijn heeft plaats gehad. Dit binnendringen van de Germanen, waarover ons uiteraard geen bijzonderheden worden medegedeeld, is in de volgende jaren nog bevorderd door de politiek van de Romeinsche keizers, die oorlogen met de Franken hebben gevoerd.

Maximianus (sedert 285), Constantius Chlorus (van 293 tot 306), Constantinus I (sedert 306) hebben her-

haaldelijk tegen de Franken aan den Neder-Rijn en in de Rijndelta gestreden. Zij zijn doorgedrongen in het vroegere land der Bataven, dat in dezen tijd door de Romeinsche schrijvers als Batavia werd betiteld. Wellicht mag men uit het gebruik van dezen naam opmaken, dat dit land toen niet meer werd beschouwd als een deel van het Rijk. De Romeinsche keizers hebben aan den eenen kant getracht met de Germanen tractaten te sluiten, waarbij zij zich verzekerden van hun medewerking voor de verdediging van de grens. Dat is hun streven geweest tegenover de Salische Franken in het land van de Rijndelta, waar de Romeinsche legers slechts moeilijk konden doordringen en de Germanen bovendien overwicht bezaten door hun grootere bedrevenheid in den oorlog te water. Als voorbeeld voor zulk een overeenkomst kan men den vrede vermelden, die tusschen Gennoboudes en Maximianus werd gesloten. Daarbij is het de vraag, in hoeverre wellicht reeds toen aan de Franken werd veroorloofd zich neer te zetten in het land aan den linker oever van de Waal. Hebben zij inderdaad daar woonplaatsen gekregen, — hetgeen niet waarschijnlijk is —, dan moet men in elk geval aannemen, dat zij door de Romeinen werden beschouwd als rijksonderdanige vazallen. Maar zij waren dan toch vrij in dien zin, dat zij onder hun eigen vorsten stonden en niet onder Romeinsche magistraten.

Aan den anderen kant hebben de keizers getracht de Franken door krijgstochten en invallen in hun gebied te imponeeren. Deze laatste taktiek is vooral gevolgd tegenover de Ripuarische Franken aan den Neder-Rijn. Het was daarbij voorloopig niet de bedoeling deze volkeren te onderwerpen of hen tot een duurzamen vrede te brengen. Het vruchteloze van zulk een poging hebben de keizers zeer goed ingezien. Veeleer wilden zij vooral schrik en ontzag inboezemen; maar zij wenschten ook buit te behalen. Die buit bestond uit menschen, manschappen die zij bij hun legers konden inlijven en boeren om het verlaten land in Gallië te bebouwen. Zoo hadden de keizers in den tijd omstreeks het begin onzer jaartelling gehandeld en zij hadden daarbij succes gehad. De Ubii, die in de buurt van Keulen land hadden ontvangen, en de Sugambren, die bij Xanten waren neergezet, waren al spoedig trouwe onderdanen van Rome geworden. Maar dat was lang geleden. Zoowel in het Rijk als bij de Germanen was veel veranderd. Het Rijk miste in de vierde eeuw de kracht om de nieuwe bewoners te assimileeren en de Germanen hadden toen veel meer gevoel voor hun eigen beteekenis dan hun voorvaders van drie eeuwen her. Anders dan de laatst genoemden zijn de Franken nooit geromaniseerde provincialen geworden.

Intusschen is in dezen tijd nog een andere maatregel genomen om Noord-Gallië te beschermen. Het was duidelijk gebleken, dat de verdedigingsmiddelen langs den Rijn daarvoor niet voldoende waren. Er diende dus een tweede linie te worden geschapen. Volgens Romeinsch gebruik moest zulk een linie bestaan uit een weg, die met forten en wachtposten was versterkt. Daarvoor werd de weg gekozen van Keulen over Gulik, Heerlen en Maastricht naar Tongeren, — die dus over Nederlandsch grondgebied liep —, de voortzetting van dien weg naar Bavai, op eenigen afstand langs den linker oever van de Maas en de Sambre, en verder over Doornik (Turnacum) en Cassel (Castellum Menapiorum) naar Boulogne-sur-mer (Bononia) aan het Kanaal. Het fort te Heerlen, de versterking bij de brug over de Maas te Maastricht, de wachtpost op den Goudsberg bij Valkenburg¹²⁾ en dergelijke bevestigde torens, die op de hoogte even ten oosten van Heerlen en te Rondenbosch bij Houthem zijn ontdekt, maakten van die linie deel uit.

Intusschen stelt deze weg met zijn versterkingen allerlei vragen, waarop wij nog geen antwoord kunnen geven. Wij weten niet, of wij inderdaad moeten denken aan een versterkte linie of alleen aan een goed bewaakte verbinding voor het verkeer van Keulen en de andere garnizoensplaatsen aan den Rijn in Neder-Germanië naar de steden in Midden-Gallië en aan het Kanaal. Evenmin is het bekend, wanneer de versterkingen langs dien weg zijn gebouwd. Men heeft gedacht aan den tijd van Diocletianus, van Constantius Chlorus of van Julianus. Alleen opgravingen en een nauwkeurige beschouwing van alle andere gegevens kunnen ons daaromtrent licht verschaffen. Voorloopig weten wij alleen, dat de vondsten in den wachttoren op den Goudsberg zich uitstrekken van het einde van de derde tot het begin van de vierde eeuw¹³⁾. Maar zeker heeft de linie nog in veel later tijd dienst gedaan.

Evenmin zijn wij op de hoogte aangaande de uitgebreidheid van de verdedigingswerken. Men kent langs den genoemden weg een aantal plaatsen, die in de Oudheid ommuurd zijn geweest, en bovendien de namen van enkele troepenafdeelingen, die blijkens haar bijnamen in zulke plaatsen gelegerd waren, als de *Cortoriacenses* te Kortrijk. Maar bovendien heeft men het vermoeden uitgesproken, dat noordelijk van den weg, die thans onze aandacht heeft, een andere reeks van versterkingen is geweest¹⁴⁾. Terwijl de zoeven beschreven weg ten zuiden van het Kolenwoud liep, zou die reeks van versterkingen zich aan de andere zijde van het gebergte hebben bevonden, ongeveer in een lijn van Kortrijk over Oudenaarde naar Tongeren. Van die

reeks, die men dan als een eerste verdedigingslinie moet beschouwen, zouden plaatsnamen als *Caster* afkomstig zijn. Men heeft deze namen als een bewijs aangenomen voor de aanwezigheid van zulk een linie. Maar het onzekere van deze veronderstelling is duidelijk. Er zullen nog veel onderzoekingen in den bodem noodig zijn, voordat dit vraagstuk op voldoende wijze is toegelicht.

Dit zelfde geldt voor de geheele streek langs den weg van Keulen over Tongeren en Bavai naar het Kanaal, een streek die een bijzondere beteekenis heeft voor de geschiedenis. Want niet alleen beteekende die linie een tijd lang de grens van het gebied, dat de Romeinen onder hun onmiddellijk gezag hadden; maar met die linie valt ook ongeveer de scheiding samen tusschen de gebieden, waar Nederlandsch en waar Fransch wordt gesproken. Dat wil zeggen, aan de eene zijde heeft geruimen tijd een Germaansche cultuur geheerscht en aan de andere een Romaansche. Daarbij moet de scheiding tusschen het Frankische en het Romeinsche gebied in de late Oudheid een zekere beteekenis hebben gehad. Wij komen op deze grens zoo dadelijk nog even terug.

Het is dus om allerlei redenen gewenscht, dat wij van de genoemde linie beter op de hoogte komen. Dat kan alleen geschieden door onderzoek in den bodem. De voornaamste taak rust daarbij op de Belgische archaeologen en zij hebben dit werk reeds met energie ter hand genomen. Van de Nederlandsche zijde kan men intusschen medewerken door opgravingen te Heerlen en te Maastricht, waarvoor eerlang ruimschoots gelegenheid zal wezen, en door eindelijk het probleem van de Romeinsche wegen aan te vatten door een onderzoek van de heirbaan in Zuid-Limburg.

Wij keeren thans tot de geschiedenis terug. — De poging van de Romeinsche keizers uit het begin van de vierde eeuw om de grens langs den Rijn te herstellen zijn zonder twijfel met succes bekroond. Voor het laatst heeft Constantinus I in 313 tegen de Franken moeten vechten. Anders weten wij alleen van een overwinning, die in 319 of 320 door Crispus, als plaatsvervanger van den keizer in Gallië, op de Franken is behaald; maar die strijd kan niet zeer belangrijk zijn geweest. Intusschen is het niet bekend, in hoeverre de Franken reeds aan Rome onderdanige staatjes in het land links van den Rijn mochten vestigen. Alleen vernemen wij, dat na den strijd van het jaar 341, tijdens keizer Constans, verdragen met de Franken zijn gesloten, waarbij eenige voorname leden van dit volk als vorsten door de Romeinen werden aangesteld. Het oude systeem van de vazal-

staten was dus nog in gebruik. Maar wij weten ook in dit geval niet met volkomen zekerheid of deze vorsten rechts of links van den Rijn heerschten.

Een veel gevaarlijker inval van de Franken had plaats in 352 en 353, tijdens de regeering van Constantius II (337-361). Door de verwarring in het Rijk ten gevolge van burgeroorlogen was het voor de Romeinen moeilijk weerstand te bieden. Een groot deel van Gallië werd verwoest en geplunderd; een aantal steden, onder andere Keulen, zijn door de Franken bezet. In deze omstandigheden besloot de keizer zijn neef Julianus als Caesar in Gallië aan te stellen; dit is geschied tegen het einde van 355. Het was zijn taak in Gallië de orde te herstellen en opnieuw een behoorlijke verdedigingslinie langs den Rijn te scheppen.

Julianus heeft die taak met groote energie ter hand genomen en daarbij zeer goede resultaten behaald. Wij bepalen ons tot zijn werkzaamheid in ons land¹⁵). Met het noorden van Gallië heeft hij zich evenwel eerst kunnen bezighouden, nadat hij de Alamannen in den grooten slag bij Straatsburg, in Juli of Augustus 357, had verslagen. Alleen heeft hij in 356 de voornaamste steden, ook Keulen, weder heroverd. In het laatst van 357 was een legercommandant van Julianus bij een marsch van Keulen over Gulik en Heerlen naar Tongeren aan de Maas op een troep plunderende Franken gestooten. Het gelukte Julianus deze Franken, die zich in een paar verlaten forten hadden verschanst, in te sluiten en tot overgaaft te dwingen. Intusschen begrijpen wij uit deze mededeeling, dat de orde in dit gebied niet zeer groot was. De Romeinen hadden er blijkbaar niet veel te zeggen.

In 358 trok Julianus tegen de Franken in ons land te velde. Zij hadden zich, zooals uitdrukkelijk wordt medegedeeld, gevestigd in het landschap Toxandria, dus in het westen van de provincie Noord-Brabant. Dat moet kort te voren zijn geschied. Want zij waren nog niet erkend als de rechtmatige bezitters van dit gebied. Dat wil zeggen, zij hadden nog geen verdrag gesloten, waarbij zij de opperheerschappij van Rome hadden erkend. Julianus wist hen daartoe te brengen en eveneens kwam hij tot een overeenkomst met de Chamaven. Ook zij beloofden gehoorzaamheid en leverden gijzelaars. Er waren toen dus twee vazalstaten geschapen, het rijk van de Salische Franken, dat in elk geval een deel van Noord-Brabant omvatte, en het rijk van de Chamaven, dat zeker tot de Waal reikte. Verder werd de scheepvaart op den Rijn weder hersteld en in 359 bouwde Julianus eenige vestingen aan deze rivier, onder andere Trecensima (de nederzetting bij de vroegere legerplaats

van Legio XXX bij Xanten), Quadriburgium (Qualburg bij Kleef) en Castra Herculis (zeker beneden Kleef, ergens in de Betuwe). Op die wijze was er wederom een grenslijn hersteld. Maar wij weten van deze vestingen niet veel af¹⁶). Het is vooral noodig, dat men tracht te vinden, waar de nederzetting uit den tijd van Julianus in de Betuwe is geweest. Intusschen was het getal der Franken, dat zich aan den linker oever van den Rijn had nedergezet wederom zeer toegenomen.

Overblijfselen uit dezen tijd in ons land kunnen wij niet met zekerheid aanwijzen. De kleine wachtpost te Heumensoord bij Nijmegen dateert, blijkens de munten, waarschijnlijk uit wat later tijd¹⁷). Over de sterkte, die Van Giffen te Cuyk heeft ontdekt, ontbreken nog nadere gegevens. Enkele voorwerpen uit de 4de eeuw zijn in de Betuwe te Zetten gevonden; mogelijk liggen daar de overblijfselen van een Romeinsch fort uit dien tijd.

Door keizer Valentinianus I (364-375) is het werk van Julianus in Noord-Gallië voortgezet. Onder zijn regeering heeft Theodosius, de vader van den lateren gelijknamigen keizer, gestreden tegen de Franken en de Saksen, die de Noordzee als zeeroovers onveilig maakten. Maar vooral heeft Valentinianus zich verdienstelijk gemaakt door het herstel van de versterkte linie langs den linker oever van den Rijn. Ons wordt uitdrukkelijk medegedeeld, dat die linie zich uitstreckte tot de zee tusschen het vaste land en Britannië. Het is evenwel zeer opmerkelijk, dat wij in de zeer uitvoerige mededeelingen over de daden van dezen keizer, die wij bij den voortreffelijken historicus Ammianus Marcellinus lezen, niets vernemen over een inspectietocht van Valentinianus aan den Neder-Rijn, hoewel hij alle andere deelen van de grens aan die rivier persoonlijk heeft bezocht. Het is dus niet onmogelijk, dat wij, wat ons land betreft, moeten denken aan de linie langs den weg van Keulen over Tongeren en Bavai naar het Kanaal, dien wij reeds eenige malen noemden. Aan den anderen kant is het niet aannemelijk, dat Valentinianus de plaatsen aan den Rijn, die Julianus had hersteld, wederom zou hebben opgegeven. Wij moeten dus gelooven, dat er tijdens dezen keizer in de Betuwe nog een Romeinsch garnizoen is aanwezig geweest en dat ook de verbinding met dat garnizoen nog in stand was.

Intusschen bezitten wij een aanwijzing, dat de garnizoenen beneden Xanten kort daarna zijn verlaten. Dat kan men opmaken uit de plaatsen, waar de heiligen van het Thebaansche legioen aan den Neder-Rijn worden vereerd. Beneden Xanten is geen spoor van die vereering te vinden. Intusschen moeten Burginatum bij Kalkar en

waarschijnlijk ook Nijmegen nog in het begin van de vijfde eeuw zijn bezet geweest; maar blijkbaar was die bezetting steeds tijdelijk, door troepen die daar gedetacheerd werden, en niet door een vast garnizoen. De burgerlijke Romeinsche bevolking was in dit gebied zeer gering in aantal. Dat blijkt uit een lijst der comunale departementen van dezen tijd, die ons wordt medegedeeld; in die lijst worden in Germania Secunda (het vroegere Germania Inferior) slechts twee van zulke departementen genoemd, te weten van de Agrippinenses (Keulen) en van de Tungri (Tongeren). De beide noordelijke departementen, van de Traianenses (met de hoofdstad te Colonia Traiana bij Xanten) en van de Bataven (met de hoofdstad bij Nijmegen) waren opgeheven. Blijkbaar was daar het land geheel bezet door Franken. Deze laatsten behoorden wel tot het Rijk; maar zij werden geregeerd door hun eigen vorsten. Van comunale departementen, zooals overal elders in het Romeinsche Rijk, was bij hen geen sprake.

De opvolger van Valentinianus, zijn zoon Gratianus (375—383), was een zwakke persoonlijkheid, die meer belangstelling had voor godsdienstige kwesties dan voor de grensverdediging. Aan den Rijn heeft hij niet met moeilijkheden te kampen gehad. Het is evenwel mogelijk, dat hij die rust heeft moeten koopen voor een hoogen prijs. Wij weten, dat Gratianus en Theodosius (378—395), de keizer van het Oosten, een nieuwe politiek aan de grenzen hebben gevolgd. Op verschillende plaatsen hebben zij aan buitenlandsche volkeren binnen het Rijk land afgestaan, zonder dat deze volkeren hun autonomie verloren, alleen op voorwaarde dat zij dit land tegen aanvallen van buiten zouden verdedigen, dikwijls nog onder toekenning van een subsidie. Op deze wijze had Theodosius ten minste de Goten bevredigd. Het ligt voor de hand te vermoeden, dat Gratianus een dergelijke politiek tegenover de Franken heeft gevolgd. Zeker had Julianus reeds aan Franken toegestaan binnen de grenzen van het Rijk te wonen, maar eerst nadat zij de opperheerschappij van Rome hadden erkend. Later, mogelijk reeds onder Gratianus, en in elk geval korten tijd na hem, waren dergelijke volkeren evenwel volkomen vrij en onafhankelijk. Dat blijkt uit de geschiedenis van de volgende jaren.

In 386 en 387 hadden er wederom invallen van de Franken in het Romeinsche gebied plaats. Zij werden met eenige moeite teruggeslagen. Maar de aanvallen herhaalden zich in de volgende jaren en eerst in 389 gelukte het Arbogastes, die toen het oppercommando in het Westen voerde, met de koningen der Franken

te Trier tot een overeenkomst te geraken. Waarschijnlijk is aan deze vorsten een deel van het land links van den Rijn als verblijfplaats afgestaan. Zij zouden daar leven als „bondgenooten” van Rome en ontvingen een toelage op voorwaarde, dat zij het aan hun zorgen toevertrouwde gebied zouden verdedigen. Deze verdragen zijn later, in 393, 396 en 398 nog telkens hernieuwd. Vertrouwend op deze verdragen, heeft Eugenius (392-394), de door Arbogastes in het Westen aangestelde keizer, een deel van de troepen aan de grenzen medegenomen, toen hij in 393 naar Italië ging voor den oorlog tegen den keizer van het Oosten, Theodosius.

In deze jaren, tusschen 375 en 393, heeft dus de beslissende verandering in de verhouding tusschen het Romeinsche Rijk en de Franken plaats gehad. Vroeger waren de Franken in den regel binnen de grenzen gevestigde onderdanen van het Rijk, alleen in zooverre vrij, dat zij door hun eigen vorsten werden bestuurd. Maar die vorsten stonden onder contrôle van de Romeinsche magistraten. Bovendien traden de Franken individueel op als zeer gewenschte soldaten in het leger. De Romeinen waardeerden hun dapperheid en eerden hun bekwaamheid. Voor hen stonden de hoogste rangen open. Velen van hen hebben het in deze jaren tot de hoogste posten, zelfs tot legercommandant gebracht. Ja, één van hen, Silvanus, heeft zich in 355 tot keizer laten uitroepen, een waardigheid die hij evenwel slechts enkele weken heeft bekleed.

Volgens de nieuwe politiek, waren de Franken, die zich binnen het Rijk hadden gevestigd, volkomen onafhankelijk. Zij leefden in hun eigen staten, zonder direct toezicht van de Romeinsche bevelhebbers, met geen andere verplichting dan om te verhinderen, dat buitenlandsche volkeren door hun staten trokken ten einde een inval in het Romeinsche gebied te doen. Zooals wij het dadelijk nog zullen opmerken, hebben de Franken die verplichting zeer nauwgezet nagekomen. Het is opmerkelijk, dat zij in dezen tijd hun beteekenis als soldaten en commandanten in het Romeinsche leger verliezen. Zij dienden in dat leger niet langer als individuen; maar de krijgsmacht van hun staat als een geheel stond in bepaalde gevallen de Romeinsche troepen bij. Blijkbaar hadden de Franken op deze wijze voldoende gelegenheid om hun begeerte naar krijgsroem te bevredigen.

Na den dood van Theodosius, in 395, was Stilicho in het Westen als legercommandant met de leiding van de regeering belast. Hij heeft een inspectietocht aan den Rijn ondernomen en bij die gelegenheid, zooals boven werd vermeld, de verdragen met de „bondgenooten”

aan die rivier hernieuwd en de verdedigingsmiddelen geïnspecteerd. Intusschen was hij in 402 genoodzaakt een groot deel van de bezettingstroepen naar Italië te ontbieden voor den oorlog tegen Alarik. Van deze verzwakking der troepen hebben de Franken geen gebruik gemaakt om hun gebied uit te breiden. Integendeel, toen in 407 een groote massa van volkeren, die door de Hunnen waren opgejaagd, een inval in Gallië deden, hebben zij hun gebied zóó krachtig verdedigd, dat het vrij bleef van de verwoesting, die overal elders werd aangericht.

Nog eens is de orde in Gallië hersteld. Stilicho was daartoe niet in staat. Want hij was geheel in beslag genomen door den strijd tegen de Goten en is in 408 gedood. Van Italië kon dus vooreerst geen hulp komen; zelfs hebben de Goten in 410 Rome veroverd. Om die reden is het begrijpelijk, dat men in Gallië een zekeren Constantinus, die in Britannië tot keizer was uitgeroepen, als een redder begroette, toen hij in 407 met een leger naar dat land overstak. Hij wist ten minste den toestand eenigszins te consolideeren door verdragen, die hij met de binnengevallen Germanen sloot. Maar hij kon zich niet handhaven. In 411 werd een Gallische aristocraat Jovinus tot keizer verheven in een bijeenkomst, waar Gundahar, de vorst van de Bourgondiërs, en Goar, de vorst der Alanen, tegenwoordig waren, te Mundiacum in Germania Secunda. Men denkt aan een plaats bij Gulik of bij Verviers. Het is evenwel niet geoorloofd, zooals men het heeft gedaan, uit deze mededeeling de gevolgtrekking te maken, dat de Bourgondiërs in Germania Secunda hun gebied hadden. Men heeft daar zelfs hun ondergang willen localiseeren, de gebeurtenis die de historische kern vormt van het Nibelungenlied¹⁸).

Inmiddels had keizer Honorius in Flavius Constantius eindelijk den man gevonden, aan wien hij de leiding van de zaken in Gallië kon toevertrouwen. Deze laatste wist in 413 een einde te maken aan het rijk van Jovinus en kon toen orde gaan scheppen op de zaken in Gallië. De eenige mogelijkheid daarvoor was de consolidatie van den bestaanden toestand door middel van verdragen met de in Gallië ontstane Germaansche rijken. Wij weten, dat verdragen zijn gesloten met de Goten en met de Bourgondiërs. Aan de vorsten van deze volkeren werd land afgestaan en een subsidie toegerekend uit de schatkist, op voorwaarde dat zij het aan hen toegewezen gebied zouden verdedigen en op die wijze het Rijk beschermen. Dergelijke verdragen zijn zonder twijfel ook tot stand gekomen met de Franken in ons land. Op deze laatsten rustte toen de verdediging van

de grens in Noord-Gallië, dat wil zeggen, op hun eigen troepen, die uitsluitend onder het bevel stonden van hun koningen. De Romeinsche legercommandanten hadden over hen niets te zeggen, al lagen er in Noord-Gallië nog hier en daar Romeinsche garnizoenen. Keulen was zeker nog een Romeinsche stad, waarschijnlijk ook Maastricht, Heerlen en Tongeren. De reeds herhaaldelijk vermelde weg van Keulen over deze plaatsen naar Bavai en Midden-Gallië was blijkbaar nog altijd in handen van de Romeinen. Ons ontbreekt evenwel nog de bevestiging van deze veronderstelling, die wij van opgravingen verwachten.

Men kan zeggen, dat van dezen tijd af ook het zuidelijke deel van Nederland vrijwel geheel onafhankelijk was. Alleen af en toe lieten de Romeinen er hun macht nog gelden. De laatste veldheer, die zich om dat gebied heeft bekommerd, was Aetius, die tijdens het grootste deel der regeering van Valentinianus III (425-455) de feitelijke leiding in het Westromeinsche rijk heeft gehad. In 428 heeft Aetius met succes tegen de Franken gevochten; ook in 431 en 432 heeft hij met dit volk gestreden, zonder twijfel evenwel met de Ripuarische Franken aan den Middelen en den Neder-Rijn, niet met de Salische Franken in ons land. Omstreeks 440 hebben de Franken zich nog eens meester gemaakt van Keulen en Trier. Maar in 446 heeft Aetius wederom een overwinning op de Ripuarische Franken behaald en zijn panegyricus kon verklaren, dat de grens aan den Rijn opnieuw was hersteld. Waarschijnlijk moet men deze uitlating aldus verklaren, dat de volkeren, die aan die rivier woonden, opnieuw bereid waren geweest een verdrag met Rome te sluiten. Op die wijze konden de Romeinen den Rijn als de grens van hun invloedssfeer beschouwen en in dien zin als de grens van het Rijk. Maar hun macht reikte al lang niet meer zoo ver.

Omstreeks dien zelfden tijd, of een enkel jaar later, heeft Aetius ook gestreden tegen Chlogio, den koning van de Salische Franken, den eersten Merovinger van wien wij iets meer weten. Deze laatste wilde zijn rijk uitbreiden tot de Somme. Maar hij werd bij Vicus Helénae (Hélesme in het departement Nord) door Aetius verslagen. Waarschijnlijk heeft hij daarna weer een verdrag gesloten. Want in 451, tijdens den veldtocht van Aetius tegen de Hunnen in Gallië, worden de Franken vermeld als „bondgenooten” van Rome. Zij hadden dus kort tevoren in zekeren zin nog eens de opperheerschap-pij van het Rijk erkend.

Dit was intusschen het laatste succes, dat de Romeinen tegenover de Franken hebben behaald. In 451 had de groote inval der Hunnen in Gallië plaats en in 452

hun tocht naar Italië; in 454 is Aetius gedood en het volgende jaar kwam ook Valentinianus III om het leven. In die jaren heeft Chlogio het rijk van de Salische Franken uitgebreid tot de Somme en de Ripuarische Franken drongen steeds verder door in het land rechts van den Rijn. De krachten van het Rijk waren elders gebonden. Ook Avitus, die ruim een jaar in Gallië keizer is geweest, kon alleen pogingen doen om den toestand zoo goed mogelijk te consolideeren. Er is geen sprake van, dat hij het Romeinsche gezag in Noord-Gallië eenigszins zou hebben hersteld. De latere bevelhebbers in de streek, die nog Romeinsch was gebleven, Aegidius, de comes Paulus en Syagrius, hebben daar nog eenigen tijd de traditie gehandhaafd. Met de Salische Franken, voornamelijk met koning Childerik, hebben zij in vriendschap geleefd. Maar zij konden niet verhinderen, dat in 458 Keulen en Trier definitief werden veroverd. Ten slotte heeft, in 486 of 487, Chlodowech I, dien wij gewoonlijk Clovis noemen (481-501), de zoon van Childerik, een einde gemaakt aan dit laatste stukje Romeinsch gebied.

Alleen door de Christelijke kerk, met haar organisatie van bisdommen, die op de bestuursinrichting van het Romeinsche Rijk berustte, bleef een instelling uit de vroegere periode in stand en toonde daarbij haar groote kracht. Waarschijnlijk is Maastricht de eenige plaats in Nederland, waar door middel van de Kerk de verbinding met den Romeinschen tijd is gehandhaafd. Voor die plaats mag men dus spreken van een continuïteit der antieke beschaving.

III. FRIESLAND, FRIEZEN, SAKSEN EN FRANKEN

In het onlangs verschenen verslag der Vereeniging voor terpenonderzoek zijn twee verhandelingen opgenomen, die voor de geschiedenis van Friesland in de Oudheid van zeer veel belang zijn. De eerste betreft de herkomst van de Friezen en de tweede de verovering van hun land door de Saksen. In het volgende zullen wij een en ander uit deze verhandelingen mededeelen en daar nog enkele opmerkingen aan toevoegen.

De eerste verhandeling¹⁹⁾, de tekst van een voordracht door Mr. Boeles, is getiteld „De herkomst der vroeg-friesche terpencultuur”. Over de herkomst van de Friesche cultuur en tegelijkertijd over de herkomst van de bewoners van het betrokken gebied, die de dragers dezer cultuur waren, kan men slechts oordeelen op grond van de vondsten in den bodem. Wat in de terpen is ontdekt, bewijst, dat er gedurende de eerste vier eeu-

wen na het begin onzer jaartelling in de kleistreken van Friesland en Groningen een homogeeene beschaving was. Omstreeks het begin der vijfde eeuw is daarin verandering gekomen, door de invasie van de Saksen, waarover wij zoo dadelijk zullen spreken. Door deze invasie is de toestand in het Friesche land volkomen gewijzigd.

In den tijd omstreeks het begin onzer jaartelling, dus in den vroeg-romeinschen tijd, kan men geen verschil in beschaving bespeuren tusschen de Friezen en de Bataven, evenmin als tusschen deze laatsten en de Canniefaten of de andere stamverwanten in de Rijndelta. De Friezen hebben dus behoord tot de groote groep van West-Germaansche volkeren. Kenmerkend voor deze volkeren zijn de grove urnen met een ruwen wand, die uitsluitend aan den rand zijn versierd door afdrukken van de vingers en de nagels. Deze urnen, de zoogenaamde Rautöpfe²⁰⁾, treden in Friesland pas in de eerste eeuw o. J. overal op. Men moet denken aan late afstammelingen van het oudere type van urnen, dat naar de vindplaats Harpstedt in Oldenburg ten zuidwesten van Bremen wordt genoemd. Aan dit laatste type, dat men op vele plaatsen in ons land aantreft, denkt men, wanneer men van „Germaansche” urnen spreekt. Zij worden beschouwd als een kenmerk van den Germaanschen stam. Waar zij worden gevonden, spreekt men van een Germaansche invasie.

De naar het westen opdringende Germanen moeten de kleistreek aan de kust reeds vóór het begin onzer jaartelling hebben bereikt. Want Boeles ontdekte in enkele zeer oude terpen bij Bolsward urnen met een gekartelden rand, die nog volkomen overeenkomen met het type van Harpstedt. Deze laatste urnen zijn zeker ouder dan de zoeven genoemde jongere soort, die in alle vroege terpen voorkomt.

Behalve deze ruwe potten vindt men in de oudste terpen ook ander aardewerk, dat, blijkens de in hetzelfde niveau gevonden mantelspelden, behoort tot den La Tène-tijd van omstreeks 200 v. Chr. af. Behalve niet versierde bolvormige urnen, dikwijls met een hoogen hals en kleine oortjes die soms doorboord zijn, treft men ook aardewerk aan met een zorgvuldig glad gemaakten wand, op fraaie wijze door geometrische ornamenten versierd²¹⁾. Urnen van dit laatste type komen niet alleen in Westergo voor, maar zijn eveneens aangetroffen in de Terp van Hoogebeintum, in de onderste lagen van de terp te Ezinge en op enkele plaatsen in Drente²²⁾. Ten slotte zijn te Hichtum bij Bolsward ook fragmenten van een beschilderde ceramiek ontdekt.

Deze verschillende typen van aardewerk vertoonen een sprekend karakter. Veel beter dan de vroeger ver-

melde ruwe urnen zijn zij in staat ons iets te leeren over de herkomst van de cultuur en van de menschen, die dit aardewerk hebben vervaardigd. Ten zuiden van het gebied der terpen vindt men in Nederland slechts enkele verspreide voorbeelden. Verder naar het oosten wordt het geometrisch versierde aardewerk in Hannover aangetroffen gedurende den middelsten en den laatsten La Tène-tijd. Daar komen ook beschilderde urnen voor. De geometrisch versierde groep kan men nog verder dan Hannover naar het zuidoosten vervolgen en eveneens tot in een vroegere periode.

Op deze wijze spreekt het aardewerk, dat enkele eeuwen vóór het begin onzer jaartelling in de kleistreken werd gebruikt, voor een invasie van de oudste bevolking uit een gebied tusschen de Wezer en de Elbe. Bovendien verraadt het de vroegere bewoners van geestgronden, omdat de klei, waaruit het bestaat, door den pottenbakker is verstevigd met gruis van steenen, terwijl de latere bewoners van de kleistreek de grondstof voor hun aardewerk versterkten door fragmenten van schelpen en kaf onder de klei te mengen.

Zoals de opgravingen te Ezinge ons hebben geleerd, werd dit aardewerk gebruikt door de oudste bewoners van die terp, die reeds in groote, goed gebouwde huizen woonden. Zulke huizen, die het type vertoonen van de latere zoogenaamde Saksische woning, komen te Ezinge ook in de hoogere lagen voor. Het type heeft zich daar gedurende de geheele Romeinsche periode gehandhaafd, totdat het door een geheel ander soort van woning, die zoo aanstonds ter sprake zal komen, werd vervangen. Wij moeten dus aannemen, dat daar steeds dezelfde soort van menschen heeft gewoond. Met andere woorden, de voorvaders van de bevolking, die wij door de berichten van de Romeinsche schrijvers als Friezen kennen, zijn, zooals door hun aardewerk wordt bewezen, uit de buurt van Hannover afkomstig. Hun ruime huis hebben zij van daar medegebracht naar de kleistreek. Zeker hebben zij nog den invloed ondergaan van andere vormen van cultuur. Wellicht zijn ook enkele nieuwe bevolkingselementen tot hun gebied doorgedrongen. Maar in ieder geval is er bij hen een onafgebroken continuïteit en heeft de oorspronkelijke bevolking zich in die streek gehandhaafd.

Over het einde van de Friesche beschaving en over de Saksische invasie in de kleistreek worden wij op uiterst merkwaardige wijze ingelicht door de publicatie van Van Giffen over zijn onderzoek in een der Tuinster wierden te Leens in het noordwesten der provincie Groningen²³⁾. De terp zelf is jong. De oudste vondsten

dateeren op zijn vroegst uit de tweede helft van de zevende eeuw. Oorspronkelijk hebben de menschen zich daar, evenals vroeger te Ezinge, op het vlakke veld kunnen vestigen. Maar reeds spoedig waren zij gedwongen het terrein voor hun huizen op te hoogen. Aan de terp zelf is gebouwd van 700 af tot later dan 900. Er zou dus voor ons in dit verband geen aanleiding bestaan om aandacht voor deze opgraving te vragen. Wat onze belangstelling gaande maakt, zijn de verschillende typen van woningen, die in de terp zijn ontdekt.

Van de eerste nederzetting af tot de laatste phase toe kan men in de terp van Leens bepaalde soorten van woningen gedurende de geheele periode vervolgen. Daarbij onderscheidt men twee typen. Men vindt grotere huizen, met een drieschepige hoofdindeeling en vier dakschilden, die herinneren aan de welbekende huizen van Ezinge. Zulke huizen dienden tevens als stalling voor het vee. Intusschen vertoonen de woningen van Leens een afwijking: de eigenlijke wanden waren opgebouwd van zoden, waarin geen sporen van hout werden aangetroffen, en op deze breede aarden wanden hebben de sparren van het dak onmiddellijk gerust. Een der woningen is ten minste 22 m lang geweest. De breedte, die nauwkeurig kon worden bepaald, bedroeg 4.80 m. Andere woningen waren evenwel wat ruimer, tot 5.50 m toe. Bij de zware wallen van zoden, die de wanden vormden, wordt men herinnerd aan andere voor- en vroeghistorische woningen, voornamelijk aan de zoo aanstonds te noemen Saksische hutten. Men kent zulke wanden niet alleen in het oude Noord-Germaansche cultuurgebied, maar ook bij de ouderwetsche plaggenhutten ²⁴).

Naast deze groote woningen vindt men veel eenvoudiger gebouwde kleine huizen, — men zou beter van hutten kunnen spreken —, niet anders dan min of meer rechthoekige in den bodem uitgediepte kuilen, soms met wanden die uit zoden waren opgebouwd, met zadeldaken overdekt, alle van vrijwel dezelfde afmetingen, omstreeks 3 bij 4 tot 5 m. Zij dienden uitsluitend als onderkomen voor de menschen. Uit vroegere onderzoekingen was dit type van woningen goed bekend. Van Giffen heeft zulke hutten ontdekt in de bovenste lagen van de terp te Ezinge, maar bovendien in vroeg-historische nederzettingen van Drente, onder andere te Rhee, op den zandgrond ²⁵). Deze laatste hutten moeten in de vijfde eeuw worden gedateerd. Naar men aanneemt, vertegenwoordigen zij de Saksische invasie, die de kleistreek omstreeks 400 bereikte. Men kent geen voorbeelden uit den ouderen terpentijd, wèl daarentegen uit de periode van de Saksische volksverhuizing. Zoowel in

Engeland als in het oude stamland van de Saksen aan de Elbe heeft men dergelijke hutten gevonden. Bij het aardewerk uit de wierde van Leens, dat door Van Giffen zeer uitvoerig wordt besproken, heeft de Saksische traditie zich gehandhaafd, alleen eenigszins gewijzigd op den duur onder den invloed van de Franken.

Het zijn, gelijk gezegd, de huizen, die het meest onze belangstelling wekken. Naast elkander bestonden dus op de wierde te Leens, van de zevende eeuw af tot minstens nog gedurende de tiende, twee typen van woningen. Het grootere vertoont de kenmerken van de oude inheemsche huizen, die tevens als onderkomen voor het vee dienst deden; het tweede moet worden gelijkgesteld met de Saksische hutten van de vijfde eeuw. Wat het aardewerk betreft, daarbij overheerscht geheel de Saksische invloed. Men moet aannemen, dat het geheele Friesche gebied door de Saksen, of door de Angelen en de Saksen is bezet. Dat geldt evenzeer voor het noordelijke terpengebied als voor Drente, waarheen de invallers langs wegen, die de riviertjes volgden, stroomopwaarts zijn gekomen.

Aan den anderen kant moet men vaststellen, dat het huis, waaruit de latere Friesche boerenhoeve zich heeft ontwikkeld, moet worden afgeleid uit de stalwoningen die ouder zijn dan de Saksische invasie. Dit is mogelijk, omdat het oude type is bewaard gebleven door huizen als in de wierde van Leens zijn ontdekt. Deze laatste huizen hebben den overgang gevormd. Wat den bouw van de wanden betreft, vertoonen zij den invloed van de Saksische hutten. Het is zeer te wenschen, dat deze ontdekking nog door meer vondsten en door een zorgvuldige bestudeering van het geheele materiaal wordt toegelicht. Want het gaat hier niet alleen om de geschiedenis van het huis.

Het blijkt immers door deze vondsten, dat het Friesche land allermint volledig versakscht was, zooals men het wellicht uit het aardewerk zou willen opmaken. Integendeel, de vorm van de latere woningen leert ons, dat het Friesche element bij de bevolking zijn eigen aard later krachtig heeft naar voren gebracht. Wellicht is het daarbij, naar Van Giffen het aanneemt, geholpen door de Franken, die de Saksische overheerschers hebben bestreden. Intusschen is de Saksische invasie natuurlijk niet zonder invloed na te laten aan de Friezen voorbij gegaan.

Ten slotte zullen wij nog eenige opmerkingen maken over de Friezen, Saksen en Franken in ons land naar aanleiding van de typen van woningen, die wij hebben

vermeld. Men spreekt, wat de boerenhuizen aangaat, van een Friesch, een Saksisch, een Frankisch en een Limburgsch of Romeinsch type²⁶). De laatste naam is zeker onjuist; want de hof, die karakteristiek is voor de Limburgsche hoeve, ontbreekt in het Romeinsche landhuis. Wel meende men vroeger in het grondplan van de laatst genoemde woning een ruimte, die zulk een hof vertegenwoordigt te kunnen aanwijzen. Die ruimte is evenwel, zooals het door eenige recente onderzoekingen op volkomen overtuigende wijze is gebleken, geen hof, maar een hal of groote overdekte zaal²⁷).

Ook de naam van de „Saksische” woning is verkeerd. Want dit type is in Drente en in de kleistreek van Friesland en Groningen juist karakteristiek voor de periode, die ouder is dan de Saksische invasie. Men zou dus liever van een „Proto-Saksisch” huis moeten spreken. Thans weten wij, dat de term „Friesche” boerenhuis eveneens slechts ten deele juist is. Bij dit type moet men immers rekening houden met een belangrijk element, dat van de Saksen afkomstig is.

Intusschen zal men de oude, eenmaal ingeburgerde namen liever moeten behouden. Het is evenwel noodig, dat men zich rekenschap geeft van de werkelijke beteekenis dezer namen. Zij hebben geen directe waarde om de herkomst van de typen aan te duiden, maar een uitsluitend aardrijkskundige. Met die namen worden niet anders bedoeld dan vormen van woningen in bepaalde streken, die men nu eenmaal Friesch, Saksisch en Frankisch noemt, omdat die streken eens in het bezit zijn geweest van die volkeren. Wat het „Frankische” boerenhuis betreft, dat wij niet hebben besproken, is het duidelijk, dat men dezen naam uitsluitend heeft gekozen, omdat dit type van woning in het midden van ons land wordt aangetroffen. Intusschen hebben ook de zoeven opgesomde namen, wanneer men het vraagstuk van de zijde der historie beziet, slechts een zeer beperkte ethnische beteekenis. Het is wellicht niet overbodig daar nog eens de aandacht op te vestigen.

Over de Friezen en hun land hebben wij in het voorafgaande gesproken. Wij hebben toen opgemerkt, dat men bij hen rekening moet houden met een belangrijken Saksischen inslag. Want de Saksen hebben in die streek blijkbaar eenigen tijd de heerschappij gehad. Naderhand heeft het oorspronkelijke element daar evenwel, gelijk uit het type van de latere woningen blijkt, wederom de overhand gekregen en op die wijze kan men, wat de kleistreek in de provincie Friesland betreft, van een waarlijk Friesch karakter spreken. Groningen heeft zijn oorspronkelijk Frieschen aard eerst in later tijd verloren.

Veel gecompliceerder zijn de verhoudingen in de rest van ons land. Om eenig inzicht over de herkomst der bevolking in dat gebied te krijgen moet men rekening houden met de boven beschreven strook rechts van den Rijn, die gedurende het grootste deel van den Romeinschen tijd vrij werd gehouden van bewoning, en bovendien met het wegtrekken van de menschen omstreeks het midden van de derde eeuw uit de streken langs de kust ten zuiden van den Rijn, langs den Rijn in Holland en Utrecht, tusschen Rijn en Waal, mogelijk ook ten zuiden van de Waal. Dit gebied is later door de Franken bezet. Daar spreekt men dus terecht van Frankisch land. Bovendien heeft deze stam zich in de vierde en in de eerste helft van de vijfde eeuw meer en meer uitgebreid over het geheele zuiden van Nederland, over België en naar Noord-Frankrijk, zooals wij dat boven hebben uiteengezet. Intusschen moet men in Noord-Brabant en in Limburg zeker rekening houden met de aanwezigheid van belangrijke elementen, die van de oudere bevolking afkomstig zijn. Die elementen zijn in de Franken opgegaan; maar zij hebben waarschijnlijk een overwegend aandeel gehad in het ontstaan van den „Frankischen” volksaard²⁸).

Wat de herkomst van de Franken aangaat, tasten wij eenigszins in het duister. De naam wordt voor het eerst vermeld voor de groep van Germaansche volkeren, die kort na het midden van de derde eeuw den boven vermelden aanval hebben ondernomen op Gallië van de zijde van den Rijn. Waarschijnlijk wordt met dien naam niet anders aangeduid dan een bond van volkeren, die vroeger achter de ons welbekende onbewoonde strook, tusschen de Geldersche IJssel en de Lahn, land in bezit hadden. Een eerste groep werd gevormd door volksstammen in het oosten van ons land en voornamelijk in Westfalen, de Chamaven ongeveer tusschen de IJssel en de Lippe, de Sali ten noorden van hen, de Angrivarii meer naar het oosten. Een tweede groep bestond uit volkeren, die langs den Rijn woonden tot de Lahn, onder anderen de Bructeran, de Tencteran, de Usipi en de Tubanten. In het algemeen komen deze volkeren overeen met de groep van stammen, die vroeger Istaevones werden genoemd.

Gedurende den eersten tijd, wanneer zij in de geschiedenis hun intree doen, vormden de Franken nog te nauwnood een eenheid. Het was slechts een zeer losse band, die hen samenhiield, wellicht niet meer dan de gemeenschappelijke naam. Pas veel later kan men van Frankische staten en van een Frankisch volk spreken, nadat de oorlogen die deze menschen hadden gevoerd

en de lotgevallen die zij hadden beleefd hen tot een waarlijk geheel hadden samengevoegd. Dat is evenwel niet geschied in hun vroeger vaderland, maar, althans wat de Franken in het gebied aan de monden van den Rijn betreft, in de streek links van de rivier, die zij later hebben bezet. Daar is, gelijk gezegd, een belangrijk deel van de bewoners in hun stamverband opgenomen. Een van de redenen voor de Franken om naar het land rechts van den Rijn door te dringen, was de druk, die op hen werd uitgeoefend door hun oostelijke naburen, de Saksen.

De Saksen worden voor het eerst vermeld door den Griekschen schrijver Ptolemaios in de tweede helft van de tweede eeuw na het begin onzer jaartelling als een volksstam aan de Noordzeekust in Holstein ten oosten van de Elbe. Maar eerst in de tweede helft van de derde eeuw kwamen zij meer naar voren. Zij hadden zich toen uitgebreid naar het westen en zich verenigd met de Cauchen, de oostelijke naburen van de Friezen tusschen de Eems en de Elbe. Naderhand treden de Cauchen niet meer in de geschiedenis op. Zij worden voor het laatst vermeld in den tijd van Marcus Aurelius.

Zowel naar het westen als naar het zuiden hebben de Saksen een krachtigen druk op de naburige volkeren uitgeoefend. Van hun inval in de kleistreek van Groningen en Friesland en van hun binnendringen in Drente, op den overgang van de vierde naar de vijfde eeuw, is boven gesproken. Tegelijkertijd hebben zij de Franken opgedrongen en dezen laatsten stam genoopt een toevlucht te zoeken in het Romeinsche grondgebied. Op die wijze maakten de Saksen zich meester van het oostelijke deel van ons land. Ook de Veluwe is door hen bezet. In de Hunneschans aan het Uddelermeer, die den voor hen karakteristieken vorm van een burcht vertoont, heeft men dezelfde kleine woningen aangetroffen als op de terpen en in Drente. Zij hebben zich zonder twijfel verbonden met achtergebleven vroegere bewoners in de gebieden, die zij hadden veroverd. Daarbij kan men een dergelijken toestand vaststellen, als wij in Friesland hebben opgemerkt. Het „Saksische” boerenhuis, dat wij in het oosten van ons land aantreffen, is zeer zeker geen erfenis van de Saksen, maar van de oudere bevolking in dit gebied. Waarschijnlijk moet men van veel eigenaardigheden, die als „Saksisch” worden beschouwd, hetzelfde denken.

Bij een gemengde bevolking, als men aantreft in de Friesche, Saksische en Frankische streken van ons land, is het altijd noodzakelijk in de eerste plaats de vraag te

stellen, welk element ten slotte heeft gedomineerd, de oorspronkelijke bewoners of het binnengedrongen volk. Boven hebben wij trachten duidelijk te maken, dat de Friezen hun eigen aard weder hebben naar voren gebracht, ondanks de Saksische overheersching die zij moesten verduren. Dat bewijst het type van woning, dat men daar later aantreft, een huis overeenkomend met de gebouwen uit den voor-Romeinschen tijd, die wij uit de terp van Ezinge kennen, toen er van de Saksen nog geen sprake was, veel meer dan met de Saksische hutten. Alleen heeft dat huis, waarschijnlijk onder den invloed van de overheerschers, een zekere transformatie ondergaan.

Iets dergelijks hebben wij opgemerkt voor het „Saksische” gebied in het oosten van ons land. Ook daar is het groote type van de woningen weer naar voren gekomen. Maar de ontwikkeling overzien wij in die streek nog zeer slecht. Wat het „Frankische” deel betreft, hebben wij den indruk, dat het daar eveneens de oudere bevolkingselementen zijn, die op den duur een overheerschende plaats gingen innemen. Om de herkomst van het volkskarakter te begrijpen zal men veeleer aan „prae-frankische” elementen moeten denken.

De vraagstukken, die wij hier te berde hebben gebracht, zijn allermint nieuw en men heeft er reeds herhaaldelijk over gesproken. Toch was het wellicht dienstig er nog eens een oogenblik aandacht voor te vragen naar aanleiding van het onderzoek te Leens. Men bespeurt immers, hoe door een enkele opgraving op deze vraagstukken een nieuw en helder licht kan worden geworpen. Aan den anderen kant blijkt het, hoeveel arbeid op dit gebied nog moet worden verricht. Alleen op die wijze kan men immers verwachten de vragen, die de bevolking van Nederland stelt, op den duur tot een oplossing te zullen brengen.

1) Sedert kort kent men de sporen van een dergelijke nederzetting in de buurt van Xanten; men spreekt van „Oppidum Cugernorum”; verg. *Bonner Jahrbücher*, 140—141 (1936), blz. 430—431; *Germania*, 20 (1936), blz. 186.

2) W. C. Braat, *Oudh. Meded.* 1939, blz. 51—57. — Men kent een dergelijken steiger uit de buurt van Xanten; verg. *Germania*, 20 (1936), blz. 187.

3) Verg. *Mnemosyne*, 2a s. 46 (1918), blz. 83—100.

4) *Oudh. Meded.* 1928, blz. 4—9; verg. H. J. en G. A. G. Beckers, *Voorgeschiedenis van Limburg* (1940), blz. 208.

5) *Germania Romana* (2de uitg.), II, pl. XIII 2; verg. H. Mylius, *Bonner Jahrbücher*, 140—141 (1936), blz. 299—324.

6) H. Hardenberg, *De Maasgouw*, 1942, blz. 1—6 en 23—28.

7) H. von Petrikovits, *Reichs-, Macht- und Volkstumsgränze am linken Niederrhein im 3. und 4. Jahrhundert n. Chr.: Festschrift für A. Oxé* (1938), blz. 220—240.

8) Over sporen van den inval der Cauchen in België verg. R. de Maeyer, *De Romeinsche villa's in België* (1937), blz. 284—289. —

Uit ons land zijn dergelijke sporen niet bekend. De inval heeft dus vermoedelijk over zee plaats gehad.

9) Verg. H. Brunsting, *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen* (Amsterdam, 1937).

10) H. von Petrikovits, *Bonner Jahrbücher*, 142 (1937), blz. 325—339; verg. *Festschrift für A. Oxé* (1938), blz. 224—225.

11) Voor België verg. R. de Maeyer, *t.a.p.* blz. 290—295.

12) Holwerda, *De Katakomben Rome—Valkenburg* (omstreeks 1916), blz. 137—150.

13) Holwerda, *Nederland's vroegste geschiedenis* (2de druk, 1925), blz. 219—220.

14) G. des Marez, *Le problème de la colonisation franque en Belgique: Mémoires Acad. de Belgique*, 1926, blz. 25—27. — A. Grenier, *La Notitia dignitatum et les frontières de l'est et du nord de la Gaule: Mélanges Paul Thomas* (1930), blz. 378—393; *Manuel d'archéologie gallo-romaine*, I (1931), blz. 380—388. — H. Draye, *De Frankische kolonisatie in het Kolenwoud: Med. Vlaamse toponymische vereeniging te Leuven*, XI (1935), blz. 27—40; XIV (1938), blz. 21—51.

15) Verg. W. Koch, *Bijdragen Vaderl. Geschiedenis*, 3de r. X (1899), blz. 1—41.

16) Over de muren van Colonia Traiana bij Xanten verg. H. Stoll, *Germania*, 20 (1936), blz. 184—188; H. von Petrikovits, *t.a.p.* blz. 236 n. 76.

17) Holwerda, *Oudh. Meded.* 1933, blz. 10—25.

18) Verg. *Mnemosyne*, 3e s. VI (1938), blz. 380—381.

19) P. C. J. A. Boeles, *Jaarverslag Ver. voor Terpenonderzoek*, 20—24 (1936—1940), blz. 17—25.

20) Verg. H. Kühn, *Die vorgeschichtliche Kunst Deutschlands* (1935), blz. 117 en afb. 342.

21) Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw* (1927), blz. 72—75 en pl. XII.

22) *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 1940, blz. 194.

23) A. E. van Giffen, *Jaarverslag Ver. voor Terpenonderzoek*, 20—24 (1936—1940), blz. 26—115.

24) Verg. W. Schulz, *Das germanische Haus in vorgeschichtlicher Zeit: Mannus-Bibliothek*, 11 (2de uitg. 1923); verg. *Haus und Hof im nordischen Raum*, I (1937), blz. 105—113.

25) *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 1940, blz. 195—196 en de daar aangehaalde literatuur.

26) Verg. het overzicht van P. J. 't Hooft, *Nederlandsche boerderijen: Heemschut-serie*, 9 (1941).

27) F. Oelmann en H. Mylius, *Bonner Jahrbücher*, 133 (1929), blz. 51—152; W. C. Braat, *Oudh. Meded.* 1934, blz. 32—37.

28) Verg. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, 1935—1936, blz. 31—58.

KRONIEK DER NOORDNEDERLANDSCHE MINIATUREN, IV

DOOR PROF. DR A. W. BYVANCK

De curiositeiten, die in deze verhandeling ter sprake zullen komen, kan men voor het meerendeel zeker geen groote kunstwerken noemen. Bovendien zijn zij gedeeltelijk reeds vroeger bekend gemaakt; maar zij waren volkomen vergeten. Toch hebben zij alle wel degelijk belang voor onze kennis van de Noordnederlandsche boekillustratie in de late Middeleeuwen. Het is dus zonder twijfel de moeite waard er hier de aandacht op te vestigen.

Reeds jaren lang zijn in mijn bezit eenige foto's naar een handschrift in de Pierpont Morgan Library te New York; het is nummer 649 van die bekende verzameling en wordt daar als een „Biblia pauperum” aangeduid. Het was evenwel duidelijk, dat die betiteling niet juist kan wezen, en ik wist met de foto's niet veel aan te vangen, totdat het, met hulp van de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta van De Vreese en door de medewerking van Dr G. I. Lieftinck van de Universiteitsbibliotheek te Leiden, gelukte het geschrift te identificeren. Het blijkt thans een der best bekende Nederlandsche manuscripten uit de vijftiende eeuw te wezen. Men kan zijn geschiedenis voor een deel reconstrueeren en het is mogelijk er een vrij volledige beschrijving van samen te stellen.

Handschrift 649 van de Pierpont Morgan Library

bestaat uit 7 bladen perkament van ongeveer 300 bij 235 mm. Over de plaats, waar het is ontstaan, is niets bekend, behalve hetgeen men uit de manier van teekenen der illustratie en uit de versiering kan opmaken; wij zullen daar zoo aanstonds op terugkomen. Op 24 Juni 1607 behoorde het aan een zekeren Walrave Baelde en in 1839 aan J. J. Lambin (1765-1841), destijds archivaris van Ieperen, die er een verhandeling over heeft gepubliceerd¹⁾; verder kennen wij als bezitter C. P. Serrure, die er in 1863 een volledige reproductie van bezorgde in kleurendruk met een inleiding van zijn hand²⁾.

Het manuscript is geschreven in twee kolommen en bevat 52 illustraties, elk toegelicht door een strophe van 13 verzen. Daarbij is de indeeling als volgt: telkens zijn op elke bladzijde in de linker kolom geplaatst twee tafereelen uit het leven van Jezus met de bijbehorende strophen, terwijl in de rechterkolom twee eenigszins overeenkomende voorstellingen, meestal ontleend aan het Oude Testament, zijn opgenomen, eveneens met de bijbehorende strophen (Afb. 1). Op de laatste bladzijde vindt men een grootere voorstelling die wordt gevolgd door een lofzang tot God (Afb. 2).

De afgebeelde tafereelen zijn de volgende: Blz. 1. De geboorte van Jezus en de H. Maagd verschijnend aan de Sibylle, de herders bij de kribbe en David als ko-

ning aangewezen (Afb. 1). — Blz. 2. De besnijdenis van Jezus en de besnijdenis van Isaac, de aanbidding door de Drie Koningen en Hiskia (Ezechias) op wonderbaarlijke wijze genezen. — Blz. 3. De voorstelling in den Tempel en het offer van Melchisedek, de vlucht naar Egypte en Pharao verdrinkend in de Roode Zee. — Blz. 4. De kindermoord en Mozes in het biezen kistje op den Nijl, Jezus als kind in den Tempel en de fontein in het Paradijs met de vier daarvan uitgaande stroommen. — Blz. 5. De bruiloft te Kana en Mozes het water uit de rots slaande, de doop van Jezus in de Jordaan en Naeman door Elisa genezen. — Blz. 6. De verzoeking door den duivel en David in den strijd tegen Goliath, de wonderbaarlijke spijziging en de voorspelling van Elisa. — Blz. 7. De opwekking van Lazarus en Elia het kind van de weduwe te Sarepta uit den dood opwekkend, de intocht in Jeruzalem en Judith terugkeerend naar de stad met het hoofd van Holofernes. — Blz. 8. Jezus de kooplieden uit den Tempel verdrijvend en de aanbidding van het gouden kalf, Jezus met de overspelige vrouw en de vrijspraak van Susanna. — Blz. 9 Jezus aan het Kruis en de koperen slang, Longinus de lans in de zijde van Jezus stekend en Absalom doorboord door een van zijn vervolgers. — Blz. 10. Jezus aan den voet van het Kruis in een lijkwade gehuld wordend en Jacob de bebloede veelkleurige rok van Jozef aanschouwend, de graflegging van Jezus en Jonas uit het schip in zee geworpen. — Blz. 11. De opstanding van Jezus en Jonas door de visch uitgespuwd, de hellevaart van Jezus en de ondergang van Sodom en Gomorra. — Blz. 12. De hemelvaart van Jezus en Elia op een wagen ten hemel gevoerd, de nederdaling van den H. Geest op Pinksteren en Mozes de tafelen der Wet ontvangend. — Blz. 13. De kroning van Maria en Salomo zijn moeder Bathseba op den troon plaatsend, de oordeelsdag en Daniël vóór Belsazar. — Blz. 14. Jezus op Zijn hemelschen troon omringd door heiligen, engelen en de symbolen der Evangelisten (Afb. 2).

Deze voorstellingen zijn penteekeningen, die alleen met enkele kleuren zijn verlevendigd. Wat den stijl betreft, merkt men allerlei tegenstrijdige elementen op. De manier van componeeren herinnert aan de kunst uit de eerste helft der vijftiende eeuw en ook de weergave der vormen van gelaat en plooiën past in die periode. Maar de voorstelling van het woud met de talrijke boomen in het tafereel met den dood van Absalom en allerlei details, als de wapenrustingen van Absalom en van Goliath, zijn vóór het midden van deze eeuw niet goed denkbaar. Hier en daar heeft de teekening iets overdadigs, dat aan Duitsche kunst herinnert.

Als decoratie vindt men aan het begin van de strophen op de linker kolom van elke bladzijde een gouden initiaal op een rood en blauw gekleurden ondergrond, die met witte lijntjes is versierd. Aan het begin van de strophen op de rechter kolom staat een groote letter van blauwe of roode kleur met eenig penwerk. Het randwerk bestaat uit een dubbele lijn, van goud en van kleuren, langs de linker kolom en eenige ijle met de pen geteekende takjes, waaraan gouden loovertjes zijn bevestigd. Alleen op de laatste bladzijde (Afb. 2) is het randwerk wat uitvoeriger: behalve de gewone versiering, aan den voet een slingerende rank met gouden loovertjes en enkele gekleurde bloemen; daarbij was het blijkbaar de bedoeling een ongeveer rechthoekig omsloten geheel tot stand te brengen.

Wij dienen thans nog plaats en tijd van herkomst voor dit manuscript te bepalen. Naar het oordeel der Neerlandici bewijst het taaleigen, dat de tekst in West-Vlaanderen is ontstaan. De stijl van de miniaturen en van de decoratie herinnert evenwel veeleer aan noordelijker kunst. Vermoedelijk is het manuscript in Noord-Nederland vervaardigd, niet lang na het midden van de vijftiende eeuw; men kan, naar het schrift te oordeelen, ook nog aan een wat later tijdstip denken.

Het volgende monument, dat ik ter sprake wil brengen, is een kalender, die mij kort geleden ter beoordeling werd toegezonden en sedert door den bezitter aan de Universiteitsbibliotheek te Leiden ten geschenke is gegeven. Deze kalender bestaat uit vier strookjes perkament, 47 mm breed en elk 305 tot 307 mm lang, die eens aan elkander waren gehecht tot een band van omtrent 1140 mm lengte. Het was daarbij de bedoeling, dat de kalender kon worden opgerold om op deze wijze gemakkelijk te worden medege dragen (Afb. 3).

Over de inrichting van den kalender kunnen wij het volgende opmerken. De doorlopende band is door zware lijnen verdeeld in twaalf ongeveer gelijke stukken, één voor elke maand van het jaar. Aan het begin van deze afdeelingen is telkens een strookje uitgespaard, dat door twee lijntjes, een rood en een zwart, horizontaal door midden is gedeeld. In de bovenste helft is met roode teekens het aantal uren, dat de dag in die maand lang is, aangegeven en in de benedenste helft met zwarte teekens het aantal uren van den nacht. De getallen zijn als op een kerfstok aangeteekend; daarbij beduidt een door de hoofdlijn getrokken streepje tien, een op die lijn eindigend streepje één en een boogje vijf.

De afdeelingen voor de verschillende maanden zijn zóó gevuld, dat in het midden de reeks van zondagsletters voor alle dagen zijn geschreven³⁾. Van een aan-

tal dezer letters dalen rechte lijnen af, waarin op de boven beschreven wijze getallen zijn aangeteekend. Deze getallen beduiden het Gulden getal, dat dienst doet om na te gaan, wanneer het nieuwe maan is. Boven sommige letters is een rood rond schijfje aangebracht. Op die wijze zijn de ongeluksdagen in de maand aangeduid, de dies aegyptiaci, waarop men liever niets van eenig belang moet ondernemen, als aderlaten, op reis gaan, een koop sluiten. Op andere letters is een klein takje geteekend, meestal met inkt, maar in sommige gevallen met roode verf; dit takje beteekent, dat de volgende dag een geboden feestdag is, waarvan de vigilie moet worden gevierd.

Boven de zondagsletters bespeurt men een reeks van kopjes, symbolen en attributen, terwijl boven deze attributen de namen zijn geschreven van de heiligen, die op deze wijze worden aangeduid. Lijntjes, uitgaande van de attributen, vormen telkens de verbinding tusschen het symbool, dat een bepaalden heilige beteekent, en de letter voor den dag, waarop hij wordt vereerd. Bij de voornaamste heiligendagen is een rood, bij de andere een zwart lijntje gebruikt.

De kopjes zijn van een aureool voorzien; alleen Maria draagt een kroon. De meeste attributen zijn zonder meer duidelijk, als de bekende symbolen voor de Evangelisten, drie kronen op Dertiendach voor de Heilige Drie Koningen, een sleutel voor St. Pieter en een zwaard voor St. Pouwel. St. Clemens ⁴) heeft een anker, St. Loy een hamer en St. Katrijn een rad. St. Thomas (3 Juli en 21 December) wordt voorgesteld door een hand die een vinger op een wond legt, St. Victor en Jorys als ridders door wapenschilden, St. Pancraes door een kroon, St. Lambrecht door een hertekop, St. Michiel de aartsengel door een weegschaal.

Andere attributen zijn minder duidelijk: waarom wordt St. Ambrosius (4 April) aangeduid door een pot, St. Vitus (15 Juni) door een schaar, St. Maarten (4 Juli en 11 November) door een kelk? Wat beteekenen de symbolen voor St. Scolastica (10 Febr.), St. Odulf (12 Juni), St. Libbijn (25 Juni en 12 November)? waarom hebben sommige bisschopsstaven, te weten degene die St. Gillys (1 September), Bave (1 October), Gallus (16 October) beteekenen ⁵), nog een bijzonder toevoegsel?

Dit merkwaardige kalendertje blijkt intusschen, al evenmin als het zooeven beschreven handschrift van de Pierpont Morgan Library, een geheel nieuwe aanwinst voor onze kennis te wezen. Reeds in 1729 heeft Is. Le Long over een dergelijk monument geschreven en er een reproductie van in kopergravure aan een van

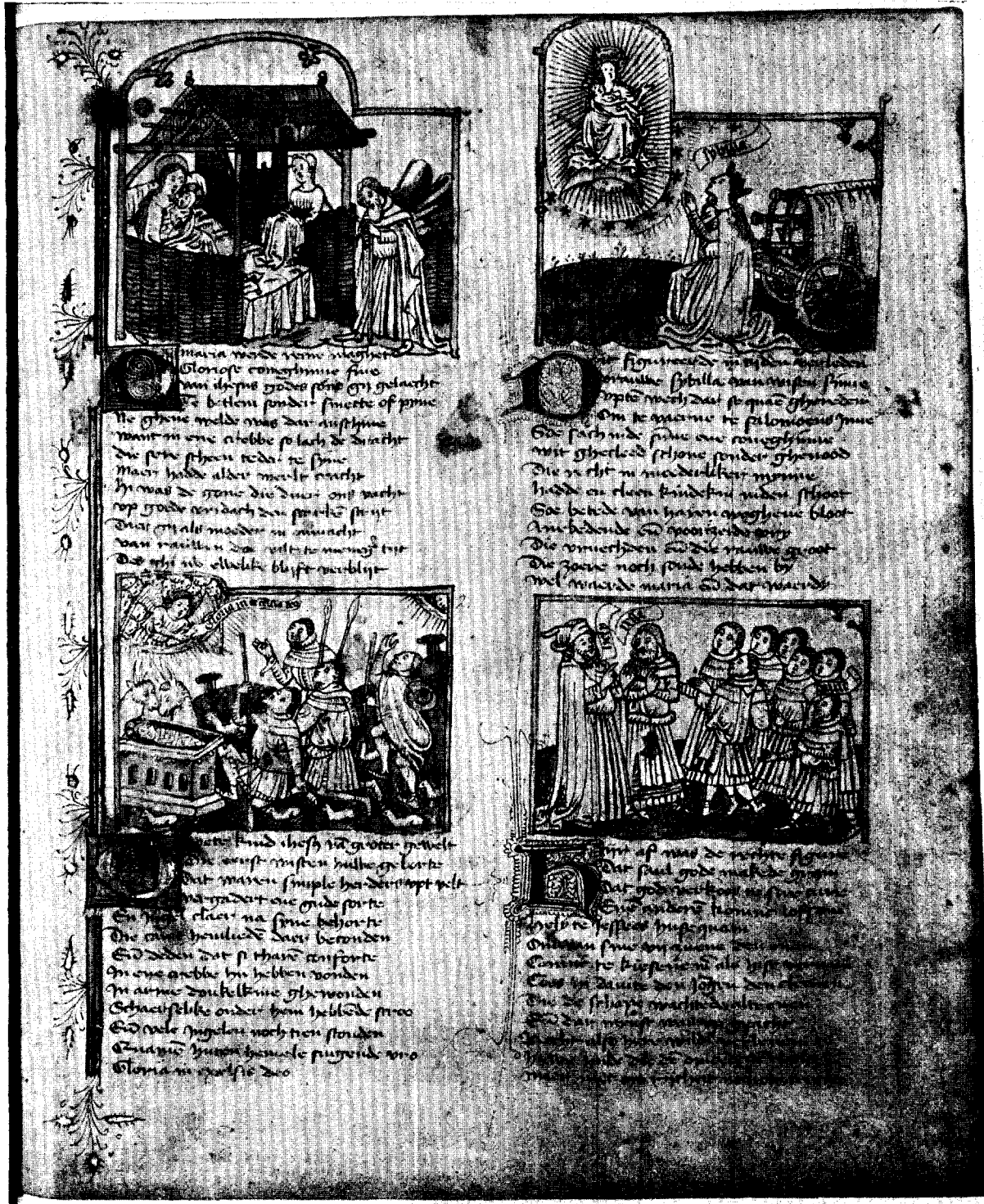
zijn werken toegevoegd ⁶). Dit laatste kalendertje is in het bezit gekomen van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage ⁷). In 1893 heeft P. Alberdingk Thijm het nog eens gepubliceerd in kleurensteendruk ⁸). Een gedeelte vindt men hierbij weergegeven naar een foto, waarvoor ik aan de directie van deze bibliotheek dank verschuldigd ben (Afb. 4). Vergelijkt men de beide monumenten, dan valt het op, dat het Haagsche exemplaar wat grover is geteekend en dat de lijnen zwaarder zijn. Maar vooral worden op den kalender, die hier voor het eerst wordt bekend gemaakt, de kopjes meer in de kleuren gemodelleerd, terwijl zij op het Haagsche stuk veeleer met de pen zijn geteekend.

Bovendien weet men, dat dergelijke kalenders ook in druk waren verspreid door middel van houtsneden. Zulk een gedrukt exemplaar, vervaardigd door Jörg Glogkendon in 1491, wordt bewaard in het Germanische Museum te Neurenberg ⁹).

Het trekt de aandacht, dat in de beide niet-gedrukte kalenders, die thans bekend zijn, zoowel de Tienduizend martelaren (22 Juni) als St. Elisabeth (19 November) naderhand tusschen de symbolen op ongeveer dezelfde wijze zijn ingevoegd. Zij zijn naar hetzelfde voorbeeld vervaardigd, waarschijnlijk in een groot aantal tegelijk. Zonder eenigen twijfel waren zij, blijkens de namen der heiligen, voornamelijk St. Willeboert, Mertijn en Libbijn (7, 11 en 12 November), voor het bisdom Utrecht bestemd. Naar het schrift en de manier van teekenen oordeelend, moet men den pas bekend gewordene dateeren omstreeks 1500; het Haagsche exemplaar is wellicht wat ouder. Men kan vermoeden, dat een gedrukte kalender, als zooeven werd vermeld, tot voorbeeld heeft gediend. Intusschen moet men rekening houden met een groote verbreiding van dergelijke monumenten, die uitteraard later niet werden bewaard. Het heeft dus niet veel zin zich in gissingen daarover te verdiepen.

Vervolgens wil ik aandacht vragen voor een paar andere documenten, twee aflatbrieven, die voor de geschiedenis van de Noordnederlandsche miniaturenkunst een bijzondere beteekenis hebben, omdat zij nauwkeurig zijn gedateerd. — De eerste bevindt zich in het Rijksarchief te Utrecht en is reeds een keer gereproduceerd ¹⁰); maar deze afbeelding is niet zeer bevredigend. Het stuk was aanwezig op de Tentoonstelling van Utrechtsche miniaturen in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht van 1939 ¹¹). Thans kan ik het hier weergeven naar een foto, die ik aan den directeur dezer bibliotheek dank (Afb. 5).

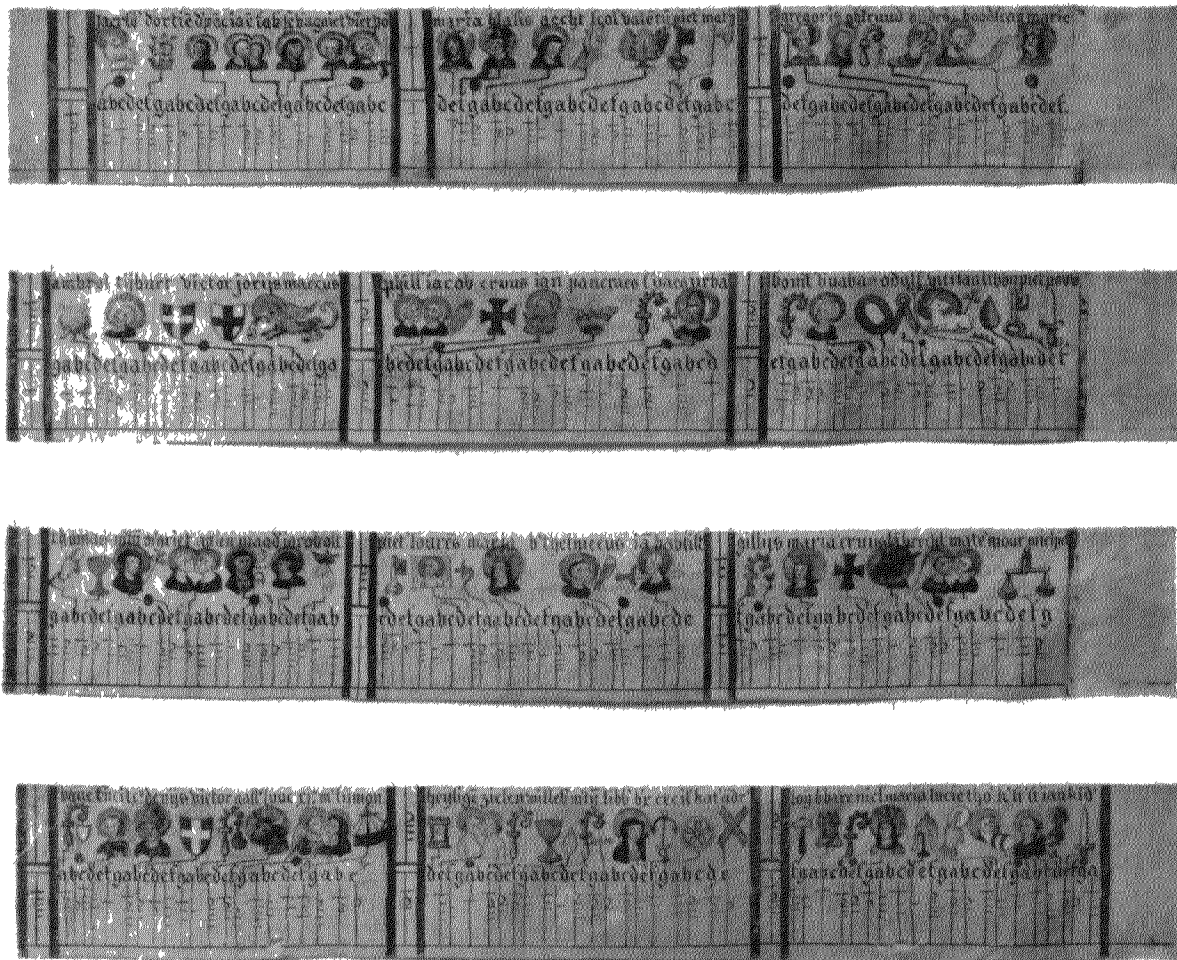
De brief is uitgevaardigd op 13 October 1475, in het

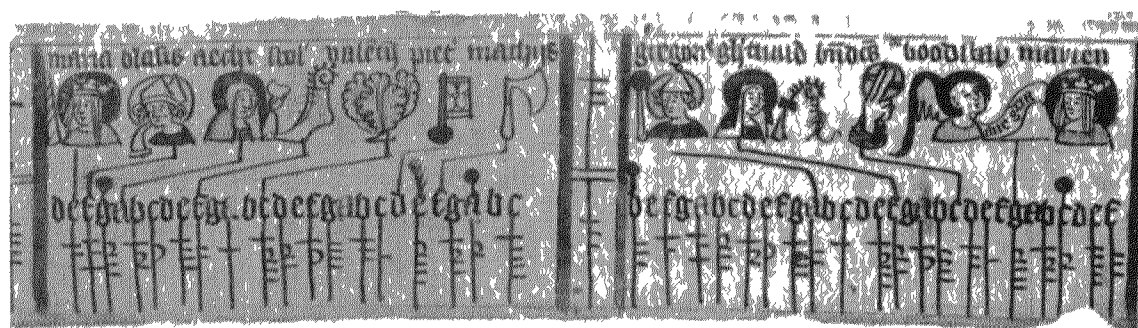
Afb. 1. New York, Pierpont Morgan Library, Hs. 649, blz. 1

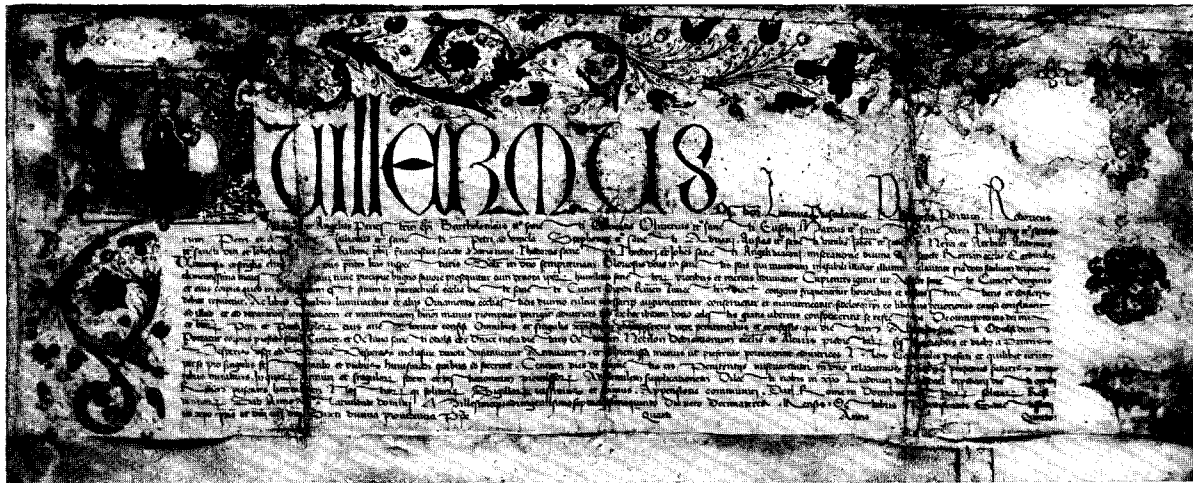
Afb. 2. New York, Pierpont Morgan Library, Hs. 649, blz. 14

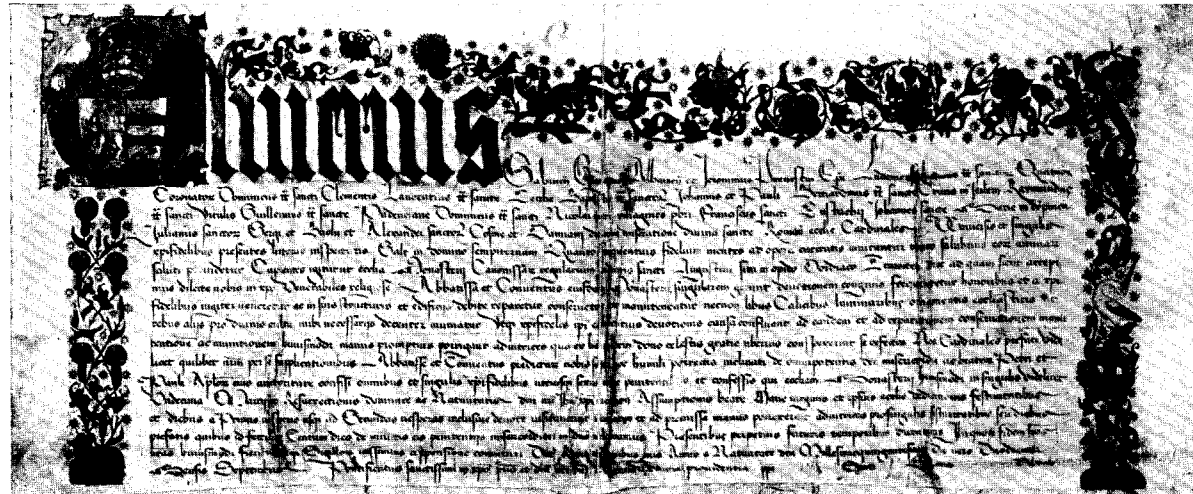
Afb 3 Kalender voor het Bisdom Utrecht, in de Universiteitsbibliotheek te Leiden

Afb 4 Kalender in de Nationale Bibliotheek te 's Gravenhage

Afb. 5. Aflaatbrief van 1475 voor de Kunerakerk te Rhenen

Afb. 6. Aflaatbrief van 1500 voor een convent te Dordrecht

Afb. 7. Aflaatbrief van 1500, detail

vijfde jaar van paus Sixtus IV; daarbij wordt een aflaat beloofd van honderd dagen aan hen, die het altaar van St. Kunera in de aan deze heilige gewijde kerk bezoeken op de vierdagen en milde giften schenken voor de instandhouding van haar eeredienst. Ter bevestiging van deze belofte is de brief bezegeld door achttien kardinalen.

De heilige Kunera was een der tienduizend volgelingen van de heilige Ursula, die op wonderbaarlijke wijze aan de slachting is ontkomen. Zij werd, volgens de legende, gered door koning Radbod, maar maakte de ijverzucht gaande van de koningin, die haar met hulp van een dienaar heeft gewurfd¹²). De doek, waarmee de moord zou zijn geschied, werd in de kerk te Rhenen bewaard en berust thans in het Oud-Katholieke museum te Utrecht.

In de groote beginletter, waarmee de tekst van den aflaatbrief aanvangt, is de heilige afgebeeld met den worgdoek om de keel. Verder is boven en op zijde van den tekst randwerk aangebracht van geschilderde ranken, die nog verder zorgvuldig met de pen zijn aangevuld tot een zeer fraaie gesloten decoratie. Tusschen die ranken zijn enkele geschilderde bloemen en rosetten, benevens kleine gouden ballen aangebracht. Het geheel is een uitstekend voorbeeld van Utrechtsche verluchtingskunst uit den tijd omstreeks het midden van de tweede helft der vijftiende eeuw. Door dit document wordt onze kennis van de kunst uit deze periode aanmerkelijk verrijkt.

De tweede aflaatbrief, waarop ik hier de aandacht wil vestigen, is uitgevaardigd ten behoeve van het convent der reguliere kanonikessen te Dordrecht op 12 September 1500, in het negende jaar van Paus Alexander VI Borgia. Dit stuk is mij alleen bekend door een zeer fraaie groote foto, die mij door Dr Hulshof ter leen is gezonden. Een reproductie naar deze foto en van een detail vindt men bij deze verhandeling (Afb. 6 en 7).

In de beginletter van den brief prijkt het wapen van den beruchten paus, met de sleutels van St. Pieter, gedekt door een zeer slecht geteekende tiara. In de marge boven en aan de zijanten, rechts en links van den tekst, is randwerk aangebracht. Het bestaat uit golvende geschilderde ranken, waaruit fantastische bloemen en bladeren ontspruiten. Daartusschen bespeurt men allerlei motieven, een paar akeleitjes, een anjer, een kraai die een uit een bloem opduikenden man aan den neus krabbelt, een van voren geziene pauw, een raaf, nog een pauw, een ooievaar. De ruimte tusschen deze elementen van decoratie is met gouden sterren en eenig bleek penwerk aangevuld.

Deze vrij grof geschilderde decoratie herinnert aan de versiering van een groep van handschriften, die ik indertijd met Amersfoort in verband heb gebracht¹³). Het is geen werk, dat op de hoogte staat van de verluchtingskunst uit den tijd omstreeks 1500. Toen placht men in Holland op de randen der manuscripten een decoratie naar Vlaamschen trant te schilderen. Zulk een decoratie bestaat uit motieven, meestal bloemen, die zorgvuldig naar de natuur zijn geschilderd, op een gekleurden ondergrond. Uit Holland kennen wij twee werkhuizen, waar in dien trant handschriften werden verlucht. Het eene, dat het best wordt vertegenwoordigd door een getijdenboek in Venetië¹⁴), kunnen wij nog niet met zekerheid localiseeren. Van het andere is het meest kenmerkende voortbrengsel het missaal der „Zusters van Abkoude" te Leiden, gedateerd vóór 1496, in de bibliotheek van het arsenaal te Parijs¹⁵). Dit laatste was, naar alle waarschijnlijkheid, te Leiden gevestigd. Om die reden kan men vermoeden, dat de decoratie van den aflaatbrief is geschilderd te Dordrecht of in een elders gevestigd atelier, dat in de kunst eenigszins was achtergebleven. Het schrift is zeker Nederlandsch. De groote beginletter en de initialen, die op die letter volgen, zijn waarschijnlijk naar een meer modern voorbeeld gecopieerd.

Ten slotte kan ik melding maken van twee handschriften, die onze belangstelling nog wat meer gaande maken. — Het eerste is een Nederlandsch getijdenboekje met een Utrechtschen kalender, dat ik alleen ken door een uitvoerige beschrijving van De Vreese in zijn *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*. De twee bij deze verhandeling gevoegde reproducties (Afb. 8 en 9) zijn vervaardigd naar opnamen, die zich bij die beschrijving bevinden¹⁶).

Het handschrift omvat 341 bladen, van 131 bij 102 mm, gelijnd voor 13 regels in een ruimte van 64 bij 44 mm; het is slechts zeer weinig afgesneden en nog gestoken in den oorspronkelijken band van eikenhouten borden, overtrokken met bruin kalfsleer, waarop geen versiering is aangebracht.

De inhoud heeft niets bijzonders. Na den kalender volgen de getijden van Onze Lieve Vrouwe (fol. 18. — Afb. 8), de getijden van de Heilige Wijsheid (fol. 99), de lange getijden van het Heilige Kruis (fol. 148. — Afb. 9), de Boetsalmen (fol. 252) en de Lange Vigilie (fol. 288). Er zijn nog drie miniaturen in het deeltje aanwezig: Maria Boodschap (op fol. 17vo. — Afb. 8), de Genadestoel (op fol. 98vo) en Christus aan het Kruis (op fol. 147vo. — Afb. 9). De miniaturen,

die eertijds tegenover fol. 252 en fol. 288 stonden, zijn uit het manuscript verwijderd; maar daarbij is geen blad van de katernen verloren gegaan, daar deze miniaturen, zooals gewoonlijk, op losse bladen waren geschilderd. Verder omvat de versiering van het manuscript eenig randwerk en initialen, waarvan er enkele op eenvoudige wijze waren gedecoreerd.

De afbeeldingen zijn voldoende om een algemeen indruk van de verluchting te geven. Voor het randwerk met de puntige blaadjes kan men naar het brevier van Maria van Gelder te Berlijn verwijzen; ook het fijne takje naast het begin van de Kruisgetijden vindt men terug in het genoemde handschrift, dat in 1415 is voltooid. De stijl van de schildering bij de miniaturen wijst op denzelfden tijd. Daarbij herinnert de statige drapeering der figuren, vooral van de H. Maagd en van St. Jan onder het Kruis aan de zuidelijke kunst uit het begin van de 15de eeuw. Ook het kopje van de H. Maagd, op beide miniaturen, past in dien tijd.

Door De Vreese werd het handschrift omstreeks 1450 geplaatst. Deze dateering kan evenwel niet juist zijn. Zonder twijfel behoort het in het eerste kwart der 15de eeuw; waarschijnlijk is het tusschen 1410 en 1420 ontstaan. Het maakt dus deel uit van het groepje getijdenboeken van klein formaat, die ons uit dien tijd bekend zijn. Voor de geschiedenis der Noordnederlandsche boekillustratie is het een belangrijk document. Ik hoop zeer, dat de tegenwoordige bezitter bereid zal zijn de verblijfplaats van het manuscriptje mede te deelen.

Het tweede handschrift, waarvoor ik belangstelling wil vragen, staat in verband met Beatrix van Assendelft. In de geschiedenis van de Noordnederlandsche miniaturenkunst is deze laatste reeds bekend door het Leven van Jezus in het Nederlandsch, dat te Cambridge wordt bewaard¹⁷⁾. Zij was de dochter van Gerrit van Assendelft (overl. 9 Oct. 1486) en van Beatrix van Daelem (overl. 3 Febr. 1492); in 1482 was zij geprofessijde zuster in het St. Elisabeth zusterenhuis te 's-Gravenhage en in 1485 werd zij opgenomen in het klooster St. Maria ter Zijl te Haarlem. Op 12 September 1485 werd een overeenkomst gesloten, waarbij zij in dit laatste klooster werd opgenomen, minder als geprofessijde zuster dan als kostgangster. Wegens haar slechte gezondheid werd zij uitdrukkelijk vrijgesteld van allerlei plichten. De acte, waarin deze overeenkomst was vastgelegd, berust in het Rijksarchief te Haarlem en is door Gonnet gepubliceerd¹⁸⁾.

Door Beatrix is, behalve het genoemde Leven van Jezus te Cambridge, aan het Zijklooster nog een tweede

handschrift geschonken, dat in het midden der vorige eeuw aan Römer is bekend geweest en waaruit hij een aantal bijzonderheden, voornamelijk over de illustratie, mededeelt¹⁹⁾. Intusschen zegt Römer, die het manuscript zelf heeft geraadpleegd, niet, waar het zich toen bevond. Men moest evenwel aannemen, dat het nog bestaat, en het werd altijd als een groot gemis gevoeld, dat dit handschrift niet toegankelijk is. Want het moet van groot belang zijn voor de geschiedenis van onze boekillustratie als een kapitaal monument uit het laatste kwart der vijftiende eeuw, een periode waarvan wij over het algemeen niet zeer goed op de hoogte zijn.

De beteekenis van het manuscript wordt onmiddellijk duidelijk, wanneer men rekening houdt met de lange lijst van miniaturen ter grootte van een geheele bladzijde, die Römer mededeelt, en met de onderwerpen van deze miniaturen. Op de eerste bladzijde prijkt het blaazen van Assendelft en op de laatste groote miniatuur is, blijkens het geslachtswapen, Beatrix zelf afgebeeld als een non, die aan de voeten van Sint Augustinus ligt gekniel. Verder is het handschrift versierd met geschilderde initialen, waarin soms ook kleine voorstellingen zijn afgebeeld, en met randwerk, waarin allerlei figuren zijn opgenomen.

In zijn boven genoemde verhandeling heeft Gonnet het handschrift van Beatrix van Assendelft, dat Römer noemt, geïdentificeerd met het Leven van Jezus te Cambridge. Intusschen kende hij dit laatste manuscript alleen uit het werk van Pribsch²⁰⁾. Het is hem blijkbaar ontgaan, dat het door Römer genoemde deel zeker geen Leven van Jezus is geweest. Wanneer men de beschrijvingen van de twee genoemde handschriften vergelijkt, blijkt onmiddellijk, dat Gonnet's veronderstelling niet juist kan wezen²¹⁾. Alleen zijn enkele misvattingen in zijn mededeelingen over het handschrift van Römer het gevolg van deze vergissing.

Mijn aandacht werd door Dr. Lieftinck gevestigd op een handschrift in het bezit van het Metropolaan Kapittel der Oud-Kaholieken te Utrecht, dat van Beatrix van Assendelft afkomstig is. Het wordt slechts een enkele maal vermeld²²⁾ en was ook aanwezig op de reeds boven genoemde tentoonstelling te Utrecht in 1923²³⁾. Ook ditmaal kwam Dr. Hulshof te hulp met foto's naar het handschrift, die in de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek berusten. Uit die foto's bleek niet alleen onmiddellijk, dat dit inderdaad het gezochte handschrift van Beatrix van Assendelft is, maar bovendien, dat men het moet beschouwen als verreweg het belangrijkste monument van Noordnederlandsche verluchtingskunst uit het laatste kwart der 15de eeuw. Door

de vriendelijke bemiddeling van Mgr. Lagerwey heb ik het kostbare stuk te Utrecht kunnen bezichtigen en beschrijven. Daar de kans bestaat, dat het eerlang volledig zal worden gepubliceerd, kan ik mij hier tot enkele korte opmerkingen bepalen.

Het handschrift van Beatrix van Assendelft te Utrecht is een Latijnsch Brevier in verkorten vorm en omvat 201 bladen van 297 bij 217 mm. Op de bladzijden, waar de voornaamste onderdeelen van den tekst aanvangen of waar belangrijke feestdagen worden vermeld, is een uitvoerig geschilderd randwerk aangebracht, bestaande uit groote bladeren, waartusschen bloemen, vogels en andere figuren een plaats hebben gekregen. Op smaakvolle wijze is het geheel tot een vierkante omlijsting van den tekst gecomponeerd (Afb. 10). De voornaamste beginletter op deze bladzijden is steeds uitgewerkt tot een fraaie initiaal, versierd met bladwerk, tegen een gouden grond. In een aantal van deze initialen zijn kleine miniaturen of „storien” geschilderd.

Het is duidelijk, dat deze decoratie een voortzetting is van de versieringskunst, die wij uit een aantal Utrechtsche manuscripten kennen. Ik denk daarbij voornamelijk aan het werk van den miniator, dien ik den „Meester van het Passionaal te Londen” heb genoemd²⁴). Van de hand van dezen verluchter is onder andere een groot deel van de versiering in den Bijbel van Evert van Soudenbalch te Weenen, in het Horarium van Gysbrecht van Brederode te Luik en in eenige getijdenboeken. Wij moeten dus aannemen, dat het Brevier van Beatrix van Assendelft eveneens in een Utrechtsch werkhuis is gedecoreerd.

Deze versiering is vervaardigd door ten minste twee schilders, die zich zoowel door den toon van het geheel als door de vormen van de teekening onderscheiden. Bij het werk van den minst kunstvaardige sluiten de onderdeelen niet goed aaneen tot een harmonisch geheel. Enkele motieven trekken door hun scherpe kleuren te veel de aandacht en in het algemeen bezat de schilder niet het vermogen de plastische vormen goed tot hun recht te laten komen. Van zijn hand zijn ook de meeste gehistorieerde letters. Men heeft reeds lang geleden de aandacht gevestigd op eenige getijdenboeken, die door hem zijn gedecoreerd²⁵). Als een kenmerk voor zijn werkzaamheid gelden een paar kempende haantjes. Zulke haantjes vindt men ook in het Brevier van Beatrix van Assendelft, op fol. 62. Blijkbaar heeft hij dus te Utrecht gewoond. Werk van den anderen zeer bekwamen verluchter, aan wien de fraaier gedecoreerde bladzijden te danken zijn, was tot nu toe nog niet bekend. Wellicht is hij dezelfde als een der schilders van

eenige der in dit handschrift opgenomen groote miniaturen.

Deze miniaturen, die steeds met hun randwerk een bladzijde volledig vullen, zijn altijd aangebracht op de keerzijde van losse bladen, die in het deel zijn bijgebonden. Er was intusschen van den beginne af op miniaturen gerekend, daar de schrijver van het manuscript de voornaamste onderdeelen steeds op een rechter bladzijde liet beginnen. Deze miniaturen, elf in getal, zijn het werk van twee ervaren schilders. Door dengene, die het grootste deel dezer voorstellingen voor zijn rekening heeft gehad, is de miniatuur geschilderd met de afbeelding van Beatrix van Assendelft, geknield voor St. Augustinus, die wij reeds boven hebben vermeld en die bij deze verhandeling is gereproduceerd (Afb. 12). Men meent op te merken, dat de kunstenaar getracht heeft de trekken van de kloosterzuster weer te geven. Maar ook de koppen van de andere figuren, die op zijn miniaturen voorkomen, maken den indruk, alsof zij naar het leven zijn weergegeven. Het sprekendst in dit opzicht zijn de trekken van de apostelen op de miniatuur met de Nederdaling van den H. Geest. Deze miniatuur trekt nog om een andere reden onze aandacht. Blijkbaar is immers de overeenkomstige voorstelling in het Leven van Jezus te Cambridge niet anders dan een tamelijk onhandige kopie van deze compositie.

Deze tweede meester kan men zonder eenige moeite van den eerste onderscheiden, door de andere kleuren en door de typen van de afgebeelde personen. Hier vindt men de voorstelling met de Aanbidding door de H. Drie Koningen gereproduceerd (Afb. 11). Men heeft den indruk, dat aan die voorstelling een kunstwerk van grooter afmetingen ten grondslag ligt. Meer nog dan bij de miniaturen van den eersten meester wordt men aan schilderijen op paneel herinnerd. Van geen van deze beide meesters waren tot nu toe ooit illustraties in handschriften aangetroffen.

Onze aandacht wordt ook bijzonder getrokken door het randwerk, dat de miniaturen omgeeft. Het bestaat uit ranken met sterk gekrulde bladeren, waartusschen bloemen en vogels zijn aangebracht. Bij den eersten meester vindt men ook de kleine gestalten van naakte figuren. Deze decoratie is geschilderd op een effen gekleurden grond, steeds in den benedensten rand verguld met penseelgoud, terwijl in de drie overige randen een genuanceerde tint is aangebracht. Randwerk van deze voortreffelijke kwaliteit is ons uit geen andere Noordnederlandsche manuscripten bekend.

Deze opmerkingen mogen voldoende zijn om duidelijk te maken, welke beteekenis het Brevier van Beatrix

van Assendelft bezit. Door de verluchting in dit handschrift is onze kennis van de Noordnederlandsche boekillustratie in hooge mate verrijkt.

1) J. F. Willems, *Museum voor de Nederduitsche Taal- en Letterkunde*, III (1839), blz. 276-285; bij deze verhandeling zijn afgedrukt de strophen 1, 11, 19, 35 en 52, benevens de lofzang aan het slot, en zijn twee tafereelen gereproduceerd.

2) Uitgave van de Maetschappij der Vlaemsche bibliophilen, 3e s. VIII: *Tafreelen uit het leven van Jesus* (1863).

3) In het Haagsche exemplaar, dat zoo aanstonds ter sprake komt, is de A in rood geschreven, de andere letters in zwart.

4) Zijn naam is op het onlangs bekend geworden exemplaar uitgevallen.

5) Op het Haagsche exemplaar ook St. Bonifacius (5 Juni).

6) Is. Le Long, *Historische beschrijving van de reformatie der stad Amsterdam* (1729), blz. 257 (met een kopergravure).

7) Hs. 130 E 26; verg. *Catalogus codicum manuscriptorum*, I (1922), blz. 94 nr. 400.

8) P. Alberdingk Thijm, *Kalender en gezondheidsregelen* (uitgegeven op last der Kon. Vlaamsche Academie, 1893), blz. 13 en 52-55 (met een reproductie in kleurensteendruk).

9) P. Heitz en K. Häbler, *Hundert Kalenderkunabeln* (1905), pl. 80; verg. W. E. van Wijk, *Le nombre d'or* (1936), blz. 93.

10) A. Hulshof, *Schatten uit de Universiteitsbibliotheek te Utrecht* (± 1941).

11) Verg. de *Beknopte catalogus*, blz. 18 nr. 80.

12) Verg. J. W. Muller, *Tijdschr. Ned. taal- en letterkunde*, 30 (1910), blz. 72-75.

13) *Oudh. Jaarboek*, 3de s. XI (1931), blz. 4; 4de s. I (1932), blz. 144.

14) Venetië, Bibl. Marciana, hs. It. I. 35 (5026). — *Noord-Nederlandsche miniaturen*, pl. 219, blz. 72. — *La miniature dans*

les Pays-Bas septentrionaux (1937), pl. 97, blz. 103, 111 en 159.

15) Parijs, Bibl. de l'Arsenal, hs. 160. — G. J. Hoogewerff, *Het Gildeboek*, IX (1926), blz. 64-67; X (1927), blz. 21. — Byvanck, *La miniature dans les Pays-Bas septentrionaux*, pl. 95, blz. 100 en 152. — Voor de Leidsche miniaturistenscholen verg. *Gedenboek A. Vermeylen* (1932), blz. 169-174.

16) Volgens een aantekening bij de beschrijving van De Vreese maakte het handschrift deel uit van de Collectie-Six van Vromade.

17) Cambridge, Fitzwilliam Museum, hs. James 25. — *Noord-Nederlandsche miniaturen*, pl. 133-135, blz. 56. — *La miniature dans les Pays-Bas septentrionaux*, pl. 85, blz. 102 en 127. — Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst*, II (1937), blz. 338-339, afb. 163-164.

18) C. J. Gonnet, *Beatrix van Assendelft in het convent der zusters Ter Zijl te Haarlem: Bijdr. Bisdom Haarlem*, 35 (1913), blz. 373-384. — De volledige tekst van de acte is in deze verhandeling afgedrukt op blz. 376-382.

19) R. C. R. Römer, *Geschiedkundig overzicht van de kloosters en abdijen van Holland en Zeeland* (1854), I, blz. 406; II, blz. 50-52 en 62.

20) R. Priebsch, *Deutsche Handschriften in England*, I (1896), blz. 34.

21) De verwijzingen naar Römer en Gonnet in den tekst van de publicatie der Noord-Nederlandsche miniaturen hadden beter achterwege kunnen blijven.

22) *De Oud-Katholiek*, 49 (N.R. XIII), van 11 Nov. 1933, blz. 319 nr. 6, met een afbeelding tegenover blz. 313.

23) Verg. *Beknopte catalogus*, blz. 18 nr. 82.

24) Naar het handschrift te Londen, Britsch Museum, add. ms. 18.162; verg. *La miniature dans les Pays-Bas septentrionaux* (1937), blz. 89-91 en 145.

25) Verg. A. Pit, *Les origines de l'art hollandais* (1894), blz. 38; *Noord-Nederlandsche Miniaturen*, pl. 54, blz. 56 nr. 140; pl. 39, blz. 58 nr. 147; afb. 91, blz. 48 nr. 113.

DE BOERDERIJBOUW IN ZUID HOLLAND

DOOR L. BRANDTS BUYS

Ons land heeft steeds open gestaan voor veel en voor velen, en het heeft toch zijn eigen karakter verrijkt inplaats van verloren, al is sinds een driekwart eeuw die verrijking aan het tanen; maar dit is een verschijnsel, dat we overal om ons heen zien. De zelfde bijzondere plaats, die Nederland onder de volkeren inneemt door zijn vermogen om vreemde invloeden tot eigen te verwerken, neemt Zuid Holland in ons eigen land in. Was het de bijzondere invloed van het stukje grond onder ons, het water om ons en de hemel boven ons, of was het de natuurlijke kracht van de bewoners en kunnen wij, ook in het algemeen, geloven, dat het mogelijk is om tastenderwijs en zonder onheilbrengende conflicten het meest eigene te vinden voor wie iets eigens past?

Hoe het ook zij, Zuid Holland heeft onmiskenbaar een eigen karakter en de plattelandsbouwkunst evenzeer. Door de vele invloeden, die in Zuid Holland ge-

werkt hebben, zowel de cultuurinvloeden van lang vervlogen eeuwen, als de stijlinvloeden sinds de dagen van de Renaissance, is het niet wel mogelijk in dit kort bestek een geordend overzicht hiervan te geven, temeer daar de uitgestrekte provincie ook verschillende gebieden omvat. Wij willen ons dus bepalen tot een algemene karakterisering.

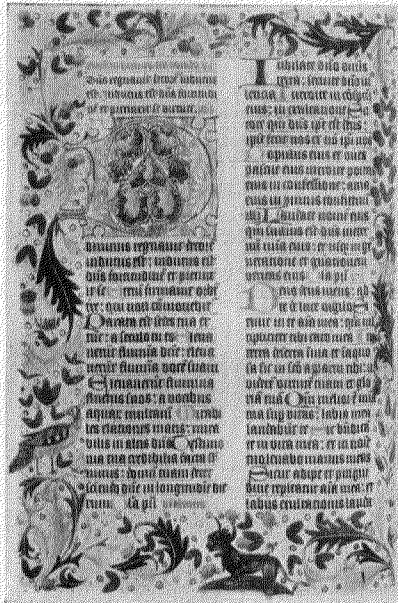
Dit is ook de reden, waarom hier volstaan wordt met het geven van een globaal kaartje van deze gebieden. Het is meer als samenvatting bedoeld. Grenzen zijn hier zeer bewust niet op aangegeven. Een grens is nl. alleen te geven als omgrenzing van een gebied, waar „iets” wel voorkomt, ten opzichte van het aangrenzende gebied, waar dit niet het geval is, hoewel ook bij een dergelijk geval duidelijker en waardevoller resultaten bereikt worden, indien hier met het aangegeven van de intensiteit gewerkt wordt inplaatst van met een omgrenzing. Wanneer wij het voorkomen van een complex van

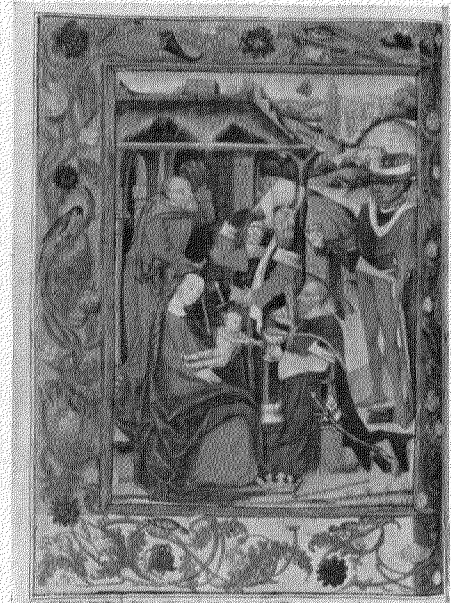
Afb 8 Handschrift in particulier bezit, fol 17vo—18^r Maria Boodschap

Afb 9 Handschrift in particulier bezit, fol 147vo—148^r Maria en Johannes onder het Kruis

Afb. 10. Brevier van Beatrix van Assendelft, fol. 89vo

Afb. 11. Brevier van Beatrix van Assendelft, fol. 36vo: Aanbedding der H. Drie Koningen

Afb. 12. Brevier van Beatrix van Assendelft, fol. 166vo: Beatrix aan de voeten van St. Augustinus

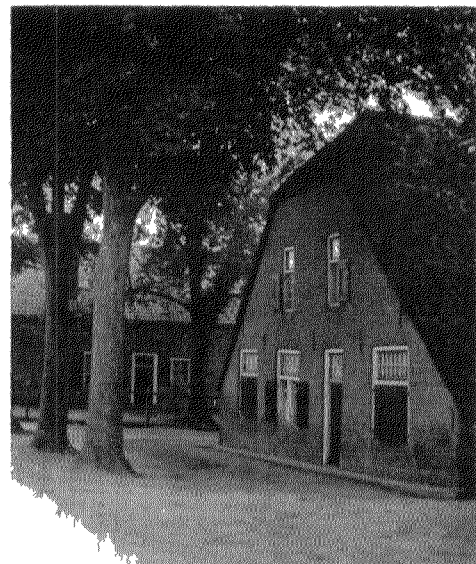
Afb 4 Boerderij in het landschap de polderweiden
in het hart van Zuid Holland

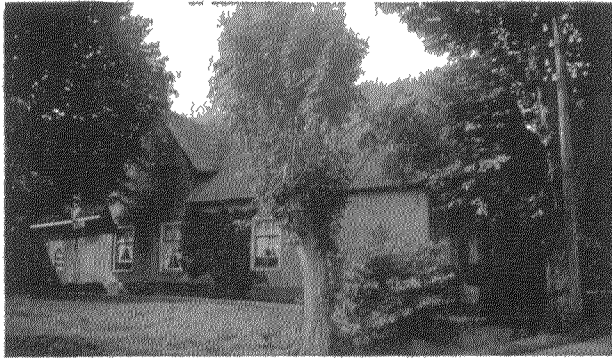
Afb 6 Langgecckte veeboerderij

Afb 8 Boerderij uit Geldeiland met brede woongevel
en] groot wolfseind

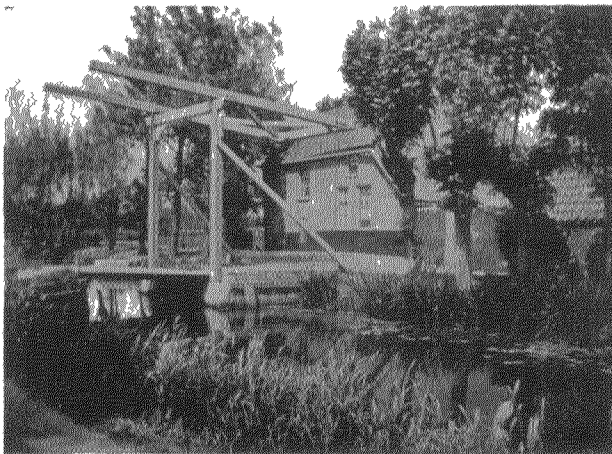
Afb 9 Boerderij uit Zuid Holland met
nobel voorhoofd

Afb 11 Boerderij uit 1665 (ramen en deur uit later tijd) Oorspronkelijk gaf de deur (rechts op de foto) toegang tot het „binnenhuis“, dit had behalve die deur slechts een van de beide voorgevelramen. De oorspronkelijke boenhock (zie de zijgevel) is een mooi betegelde zomerkamer geworden en is in het uiterlijk door een eigen topgevel met schoorsteen uitgedrukt, meer naar links is ook de schoorsteen van de toen nieuw ingebouwde boenhoek te onderscheiden

Afb 12 Oude boerderij met uitgebouwde kelder met opkamer. Het karakter van uitbouw is in de voorgevel uitgedrukt

Afb 13 Boerderij uit 1651. Bij een latere verbouwing heeft de opkamer zijn karakter van uitbouw enigermate ingeboet

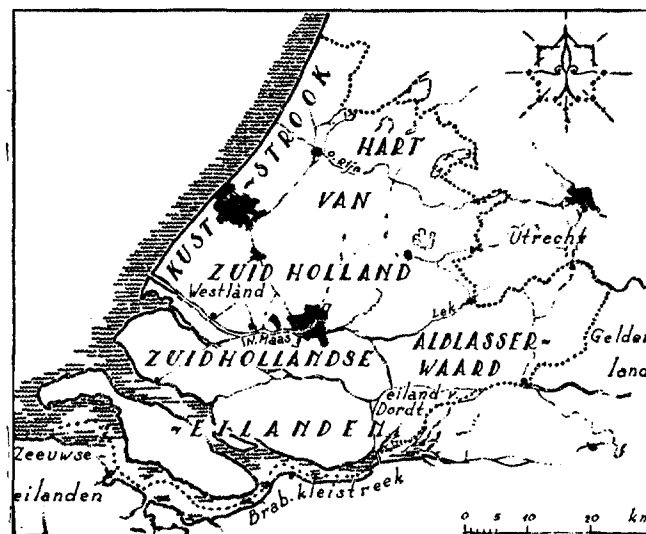
Afb 14 Boerderij uit de Alblasterwaard met een uitgebouwde zomerkamer en een kapelhuis

eigenschappen (een karakter, type) in kaart willen brengen, verliest de grens zijn wetenschappelijke waarde. Dit complex van kenmerken houdt nl. niet abrupt op, maar bepaalde eigenschappen wijzigen, terwijl andere nog stand houden of gemeenschappelijk blijken met een aangrenzend type; een overlapping dus, die slechts driedimensionaal weer te geven is. De kennis van dit gebeuren nu kan ons van nut zijn bij de bestudering van het streekkarakter. Juist hier hebben wij de meeste kans op het spoor te komen van het „waarom”. Vermag de kennis van het „wat” en het „waar” ons veelal voldoening te geven, en zullen wij, als wij in staat zijn voor ons geestesoog te zien, hoe de creatieve cultuurontplooiing zich afspeelde, op een zelfde wijze gebouwd worden, als bij het zien van een versnelde film van een groeiende plant, — het meeste zullen wij voor ons zelf en voor ons nageslacht er aan hebben, indien we iets kunnen nasporen van het „waarom” van dit gebeuren, van de richtsnoeren, die onze voorouders gehad hebben voor hun daden. Terwijl zij veelal onbewust gereageerd en gehandeld hebben, zijn wij gedwongen te midden van een mateloosheid in de mogelijkheden, grotendeels bewust, onze weg te bepalen, omdat wij inzien, dat algemeen het vermogen om onbewust goed te handelen niet meer (of nog niet?) tegen deze overstelpende hoeveelheid mogelijkheden is opgewassen. De kennis van de cultuur van onze voorouders en van het „waarom” van hun cultuurdaden kan ons helpen inzien, wat aan natuurlijke schepselen, als ook wij nog steeds zijn, het meeste past. Zodoende kan het ons helpen bij het opbouwen van een hernieuwde, eigen cultuur.

Uit het bovenstaande moge volgen, dat, indien wij niet één gebied willen omgrenzen, maar meer gebieden onderling willen begrenzen, zoals bij het onderhavige artikel het geval zou moeten zijn, een kaart hiervoor geen wetenschappelijk middel meer is en slechts onder bepaalde omstandigheden verantwoord. Des te onmogelijker is dit, naarmate bovendien in de loop der jaren verschuivingen hebben plaats gehad, veranderingen van bedrijf, wijzigingen in stijl, en wanneer, zoals het met de plattelandscultuur heel sterk het geval is, een bepaald cultuurstadium niet aan een bepaald tijdperk gebonden is; ook door onze kaart tot een bepaalde tijdlaag te beperken, bereiken we dus geen goed resultaat.

Het is misschien wel goed, er in dit verband op te wijzen, dat als wij een complex van kenmerken uiteenrafelen en deze afzonderlijk in kaart brengen, de kaart van buitengewoon veel belang is. Door superpositie is een wetenschappelijke bestudering mogelijk en in hoge

mate instruerend. Om iets dergelijks te geven, moet men echter over uitvoerige gegevens beschikken. Hoewel het door mij bijeen gebrachte materiaal zo gecatalogiseerd wordt, dat de vastlegging op een kaart steeds mogelijk is, wanneer de hoeveelheid materiaal zich afrondt, belangrijke resultaten zullen pas verkregen worden, als op een even ruime wijze gewerkt kan worden, als het tans de Volkskunde Commissie van de Ned. Akademie van Wetenschappen reeds jaren lang mogelijk is. De samenwerking, die dan tussen het kaartwerk, het veldwerk en het archiefwerk mogelijk zou zijn, zou bevruchtend wer-

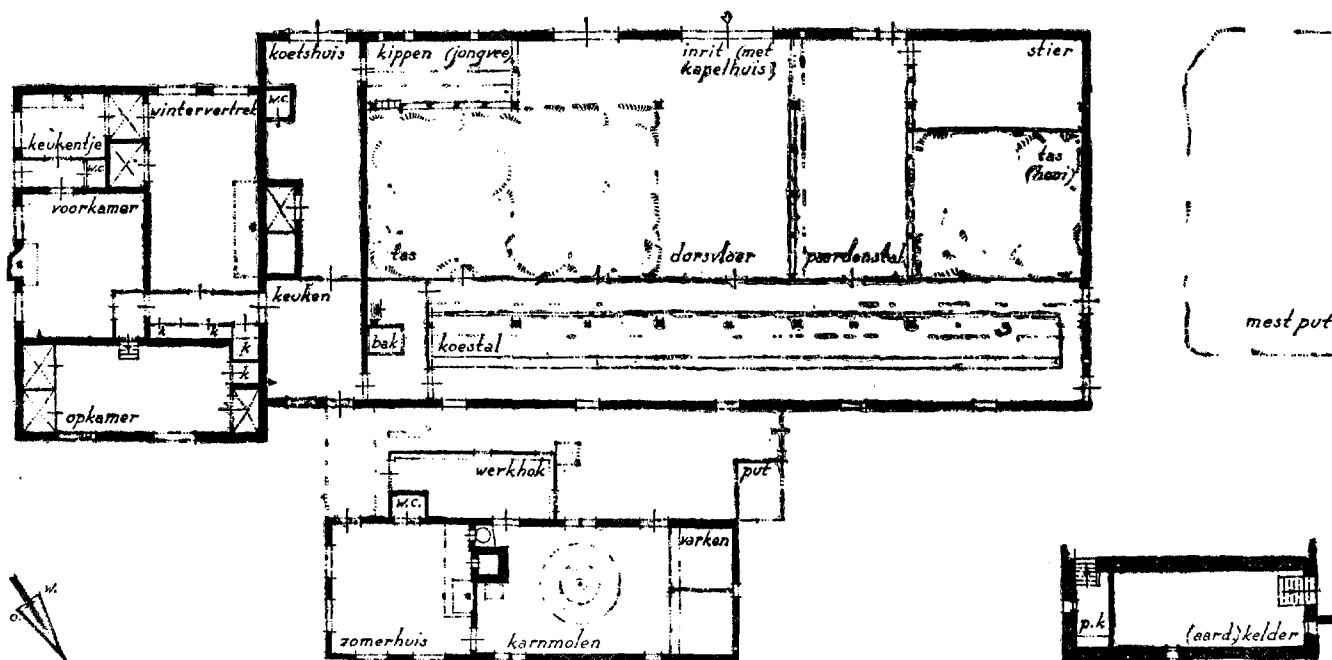
Afb. 1. Kaart van Zuid Holland.

ken, evenals de wederzijdse cartering van de „roerende” enerzijds en de „onroerende” zaken anderzijds.

Zover zijn we echter helaas nog niet. Helaas, want dagelijks verdwijnen kostbare objecten met stille trom. Hoewel het veel zin zou hebben hier nogmaals de alarmklok over te luiden, is het dunkt mij van meer belang direct reëel werk te geven.

Detail beschrijvingen, bijv. over de ontwikkeling van de boerenwoning in Zuid Holland, verliezen veel van hun waarde, als ze niet geplaatst kunnen worden tegen een algemeen oriënterende achtergrond. Een dergelijk overzicht bedoelt dit artikel te geven.

Zoals reeds gezegd, laten zich in Zuid Holland min of meer duidelijk, verschillende gebieden onderscheiden. Dit zijn (zie afb. 1): *het oude hart van Zuid Holland, de Zuidhollandse eilanden en de Alblasserwaard*, terwijl voorts onmiskenbaar, hoewel voor de boerderijbouw verbrokken en op het ogenblik veel minder duidelijk dan men dit meest op gezag van Gallée aanneemt, een vierde gebied onderscheiden moet worden: *de kuststrook*.

Afb. 2. Plattegrond van een boerderij van de Zuidhollandsche eilanden; van oorsprong 17e eeuws; dwarsrit met kapelhuis; schaal 1 : 300.

Is voor het eerste gebied de veeteelt steeds meer maatgevend geworden, *ten Zuiden van de Maas* heeft het overwegende akkerbouwbedrijf zijn uiteindelijke stempel op de boerderijvorm gedrukt. In tegenstelling tot de boerderijen in het eerstbedoelde gebied, waarbij tegenwoordig de zolders boven de koestallen geheel ongebruikt blijven en de hooiberg juist de typerende berging is voor de oogst, wordt deze bij de boerderijen in het laatstbedoelde gebied geheel binnen geborgen, waardoor grote massale schuren zijn ontstaan, waartegenover de woning dikwijls zijn overwicht verliest. De oogsttassen reiken van de grond tot onder de nok. Gallée, die meende, dat dit tassen vanaf de grond zo zeer karakteristiek Fries was, dat deze bedrijfsvorm ook als Fries bestempeld kon worden, heeft blijkbaar niet geweten, dat hij dan ook een groot deel van Brabant, niet alleen de kleistreek, maar juist ook de zandgronden als Fries zou moeten bestempelen. Alleen uitgebreide onderzoeken zullen kunnen aantonen, in hoeverre dit als uitgangspunt waarheid bevat. Hoewel dit veel sterker het geval zal blijken te zijn, dan men op het eerste gezicht zou vermoeden, is toch de eigen ontwikkelingsgang reeds van zo oude datum en heeft deze in ieder geval op zo geheel andere wijze plaats gehad, dat het reëler is, hieraan een eigen naam te geven, ook al is in het Westen het uiteindelijke stadium in veel opzichten het tegenwoordige Friese type weer zo zeer genaderd, dat velen menen, dat de Friese boerderij het stempel gedrukt

heeft op het Wieringermeertype, terwijl het in werkelijkheid deze Zuidhollandse bedrijfsvorm is.

Bij de oudere boerderijen (afb. 2) ontmoeten we vaak de dwarsinrit met het zo karakteristieke „kapelhuis”, dat eveneens in de Alblasserwaard (zie afb. 17) voorkomt. De ver boven de dakvoet uitstekende hoge inrit is als een dakkapel met zadeldakje afgewerkt.

De latere boerderijvormen vertonen meer de langdeel, zoals deze voor de Westbrabantse kleiboerderij algemeen is: de tassen enerzijds, de eenrijige stallen anderzijds.

Voor al op het Eiland van Dordrecht vinden we hier mooie voorbeelden van. De vrijstaande woning, kenmerk van de Westbrabantse kleiboerderij, komt ook hier reeds voor en ook in ander opzicht is de overgang naar dit type opvallend, evenals op Goeree de overgang naar Zeeland telkens op te merken valt. Starre grenzen zijn nu eenmaal onnatuurlijk.

De Zuidhollandse eilandenboerderij, die in het oudere type de directe verbinding tussen koestal en tas kende (zie afb. 2), heeft zeker mede hierdoor het vooral in de vorige eeuw opgekomen type doen ontstaan met de langdeel enerzijds, de veestal anderzijds van de tassen (zie afb. 3). De woning, smaller en lager dan de grote schuur is ook in het verlengde van deze geplaatst. Vooral bij de kleinere boerderijen is het te geringe verschil tussen de massa van de schuur en die van de woning nog weinig bevredigend.

In de enigszins zware, wijde bouwponders tussen de dijken met (nog niet zo lang geleden) veel zwaar geboomte en ook zelf vaak door van die flinke knapen

Afb. 3. Boerderij van de Zuidhollandse eilanden, 19e eeuw. De deel ligt in de lengterichting van de schuur en bij dit late type langs de buitengevel.

beschut, is deze boerderij met zijn grote schuur niet goed anders denkbaar. Ook hier weer de harmonie tussen landschap en boerderij, die we steeds weer ontmoeten.

Landschap en boerderij, ze zijn niet te scheiden. Ontstaat, vooral in Holland, het landschap door een innige wisselwerking tussen de natuur en de mens, een nog sterkere wisselwerking bestaat tussen boerderij en landschap. De geaardheid van de boer drukt zijn stempel op land en hof, evengoed als het land zijn invloed doet gelden op de bedrijfsvorm en dus op het bedrijfsgebouw, de boerderij. Een schoon landschap en mooie boerderijen zullen steeds samengaan. Het is dan ook geen toeval, dat het niet alleen met onze hedendaagse landelijke bouwkunst treurig gesteld is, maar dat het scheppen van een landschap, het werkelijk resultaat van harmonieuze gemeenschapsarbeid, heden ten dage ook allesbehalve gunstige resultaten oplevert, ja zelfs het bederven van een mooi landschap schering en inslag is.

In het veel oudere *hart van Zuid Holland* is het polderland wel wijd, maar niet groots, het is zacht van kleur, verzacht van vorm (zie afb. 4). Nergens is de knotwilg zo typerend voor het landschap als hier. Ondanks de strijd, die men ook hier heeft moeten voeren tegen het water, moet de mens zich hier reeds vroeg beschut gevoeld hebben achter de duinenrij. Zowel het land als de boerderijen hebben iets moederliks. Niet de moederlijkheid van de kloek, die de Veluwe boerderijen eigen is, nee, het is de evenwichtige rust van de moe-

der, die veel weet en veel meegemaakt heeft, die weet te wachten en steeds klaar staat. Wie Holland een saai en wijd polderland vind, kent het niet. Dit deel van Zuid Holland is op zijn best langs de ietwat kronkelende oude waterwegen en de even gebogen landweggetjes. Evenzo zijn de schoonste boerderijen vaak bereikbaar langs een soepel gebogen wegje of laantje door het weiland, of de oprit is gelegd tussen struikenbosjes door met aan het eind een lokkend opkamerraam (zie afb. 5). Het is alles niet groot van schaal, het is niet monumentaal, maar hoe fijn van sfeer en hoe rijk. Hier valt voor ons, willen we het karakter van onze eigen bouwkunst hervinden en verstevigen, veel te leren.

Hoewel de boerderijen, zoals bovengeschetst, vaak afzonderlijk in het landschap liggen, staan zij meest met de kop naar de weg en hier min of meer loodrecht op. Min of meer, want ook hier treffen we zo'n prettige soepelheid aan. De kavel is voor een boerderij belangrijker dan de weg. De langgerekte bouwmasa (een lengte van 40 m (zie afbb. 6 en 9) is geen uitzondering, terwijl de breedte ongeveer 10,50 m bedraagt)

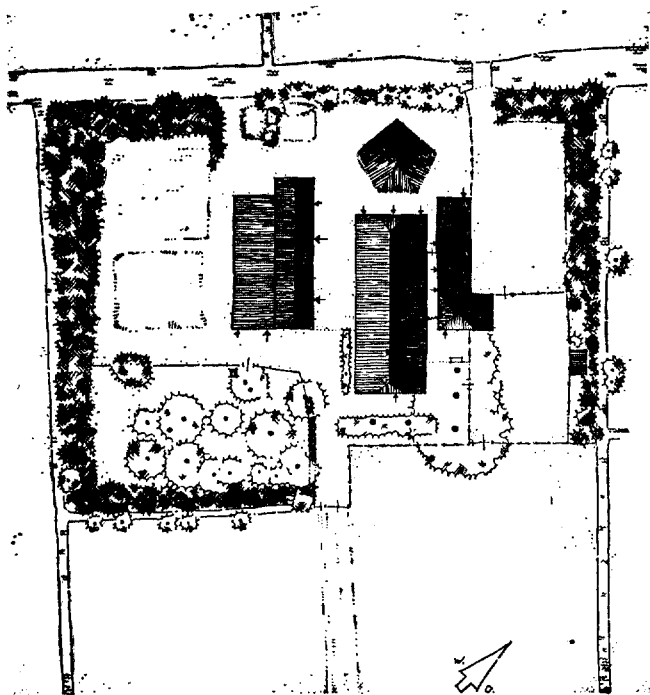

Afb. 5. Een mooi kruisraam van een opkamer aan het eind van een oprit.

richt zich naar de kavelrichting, zoals dat bij de platte-landsbouwkunst terecht allerwegen gevonden wordt.

Achter of naast het gebouw staan de hooibergen, naar gelang het aantal koeien met 5 of 6 roeden en een of meer in aantal (zie afb. 7). Zowel de boerderij als de „bargen” zijn gelukkig nog in grote getale met riet gedekt. Voor dit land is dit wel onmisbaar.

Steeds is het dak het allerbelangrijkste vormgevende element voor de bouwmasa en het meest bepalend voor

Afb. 7. Situatie van een boerderij met hooiberg.

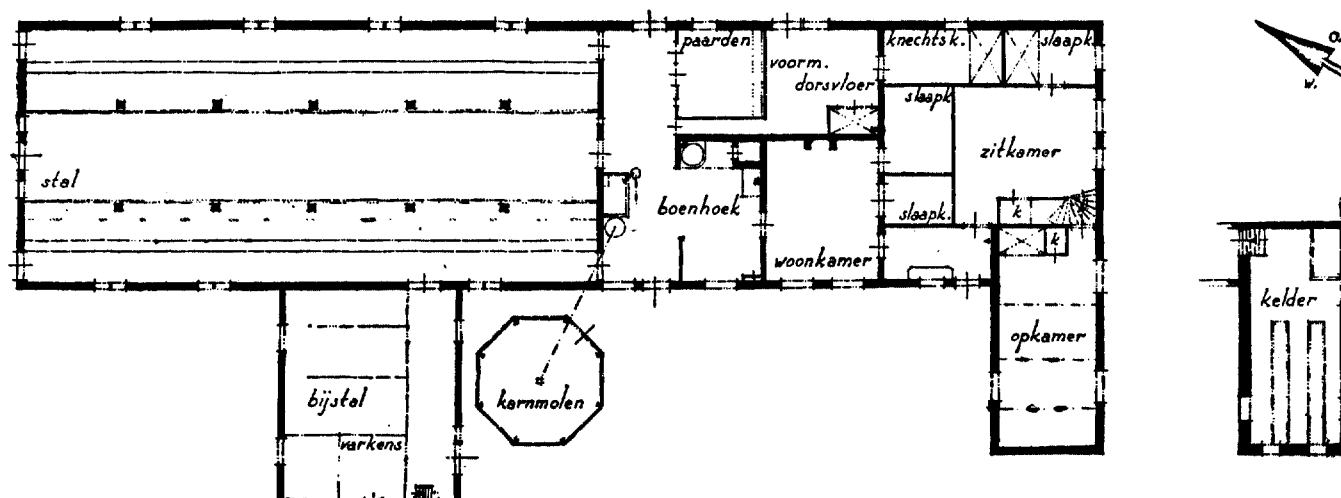
het karakter van de streekarchitectuur. Reeds eerder is het Zuidhollandse karakter tegenover het Gelderse gesteld; wordt het laatste (zie afb. 8) bepaald door de brede massa, het niet zo steile dak en het grote wolfs-eind, bij de boerderijen in Zuid Holland is de massa uitgesproken langgestrekt, de dakhelling steiler, meest om en bij de 48° , terwijl niet de oplegging van de zware langsbinten als voet van het wolfseind is gekozen, maar de oplegging van de gordingen hogerop, meest van de langsgordingen op het oudhollandse span-tje, dat op de zolderbalklaag of op de grote gebinten geplaatst is. Aan de voorzijde is de aanzet dan nog een gording hoger gekozen, zodat deze voorgevel een rustig, nobel voorhoofd krijgt en het wolfseindje slechts een constructieve tegemoetkoming aan de topgevel lijkt. (Zie afb. 9). De opgetrokken topgevel komt langs de kuststrook en ook wel naar het Utrechtse en meer nog naar het Gelderse veel voor. De toepassing van een rie-

ten dakbedekking heeft de mens daar niet van de topgevel doen afzien. Langs de kuststrook is het licht dan ook helderder en naar het Gelderse zijn de boerderijen zoveel breder van aanleg. Het is dus niet alleen uit constructieve overwegingen. Het kostelijk kleine wolfs-eindje van de talloze kleine huisjes, die meest met rode pannen gedekt zijn, zijn er evengoed een bewijs voor. Het landelijke karakter vraagt er in het hart van Zuid Holland om, in tegenstelling bijvoorbeeld met Noord Holland en Zeeland.

Op de lange nok geeft de schoorsteen de plaats van de scheidsmuur aan tussen het oude woongedeelte en de werkruimten met de stal. Dat woongedeelte (zie afb. 10) was in den aanvang drieluikig en deze deling is, gezien het betrekkelijk smalle en toch diepe „binnen-huis” (later de winterwoonkamer) ongetwijfeld van Saksiese oorsprong. Achter dit woongedeelte waren de werkruimten: de „boenhoek” en de dorsvloer, dan volgde de dubbelrijige koestal, de voergang in het midden. De mest wordt langs de beide achtergangen naar achter afgevoerd. Dat men ondanks deze plaatsing van de koeien hier in tegenstelling tot de woning ws. allerminst van Saksies kan spreken hoop ik in ander verband nader aan te tonen. Het woongedeelte heeft in de loop der tijden zijn ontwikkeling gevonden, doordat men op de boenhoek uitvoeriger ging wonen en er toe kwam een tussenlid aan de boerderij toe te voegen en weer een nieuwe boenhoek tussen het woongedeelte en de stal in te bouwen (zie afbb. 10 en 11). De hele omvorming van het woongedeelte is trouwens boeiend, evenals die van de voorgevel, „het gezicht naar de weg”. Verlangens van de boer (en zijn vrouw!) brachten wijzigingen in een van beide, en invloed van het inwendige op de gevelindeling en omgekeerd bleef vanzelfsprekend niet uit.

Hier willen we alleen wijzen op de markante oplossing, die gevonden werd voor de vergroting van de kelder, die met het oog op de boter- en kaasmakerij een vereiste was. Deze kelder, met het daarbovengelegen opkamertje naast het „binnenhuis” gelegen, werd dwars uitgebouwd, en deze vleugel kreeg zodoende een eigen eindgevel met wolfseindje of een topgevel, indien de opkamer een schoorsteen tegen die eindgevel bevatte. Vooral onder de oudere boerderijen, waarbij het karakter van uitbouw in de voorgevel bleef uitgedrukt, zijn prachtige voorbeelden van boerderij-architectuur te vinden (zie afbb. 12 en 13).

Ook het halverwege de zijgevel geplaatste meest acht-hoekige karnhuis (afb. 10) geeft een verrijking aan het geheel, doordat het de grote lengte van de bouwmasa

Afb. 10. Plattegrond van een oude boerderij (Westland). De slaapkamertjes tegen de scheidingsmuur zijn van later datum; zooals gebruikelijk zal daar ter plaatse de schouw gestaan hebben. Schaal 1 : 300.

breekt. Dit karnhuis, dat de karnmolen bevat, wordt ook vaak, onder één dak met een niet in de hoofdbouw opgenomen zomerwoning, naast de oorspronkelijke bouwwijze geplaatst. Soms als een jong dier naast zijn moeder (zoals ook bij afb. 3). Vaak is echter het verschil in grootte tussen beide bouwmassa's niet groot genoeg.

Een opvallend detail van deze boerdertijen is de behandeling van de muren. Van het Zuiden tot (met een enkel voorbeeld) ongeveer de Rijn, met het Westland als centrum, vond het gele ijzelsteentje overwegend toepassing. Maar deze klei bakt niet alleen geel, ook helder rode zijn er tussen te vinden en dit heeft den metselaar aanleiding gegeven voor het woongedeelte de steen meer en meer te sorteren en de uitgesproken gele en rode hun eigen plaats te geven. Hierbij zijn prachtige resultaten bereikt. Het zijn de omlijstingen van de ramen en de deuren, in de vlechtingen de rand onder het dak, en ook de cijfers van het bouwjaar en andere markante tekens, die in rood gemetseld werden. Met de Rijn als centrum is er een tweede gebied, dat zich langs de gehele kust van den Haag af tot zelfs ongeveer Alkmaar uitstrekt. Hier wordt de bloeiend diep rode baksteen toegepast.

De boer nu, of beter gezegd de boerin, knapt bij de voorjaars schoonmaak ook graag het uiterlijk op en voorziet het huis van een net plint. Zwarte teer is voor zo'n plint erg geschikt en witkalk geeft zo'n plezierig opgeknapt gezicht. In het gebied van de rode rijnsteen wordt nu een flink geteerd plint aangebracht samen met een wit daarboven. Vooral in de kuststrook wordt dit naast de ramen en deuren nog vaak omhoog voortgezet. Het is

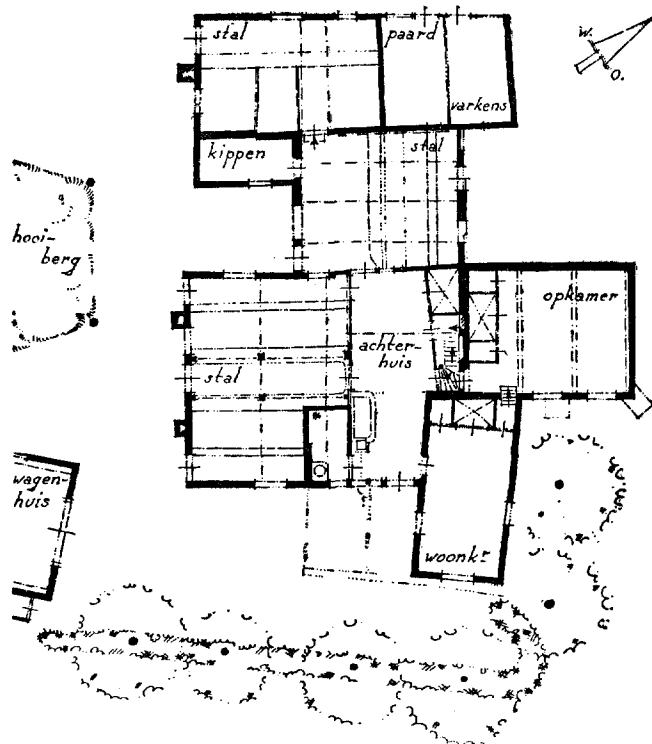
merkwaardig hoe deze kleuren, vooral in deze verhouding over de gevel verdeeld, elkaar versterken. Dit is volkskunst van de beste soort.

Maar de boerin in het gebied van de ijzelsteen doet voor de eerste niet onder. Het geteerde plint wordt heel laag opgezet, soms geheel weggelaten of een enkele maal door een zacht blauw gesausd vervangen. Het witte plint wordt nu extra hoog en wordt afgezet met een menie-bies van één laag (4 à 5 cm) breed. Verheul heeft in zijn aquarellen deze kleurtegenstelling voortreffelijk weten weer te geven.

Het verschil dat hier intuïtief gemaakt is uitgaande van het meest streekeigen materiaal is nog weer eens een bewijs temeer van het aesthetiese vermogen van de boeren. Dank zij de traditie bestaat dit voorbeeld tans nog. Laten wij hopen, dat alles in het werk gesteld zal worden om dergelijke resten van volkskunst niet ook nog verloren te doen gaan, maar belangrijker nog, om de bodem, waaruit de volkskunst geboren wordt, weer vruchtbaar te maken.

Een enkel kenmerk, dat in meerdere mate aan de boerderijen in de kuststrook eigen is, is al genoemd. Hieruit blijkt al wel, dat typen en invloeden sterk door een lopen. Zo komt het hiervoor besproken type (waarvan afb. 10 een voorbeeld gaf) in volgroei of afgeleide vorm tot in het uiterste Westen algemeen voor. Als kenmerken van de kuststrook zouden we nog wel enkele dingen willen noemen.

In de eerste plaats heeft het (oude) woongedeelte vaak een zelfstandig karakter. Het is dan hoger opgetrokken. Dit wordt bij de moderne boerderijen nogal eens opnieuw toegepast, terwille van meerdere slaappe-

Afb. 14. Plattegrond van een boerderij uit de Kuststrook, in de loop der eeuwen tot een schilderachtig geheel verbouwd. Alle stallen zijn echter van later datum; oorspronkelijk (eind 16e eeuw) heeft de woning ws. alleen bestaan uit een binnenhuis met uitgebouwde kelder met opkamer, en was altans vrijstaand. Schaal 1: 300.

legenheid, die men tans boven verlangt. Het nieuwe woongedeelte is echter veel langer, de verhouding tussen voor- en achterstuk wordt daarmee erg onvoordelig; een te groot wolfseind aan de voorgevel voltooit bovendien nogal eens dit weinig aantrekkelijk geheel.

Voorts vinden we woningen van twee of één kamer breed, of een oude woning van het boven besproken type komt voor met een losse of afwijkende stal (zie afb. 14).

In de loop der jaren is in dit gebied geweldig veel verloren gegaan. De voortwoekering van de bevolkingdichtheid en de omschakeling van vele bedrijven, waardoor de boerderij als niet meer passend, verwaarloosd en tenslotte afgebroken werd, zijn hier voor een belangrijk deel de oorzaak van. Ook bij een uitvoerige documentatie zal een duidelijke typering en ontwikkelingsgeschiedenis wel niet meer te geven zijn. Niettemin lijkt mij deze documentatie, hoewel ondankbaar, toch van het grootste belang. Voor een goed begrip van de Zuidhollandse landelijke bouwkunst is kennis van dit gebied op den duur toch onmisbaar.

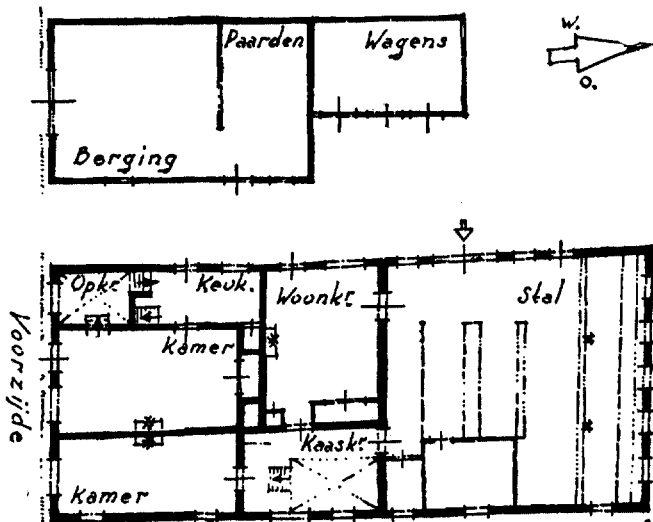
In de *Abblasterwaard* heeft waarschijnlijk de bittere werkelijkheid van de overstromingen naast een sterkere

invloed uit het Oosten en het Zuiden een geheel ander type doen ontstaan. Enerzijds wilde men de oogst liever onder het boerderijdak hebben, anderzijds waren eertijds de overstromingen zo schering en inslag, dat men er met de bouw volledig rekening mee hield. De opkamer bleek uit de aard der zaak geschikt om in zo'n periode te huizen. Men maakte daarom zelfs een deur in deze „vloedkamer”, zodat de roeiboot zo voor kon varen (zie afb. 15). Een enkele maal wordt ook het binnenhuis als vloedkamer hoger gelegd. In de schuur werd al het hooi boven de koeien geborgen en men was er op ingericht bij overstroming ook al het vee tijdelijk hogerop te kunnen brengen. Vooral omdat een hoge tas voor de kwaliteit van het hooi van veel belang is, is hierdoor de schuur hoog uitgegroeid; de boerderij zet een hoge rug (zie afb. 15). Een brede koestal gaat hiermee gepaard, het vee staat vaak in drie rijen of met een dwarsrij langs de achterwand, want ook hier is de inrit, evenals in het Overmaasse, oorspronkelijk in de zijwand geweest (zie afbb. 16 en 17). De woning heeft in veel opzichten dezelfde omvorming ondergaan als in het Holland boven de Lek. De hooiberging heeft zich gehandhaafd, toen de aanleiding hiertoe van buitenaf niet meer bestond. De stal is versmald tot de dubbelrijige Zuidhollandse stal, zodat nu de zijwanden extra hoog zijn geworden. Vaak is hierbij de wand, voorzover hooiberging, nog van hout.

Over de *nieuwe boerderijen* valt weinig goeds te zeggen. Op het platteland heerst op het ogenblik, ten opzichte van het oude, een zelfde stemming als in de steden omstreeks 1870, zo van: ruim maar op die rommel. Veel oog voor de grote waarde, die de oude boerderijen hebben, hebben de boeren niet, en men is er zich niet van bewust, dat wij een grote achterstand op het gebied van de landelijke architectuur in te halen hebben en daarbij enorm veel van de oude boerderijbouw kunnen leren.

Afb. 15. Boerderij uit de Abblasterwaard met vloedkamer; de schuur zet een hoge rug.

Afb. 16. Plattegrond van een boerderij uit de Alblasserwaard, met inrit in de zijgevel. (De boerderij werd in tweeën bewoond). Schaal 1 : 300.

Was het oudtijds waarschijnlijk economischer steeds aan een bouwwerk op te knappen en door te bouwen, ook een juist gevoel voor traditie moet de mensen daartoe gebracht hebben. Was een raampje niet meer nodig of wenste men een ander, dan werd het dichtgemetseld of het andere raam werd aangebracht, maar de oude rollaag bleef gemoedereerd zitten, ook al paste hij in het geheel niet. Bouwen met gebruikmaking van oude fundamenten, en nog enigszins bruikbare stukken muur is steeds de goede gewoonte geweest (zie afb. 18). Dikwijls kunnen daarom boerderijen boekdelen spreken, want een boerderij is nu eenmaal een levend bouwwerk, waar geregeld aan gebouwd en verbouwd wordt naar gelang de eisen van het bedrijf of de verlangens van de boer.

Onze hele wooncultuur staat momenteel niet op een hoog peil. Bij de boer is het er niet beter mee gesteld. De scholing van de dorpstimmerman en metselaar is eveneens niet zoals het zou kunnen. Trouwens, moet niet de opleiding tans plaats hebben door mensen, die zelf weinig besef hebben, wat eigenlijk landelijke bouwkunst kan en moet zijn?

In de steden is achteraf vaak gebleken, dat die op-ruimwoede nutteloos en zinloos is geweest. Er is veel, dat wij ons op het ogenblik reeds terugwensen. Ongewijfeld zal het zelfde blijken te gelden voor het boerenland. Vele tradities hebben trouwens een zeer reële ondergrond, die wij helaas, vaak tot onze schade, niet meer weten. Het opsporen hiervan is dan ook een nuttig en nodig werk, terwijl dit terrein van studie nog bijna geheel braak ligt.

Als wij ons echter reeds tans bewust zijn van de mogelijkheid, dat veel van wat de boer over boord wil gooien, straks ook door hem zelf teruggewenst zou kunnen worden, en als wij de boeren daarvoor bedacht kunnen maken, is reeds veel ten goede bereikt. Een werkelijk goede bodem is echter pas gelegd, wanneer het den mens gelukt is, een harmonie te scheppen in het productie-, verwerkings- en verhandelingsproces. Want een plattelandscultuur kan slechts dan opbloeien, wanneer de boer zich bewust of onbewust kan concentreren op het rytme van de natuur.

Voor Zuid Holland zijn de goede nieuwe boerderijen op de vingers te tellen. Als ik een boerderij bij Giessendam en een tussen Benthuizen en Hazerswoude noem, geloof ik niet veel overgeslagen te hebben. Voor een bespreking van de resultaten van de wederopbouw van de in deze provincie door de oorlog verwoeste boerderijen, lijkt mij het juiste tijdstip nog niet aangebroken.

De eerst genoemde boerderij is op te loven wijze in het streektype gebouwd, maar volgens de boer deugt hij niet(!), omdat de koestalling niet juist van maat is gemaakt.

De architect van de tweede boerderij (M. Gerritzen te Delft) heeft niet getracht zich aan te passen aan het type van het oude Zuid Holland. Dit zou ook niet erg juist geweest zijn. Hij is gebouwd voor een groot gemengd bedrijf met veel akkerbouw in een wijde polder. Het Overmaasse type is dan ook gekozen. De genoemde moeilijkheid van de verhouding tussen woning en schuur is hier opgelost door de woning met een tussenlid met de schuur te verbinden, zoals wij dit ook van het Friese kop-hals-romp-type kennen. Door vormgeving en kleur is echter het Hollandse sterk benaderd. Maar vooral de toewijding en zorg, die aan het geheel be-

Afb. 18. Ook dit huisje is evenals de huizen van de afb. 2, 6 en 14 gesloopt. Het stond zeker in de weg of althans was het niet „netjes” genoeg meer!

steed zijn, ook om niet te veel te geven, mogen een voorbeeld zijn. Waar de toewijding er wel is, ontaardt deze vaak in een te overdreven opsieren of een te afgelekt bouwen; hoe vaak is echter ook deze toewijding zoek. Ook voor de plattelandsarchitect met meer capaciteiten is het tans moeilijk werken.

Van harte willen wij hopen, dat de sfeer waarin de boer moet werken, weer zuiverder zal worden en hem tot verdieping zal brengen, maar ook, dat het onderricht van de ambachtslieden en dorpsarchitecten op een hooger peil komt. Dit is hard nodig en vooral voor het karakter van Zuid Holland hangt daar veel van af.

Foto's en teekeningen van den schrijver

STEENHOUWERSHUIZEN

DOOR MR. A. STARING

Op p. 26 van den tienden jaargang werden eenige voorbeelden genoemd van steenhouwershuizen, strekkend zoowel ter bewoning als tot aanbeveling van het werk van den bouwer-eigenaar; men kan hier als voorbeeld van zelfreclame van een beeldhouwer aan toevoegen den steen, dien G. van Heerstal, volgens Van Eynden en Van der Willigen, plaatste in den gevel van zijn huis buiten de Grootte Houtpoort te Haarlem. Een nieuw, hoewel wegens het weinig sprekend steenhouwerswerk minder opvallend voorbeeld van zulk een steenhouwershuis leeren wij kennen in een artikel van Mej. C. Welcker in den Kamper Almanak van 1941/1942, getiteld: „Mr. Elias de Mulder, bouwmeester van de Oude Stadsherberg, 1659-1668 te Kampen”. Mej. Welcker heeft een groot aantal gegevens over werk, levens- en familieomstandigheden van dezen steenhouwer hoofdzakelijk uit het Kampensch archief bijeengebracht. Elias de Mulder, gedoopt te Haarlem 19 April 1624, daarna te Amsterdam vermoedelijk onder Philips Vingboons gevormd, sinds 1644 gehuwd met Geessien Jans van Schuttorp, vestigde zich met vrouw en twee kinderen uit Amersfoort te Kampen, in de eerste plaats om het steenhouwerswerk uit te voeren aan den Nieuwen Toren, door Ph. Vingboons voor de stad ontworpen. Hij nam dit werk in 1660 aan. Reeds in 1659 werd hij kleinburger, na gunstige beschikking op een request aan Schepenen en Raden, tevens gratis opgenomen in het metselaarsgilde, terwijl hem een terrein werd toege-

wezen als werk- en opslagplaats voor zijn steenhouwerij en handel in steen. Op dat terrein, zeer gunstig gelegen buiten de Vischpoort aan de IJselkade tegenover de rivierbrug mocht hij een eigen huis bouwen. Dit is de breede pilasterbouw, in 1865 vrij ingrijpend gewijzigd, thans als de Oude Stadsherberg bekend, voorzien van bergsteenen pilaster-kapiteelen en van kleine versieringsstukken. Schepenen en Raden hadden het ontwerp ervoor gekozen uit eenige ingediend door De Mulder; wanneer later de eigenaar van een aangrenzend erf ook het zijne wil bebouwen, wordt voorgeschreven, dat dit geschieden zal in conformiteit met de stadsherberg. De Mulder zelf was dus niet de eenige, die zijn huis aanmerkte als „tot een bijzonder cieraat getimmerd”, in een request van 1660, waarin hij vraagt er een biertapperij te mogen exploiteeren, wat hem wordt toegestaan en den naam bepaald heeft, waarbij het pand is bekend gebleven. De Mulder werd begraven in de Bovenkerk op 19 Sept. 1668, nalatend, behalve de weduwe, die hem nog lang overleefde, een zoon Guilliam, steenhouwer als hij en gerechtigd tot een voorkeur bij zerk-bestellingen voor de Boven- en de Buitenkerk, ongehuwd overleden in 1686, benevens een dochter Barbara, die huwde met Willem Bruinier. Het familiehuis bleef tot 1778 in hun nageslacht.

Verdere werken van belang, naast het werk aan den toren en zijn woonhuis, zijn van Elias de Mulder niet bekend; men mag echter aannemen, dat hij gedurende het kleine tiental jaren van zijn werkzaamheid te Kampen aldaar de meest vooraanstaande steenhouwer is geweest.

ADRESWIJZIGING NEDERLANDSCH POSTMUSEUM

Het Nederlandsch Postmuseum te 's-Gravenhage is (bericht van 2 September) verplaatst naar

Hoogewal 3 (telefoon 180800, toestel 628)

Aldaar zijn gevestigd: de directeur, dr R. E. J. Weber, de conservator voor de electrotechniek, ir J. D. Bron,

het secretariaat en de administratie der verzamelingen.

De afdeling Postzegelkunde blijft nog eenigen tijd gevestigd Kortenaerkade 11 (tel. 180800, toestel 457); conservatrice der postwaarden mej. P. J. F. M. van Dieren.

Tentoonstelling voor het publiek vindt tot nadere aankondiging niet plaats.

REGISTER

Niet opgenomen zijn de namen in de noten. De romeinsche cijfers verwijzen naar de illustratiebladzijden

Aegidius: 69	Bosch, Jeroen: 17	Dalen, J. van: 25-27	Gerhard, H.: 24
Aetius: 69	Boulogne sur Mer: 65	Delcour: 28	Germanen: 62, 63, 70
aflaatbrief: 76, 77, XVI	Bourgondiërs: 68	Delff, N.: XII, afbb. 19-20	Gerritzen, M.: 87
Alamannen: 63, 66	Bouts, D.: 17	Delft, Politechnische School: 39	Giambologna: 24
Alanen: 68	Braat: 3, 6	Diepenbeeck, A, van: 39	Giffen, van: 6, 7, 70, 71
Alarik: 68	Brabant (Noord-): 66	Dieussart: 21	Glockendon, J.: 76
Alberdingk Thym, P.: 76	Brandts Buys, L.: 80	Diocletianus: 64, 65	Goar: 68
Alfen: 9	Bredius: 29	Dobbelaere: 35	Gogh: 57
Alkemade, van: 16, 17, I fig. 18	Brenkman: 6	Doornik: 65; - Kathedraal: 35	Gonnet: 35 vlgg., 78
Alkmaar, Mient: 31	Brittannië: 67	Dordrecht: 38, XVI; - Groothoofdspoort: II, III; - Nieuw- of Melkpoort: V, afb. 12; - Oudemanhuispoort: V, afb. 16; huis „de Landskroon”: V, afb. 15; huis „De Pauw”: 31, V, afbb. 13-14	Gordianus: III, 64
Amersfoort: 88	Bruinier, W.: 88	Drusus: 4 vlgg.; - kanaal 60	Gouda, St. Janskerk: 35, 39, 41
Amsterdam: 39; - Dam: 31, - Huis met de Hoofden: 30; - Singel: 31	Brussel, St Goedele: 35, 39	Drijffhout, F. en B.: 30	Goujan: 25
Angelen: 71	Buchell, A. van: 35	Dubbeldam: 25	Goten: 67, 68
Angelis, de: 34	Burginatum: 64, 67	Dvořák: 56	Gratianus: 67
Antwerpen: 38, 39	Bursch: 2	Edam, St. Nicolaaskerk: 38, 44, 47, XI, XII	Grave, de: 23
Appert: 42	Byvanck, A. W.: 1, 59, 74	Egmond I: Afbb. 4-7	Gravenhage, 's-, St. Jacobskerk: 35, 39, VI; - Koninklijke Bibliotheek: 76, XV; - Nederlandsch Postmuseum: 88
Arbogastes: 67, 68	Calraet, A. van: 25, 28, 29	Enschede, Rijksmuseum Twente: 17	Grunnes, el: 56
Arenacum: 59	Cambridge: 30, 78, 79	Eugenius: 68	Grinnes: 60
Arentsburg: 9	Canterbury, Kathedraal: 35	Evelein: 6	Groningen, Huis Cardinaal: 31
Arnhem, Stedelijk Museum: 17, I afb. 1	Capronnier: 35	Eynden, van: 88	Gulik: 65, 68
Aurelianus: 64	Cassel: 65	Ezinge: 70 vlgg.	Gundahar: 68
Avitus: 69	Caster: 66	Flavius Constantius: 68	Gijn, S. van: 20
Baer, J. de la: 39	Castra Herculis: 67	Flemalle: 28	Haarlem, Groote Houtpoort: 88; - St. Jorisdoelen: 31
Bataven: 63 enz.	Cauchen: 63, 73	Fokkens: 35	Harbag, M. van: 24
Batavodurum: 59	Cellini: 25	Fonds Goudsche Glazen: 39	Hardenberg: 62
Bathmen: 17	Chamaven: 66	Francart, J.: 30	Harpstedt: 70
Bavai: 66—69	Chatten: 63	Franken: 63, 64, 66, 69, 72	Hasselt, G. van: 16, 19
Beatrix van Assendelft: 78, XVIII	Chlodowich I: 69	Friesland: 69	Havard: 17
Beckers: 1	Chlogio: 69	Friezen: 72	Heemskerck, J. van: 16
Berg, T.: 39, 42	Colonia Traiana: 64	Frijtag Drabbe, van: 11	Heerlen: 65
Bergen, St. Wandru: 35	Commelin: 35	Galland: 23, 25, 30	Heerstal, G. van: 88
Bilderbeeck, H. Csz. van: 26	Commissie voor Volkskunde van de Nederlandsche Akademie van Wetenschappen: 81	Gallië: 82	Hegel: 55
Bleijswijck, van: 35 vlgg.	Comte, A. le: 39	Gallienus: 64	Helbig, J.: 37
Bloemaert, C.: 31	comunale departementen: 67	Gelder, L. de: 30	Heldring: 6
Blokland, A. van Montfoort, gezegd: 25	Constable: 53	Gelder, H. E. van: 39	Herpen: 3
Boeles: 69	Constans: 66	Gelder, J. G. van: 42, 53	Herwen: 4
boerenhuizen: 72, 80 vlgg. XIX—XX	Constantinus I: 64, 66	Gelduba: 64	Hintzen, J. D.: 39
Boethius: 42	Constantius Chlorus: 64, 66	Gennoboude: 65	Hofstede de Groot: 40
Bogtman: 36, 39, 44	Constantius II: 66		Holland (Zuid): 81, fig. 1
Bolsward, Raadhuis: 24	Cool: 22		Holwerda: 2, 4, 6, 9, 10, 11, 59
Bolsward: 70	Coriovallum: 62		Honorius: 68
Bond (Nederlandsche Oudheidkundige): Algemeene Vergadering, 50 vlgg.	Cousin, J.: 37		Hoogebeintum: 70
Boom, van der: 34	Crabeth, D.: 38, 41, VI-IX afbb. 1-13		Hoogstraten, Kerk: 35
	Crispus: 66		
	Croce: 56		
	Cuyck: 3		
	Cuyr: 22		

- Hoorn: 39
 Houbraken, A.: 25
 Houthem: 65
 Hoyer, E.: 25
 Huizinga: 44
 Hulshof: 78
 Hunnen: 69
 Hunnenschans: 73
 Huppe, G.: 20 vlgg., II-V
 Hyginus: 62

 In de Betouw: 4
 Itinerarium Antonini: 61

 Jacobakannetjes: 16
 Jansen, N. en B.: 22
 Janssen: 4
 Janssens: 35
 Jovinus: 68
 Julianus: 65, 66, 67

 Kalender: 77
 Kalkar: 64
 Kampen, Archief; - Bovenkerk; - Buitenkerk; - Nieuwe Toren; - Vischpoort; - Stadsherberg: 88
 Kant: 55
 Keulen: 65, 66, I afb. 3
 Key, L. de: 22, 24
 Keyser, H. de: 20 vlgg., 30
 Klotz: 23
 Kolenwoud: 65
 Kramm, C.: 39
 Kromhout, 41
 Kroon: 11
 Kwadenoord: 6

 Lairesse, G. de: 28
 Lambertsz, G.: 21
 Lambin, J. J.: 74
 Lanzi: 55
 Leens: 70-73
 Leiden, Universiteits-Bibliotheek: 75, XV
 Leiden, Lucas van: 38
 Leonardo: 56
 Lepelaar: 42
 Lexmond, J. van: 31
 Lieftinck, G. I.: 74, 78
 Lier, St. Gomaruskkerk: 35
 Limburg (Zuid-): 1 vlgg.
 Lips, C. J. P.: 27, 29
 Lombard, L.: 28
 Long, I. le: 76

 London, Victoria and Albert Museum: 37; zie ook op Meester
 Lugdunum: 61

 Maastricht: 65, 69
 Mander, van: 55
 Marcilla, G. da: 36
 Maximianus: 64
 Medici (villa): 23
 Medusakop: 3
 Meern, De: 8
 Meester van het Passionaal te London: 79
 Meulen, J. Asz van der: 32
 Meurs H.: 25
 Monumentenzorg (Rijksbureau voor de): II, III
 Mulder, E. de: 88
 Muller Fzn, S.: 34
 Mundiaccum: 68
 Mijerop, C. van: 42

 Naaldwijk: 10
 Naumburg, Dom: 46
 Neurdenburg: 22
 Neurenberg, Germanisches Museum: 76
 Neuss: 64
 New York, Pierpont Morgan Library: 74
 Nicolas, F.: 39
 Nicolas, J.: 37, 45
 Niederbieber: 64
 Nole, C. de: 20
 Noordt, W. van: 26
 Nijmegen: 3, 63; - Stedelijk Museum: 17, 18, I

 Ockenburgh, 10, 63
 Offermans, J.: 28
 Oppidum Batavorum: 59
 Ortkens, A.: 35
 Oudshoorn: 39
 Ozinga, M. D.: 44

 Pabon: 11
 Pars, A.: 16
 Paulus (comes): 69
 Peters: 1
 Petrokovits, von: 7
 Philippus Arabs: 64
 Pierson: 42
 Pinder: 57
 Pit: 56

 plaatsnamen (Romeinsche): 59
 Plinius: 62
 Phym, W. van der: 51
 Pluys: 35
 Pos: 53
 Postumus: 64
 Praetorium, Agrippinae: 61
 Prinsen Geerlings: 19
 Probus: 64

 Quadriburgium: 67

 Rackham, B.: 37
 Reisboek (Itinerarium): 61
 Rembrandt: 56
 Remouchamps: 7
 Renaud, J.: 16
 Rhenen, Kunerakerk: XVI
 Rheineck Leyssius, van: 11 vlgg.
 Riemer, de: 35 vlgg.
 Rodenburg, Th. van: 21
 Römer: 78
 Roermond: 39
 Roland Holst, R. N.: 38, 58
 Rombouts, C.: 35
 Rondensbosch: 65
 Roomburg: 63
 Rutten, J.: 25 vlgg., IV
 Rijksen, A. A. J.: 43

 Saksen: 63 vlgg.
 Sandart, von: 55
 Schmitz, H.: 37
 Schönfeld: 5
 Schoo: 11
 Schouten, J.: 39, 41, VII
 Serrure, C. P.: 74
 Siegburg: 17
 Silvanus: 68
 Six: 23
 Spranger: 25
 Stalins: 35
 Staring, A.: 20, 88
 Stierman, G. Hsz.: 26
 Stilicho: 68
 Stolte: 11
 Straatsburg: 66
 Sugambren: 65
 Swalmen: 2
 Syagrius: 69

 Tabula Peutingeriana: 60 vlgg.

 Tacitus: 59 vlgg.
 Ter Aa: 39
 Teylingen: 16
 Theodosius: 67
 Theophilus: 38
 Thibaut, W.: 39, XII
 Tongeren: 65
 Toxandria: 66
 Trecensime: 66

 Ubii: 65
 Utrecht: 7; - Metropolaan Kapittel der Oudkatholieken: 78; - Rijksarchief: 76

 Vada: 60
 Vasari: 55
 Valckenaere, A. de: 26
 Valentinianus I: 67
 Valentinianus III: 69
 Valkenburg: 65
 Vechten: 7, 63
 Veen, ter: 9
 Vekens, van der: 39
 Vermeulen: 29
 Verviers: 68
 Vianen, P. van: 24
 Vicus Helenae: 69
 Vingboon, P.: 88
 Viollet le Duc: 37
 Vlaanderen (West-): 75
 Vogelsang: 55
 Vreese, de: 74, 77
 Vries, A. de: 24

 Wagenaar, 35
 Wageningen: 6
 Walvis, I.: 34, 42
 wegen (Romeinsche): 11
 Weissman: 23
 Welcker, C.: 88
 Werf, (de Hooge): 10
 Wickhoff: 56
 Wierikerschans: 9
 Willemsz, C.: 46
 Willigen, van der: 88
 Winckelmann: 55
 Wölfflin: 56
 Woerden: 9

 Xanten: 64, 67
 Xavery, P.: 22

 Zetten 6
 Zwammerdam: 9

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESTUUR:

Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM, Voorzitter; Jhr Dr D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris; JACOB MEES, Penningmeester; Jhr Mr Dr E. A. VAN BERESTEIJN; J. TH. BOELEN; Prof. Dr A. W. BYVANCK; Prof Dr A. E. VAN GIFFEN; Dr D. HANNEMA; Jhr Dr E. VAN NISPEN TOT SEVENAER; Jhr Mr Dr A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL; Prof. Dr W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Jhr Dr D. P. M. Graswinckel, Bleyenburg 7, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

VERANDERING VAN ADRES

In het belang van een regelmatige verzending van het Oudheidkundig Jaarboek gelieve men verandering van adres tijdig mede te deelen aan den Secretaris van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Jhr Dr D. P. M. Graswinckel te 's-Gravenhage, Bleyenburg 7.

E. J. BRILL — UITGEVER — LEIDEN

PEINTURES MURALES
DECOUVERTES DANS L'ÉGLISE PAROISSALE
DE
ST. JACQUES A UTRECHT

- I Les peintures décalquées par THEOD. H. F. VAN RIEMSDIJK; dessinées, lithographiées
et publiées par W. PLEYTE. 1874. 5 blz. 14 pl. gr. fol. *f* 14.70
II La construction de l'église. 1876. II, 6 blz. 5 pl. gr. fol. *f* 6.30
-

GESCHIEDENIS VAN DE KERSPELKERK
VAN ST. JACOB TE UTRECHT

DOOR

JHR. TH. F. VAN RIEMSDIJK

Uitgegeven met ondersteuning van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor
Kunsten en Wetenschappen.
1882. XVI, 330 blz., plattegrond en fotogr. der kerk. fol. *Gecart. f* 31.50

BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE
KERSPELKERK VAN ST. JACOB TE UTRECHT

DOOR

JHR. TH. F. VAN RIEMSDIJK

Uitgegeven met ondersteuning van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor
Kunsten en Wetenschappen.
1888. X, 74 blz. fol. *Gecart. f* 6.80

MEDE VERKRIJGBAAR DOOR BEMIDDELING VAN DEN BOEKHANDEL